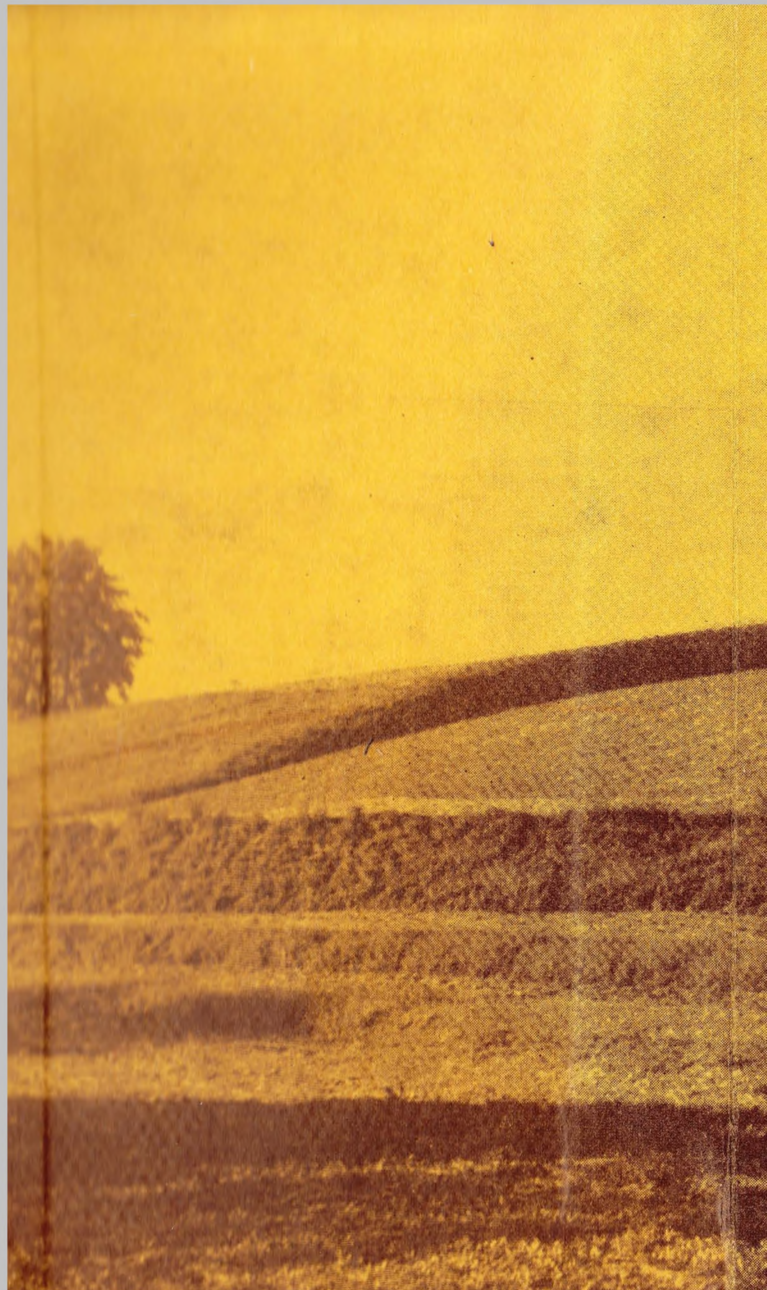
Č KUDABA

KALVOTOJI ŽEMAITIJA

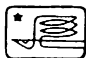

Č. KUDABA

KALVOTOJI ŽEMAITIJA

VILNIUS „MINTIS" 1972

TURINYS

КУДАБА Чесловас
ХОЛМИСТАЯ ЖЕМАЙТИЯ
На литовском языке
Изд. «Минтис» Лит. ССР., 1972 г.

Nuotraukos B. Aleknavičiaus, V. Ylevičiaus ir Č. Kudabos
Spalvotos nuotraukos V. Sparnaičio

●

Redaktorė N. Voveraitienė
Dailininkė D. Bieliauskaitė
Tech. redaktorė B. Ščiesnienė
Korektorė I. Astrauskienė

●

Duota rinkti 1971.VIII.31. Pasirašyta spaudai 1972.VI.20. LV 04507 Leidinio Nr. 12234. Tiražas 25.000 egz. Popierius 60×90¹/₂₄ — 4,375 pop. l. Spaudos Nr. 1. 8,5 sp. l. + įklija 12,82 apsk. leid. l. Kaina Rb 1,32. „Mintis“, Vilnius, Sierakausko 15. Spausdino Valst. K. Poželos sp. Kaune, Gedimino 10. Užs. 1413.

2—8—4
215-71 V

emaitija vadiname visą vakarinę Lietuvos dalį iki pat Baltijos jūros. Dėl rytinių jos ribų nėra vieningos nuomonės: iš tradicijos kartais laikomasi Nevėžio upės; šiaurės rytuose, tur būt, ta riba sutampa su Dubysos aukštupiu. Ne visai maža Žemaičių žemė. Galima rinktis kelius. Plauksime upėmis — pamatysime tik aukštumų pašlaites. Važinėsime keliais — taip pat ne visur pabūsime, neregėsime takoskyrinių jos sostakalvių. O įdomiausia Žemaitija yra kalvotoji. Ji gerokai mažesnė: telpa didžiųjų upių — Minijos, Dubysos, Ventos ir Jūros — takoskyroje. Tad ir paviešėkime joje, aplankykime jos kaimus ir miestelius, daubas ir miškus, naujus ūkius, gerus žmones. Čia šiųdieniais keliais greitaisiais, čia seneliška vingia takų eisena, čia minčių paukščiu nuplasnokim. Vienur pasigėrėkim reginiu aukštuoju, bylą legendinę pajuskim, kitur istorijos seką pasekim, nūdienos žmonių darbais ir dvasios kūryba pasidžiaukim.

Kelionę pradėsime rytinėse pašlaitėse. Vingus takas ves mus apie visą Žemaitiją. Viduryje bus matyti žaliosios kalvos. Kelionės pabaigoje atsikvėpsime jų viršūnėse.

RYTINIUOSE AUKŠTUMŲ ŠLAITUOSE

Jeigu, nuo Nevėžio artėdami prie kalvotųjų Žemaitijos šlaitų, norėsime surasti ryčiausią tos žemės kyšulį, tai turėsime taikyti Tytuvėnų link. Iškart pajusime tos vietos gamtos ir krašto dvasią. Į rytus nuo aukščiausios kalvotosios Žemaitijos dalies, atskirta neplačia lygumų juosta ir giliu Dubysos slėniu, tįso vaizdingų gūbrių ir kalvų grandinė. Gūbrius vietomis pakeičia iškilumėlės su giliomis tarpukinėmis pradubomis, ežerais juose. Erdvesniuose tarpgūbriuose plyti didelės pelkės, dažnai čia vadinamos tyruliais. Iškilesnius kalvų sūkurius sudaro sausas smėlis, žvirgždas, priemolis. Jie apaugę išlakiais pušynais, kur-ne-kur senomis eglėmis, dėl to atrodo labiau pasišiaušę, aukštesni. Taigi Tytuvėnų apylinkės — kalvotos, ežeringos, miškėtos arba pelkėtos.

TYTUVĖNAI

gerokai senas miestelis. Nežinia, iš kur kilęs jo pavadinimas; tur būt, iš netoliese liūlančio Tytuvos ežeriuko ir ištekančio upeliuko. Kad Tytuvėnų apylinkės yra nuo seno gyvenamos, rodo piliakalniai, pilkapiai su žalvario dirbinių įkapėmis, sausose paežerėse gausiai aptinkami titnago ir akmens dirbiniai.

Rašytiniai šaltiniai vietovę mini XIII a., vėliau — XV a. pabaigoje. Per gana neilgą laiką Tytuvėnai čia paveldėjimo, čia pirkimo keliu ėjo iš vienų didikų rankų į kitas.

Tytuvėnų dvaras buvo apie tris kilometrus šiauriau miestelio, tarp Apušio ir Gauštvinio ežerų. Bet kad ten seniausiai įsikūrę Tytuvėnai,— sunku tvirtinti. Greičiausia senesnė dabartinio miesto vietovė; joje buvo ir pirmoji bažnyčia.

Tyrinėjant Tytuvėnų apylinkių paviršių, pastebėta, kad kalvų pašlaitėse suplauti, palyginti, nestori dirvožemio šleifai, menki panuovaliai. Prakasose matyti buvusio miško dirvožemis su degėsių angliukais. Tytuvėnų šile aptikta vietų, kur iš viso žemė žmogaus nebuvo dirbta. O kur-ne-kur buvo dirbta ir vėl užleista: joje auga 100—150 metų miškas. Gal tai ženklas XVII ir XVIII a. marų bei švedmečių. Mat, tada Žemaitijoje vietomis tik trečdalis gyventojų buvo

likę. O ir apskritai tose tyrulių tarpukalvėse niekada nebuvo tankiai gyvenama. Ir dabar čia gyventojų rečiau, negu kitur Žemaitijoje.

Tytuvėnų apylinkių valstiečiai dalyvavo 1831 m. sukilime. Panaikinta carinė ir išrinkta sava valdžia. Dar audringiau praėjo 1863 metai. Sukilėlių pulkus subūrė gabūs vietiniai vadai — Z. Citavičius, M. Puidokas, talkininkavo A. Mackevičius, A. Bitė ir kiti narsūs vyrai. Kaip pasakoja amžininkai, 1863 m. balandžio 5 d. miške prie Tytuvos, dabar vadinamoje Čigonpievėje, sukilėliai sustoję švęsti velykų. Netikėtai juos užpuolę cariniai baudėjai, įsiliepsnojęs smarkus mūšis. Žuvę apie keturiasdešimt vyrų, jų tarpe ir Z. Citavičius. Numalšinus sukilimą, carinė administracija atėmė už solidarumą su sukilėliais iš daugelio savininkų dvarus, uždarė Tytuvėnų vienuolyną, panaikino M. Valančiaus globotas parapijines mokyklas arba jas pakeitė rusiškomis. Tokios mokyklos prieš tai buvo Tytuvėnuose, Šiluvoje, Kelmėje ir kitur.

Ankstyvoji Tytuvėnų miestelio raida ir augimas labai priklausė nuo bažnyčios bei vienuolyno. Nuo 1609 metų Tytuvėnų savininkais tapo įtakingi Žemaitijos didikai Valavičiai. Vyriausiasis Žemaičių kunigaikštijos seniūnas Andrius Valavičius pasikvietė į Tytuvėnus bernardinus ir, pradėjo statyti bažnyčią su vienuolynu (architektūros ansamblis ir dabar tebestovi). Architektu buvo sulygtas vilnietis T. Kasperas. A. Valavičiui mirus, jo brolis Jeronimas toliau rūpinosi statyba, kuri užtruko maždaug iki 1639 m. Statinys išėjo įdomus, turintis gotikos, renesanso ir baroko bruožų. Vidus išgrįstas švedišku marmuru, išdekoruotas vertingais paveikslais. Šalia pastatytas erdvus mūro svirnas, užveistas didelis sodas, aptvertas mūro tvora. Valavičiams atminti tebėra bažnyčioje jų atvaizdai ir J. Valiūno darbo antkapis (manoma, kad broliai palaidoti rūsiuose).

XVII a. viduryje Tytuvėnai atiteko Nesvižiaus Radviloms ir išbuvo jų priklausomybėje beveik iki XIX a. pradžios.

Karų su švedais metu Tytuvėnai labai nukentėjo, apiplėštas vienuolynas ir bažnyčia.

XVIII a. antroje pusėje buvo pristatyti bažnyčiai nauji bokštai, nutinkuotas fasadas, jame nupiešti herbai. Vidus papuoštas baroko altoriais. Aptvertas arkadiniu aptvaru naujas erdvus kiemas, galerijose įrengtos gipsinės stacijos ir freskinės kalvarijos. Freskų autoriumi laikomas vietinis dailininkas M. Sabaliauskas. Yra čia ir daugiau meno paminklų: 1796 m. pieštų P. Roselinio drobių, liaudies meistrų (kalvių, stalių) darbų. Ansamblio architektūroje jaučiama vietinės liaudies dailės įtaka.

Per pirmąjį pasaulinį karą architektūros ansamblis buvo labai sužalotas, todėl vėl restauruotas.

Tarybiniais metais Tytuvėnų bažnyčios ir vienuolyno pastatai ištirti, ansamblis paskelbtas sąjunginės reikšmės architektūros paminklu, restauruojamas.

XIX a. pabaigoje Tytuvėnuose gyveno apie 1300 žmonių, kūrėsi amatai. Gražūs paežerių šilai jau tada traukdavo Šiaulių poilsiautojus.

Pirminę plano išvaizdą iki šiol išlaikęs Tytuvėnų miestelio centras. Jame yra aikštė, į kurią sueina keliai iš įvairių pusių: nuo Šiaulių, Šiaulėnų, Šiluvos, Lyduvėnų, Kelmės. Sueinantys keliai ir reljefas padiktavo švelnių kontūrų laisvo užstatymo miesto planą. Tytuvėnai plėtėsi į Skaisgirio, Padeksnės, Skogalio ir kitus artimus kaimelius.

Ypač miestelis išaugo tarybiniais metais. 1950—1959 m. buvo administracinio rajono centru. Pagausėjo statybų, atsirado naujų įstaigų ir įmonių, kurios veikia iki šiol. 1946 m. atidaryta dieninė vidurinė mokykla (pirmiausia progimnazija), netrukus — ir vakarinė, 1959 m. žemės ūkio technikumas, miškų ūkis. 1948 m. įsteigta ligoninė. Tytuvėnų vaistinė ir paštas veikia nuo XIX a. pabaigos.

Pradėtas eksploatuoti kurui ir kraikui į rytus nuo miesto plytintis Tytuvėnų tyrelio durpynas. Išaugo šios įmonės darbininkų gyvenvietė. Nutiestas siaurasis geležinkelis. 1960 m. Tytuvėnų apylinkės paskelbtos landšaftiniu draustiniu (jo plotas 894 ha). Pusę jo dabina miškas, apie 70 ha paviršiuje liūla ežerai, ežerėliai, akį džiugina kyšančios vaizdingos kalvos. Aptinkame vertingų aklinų durpynėlių. Draustinyje ir jo apylinkėse saugoma gamtos, archeologijos, kultūros paminklų.

Vienas iš įspūdingiausių Tytuvėnų gamtos turtų — unikalus pušynas; jis labai dailiai gobia miestą iš šiaurės pusės. Žaliasis jo plotas — daugiau kaip keturi šimtai hektarų. Išbujojęs kalvotame daubotame smėlyje ir sluoksniuotame priemolyje. Čia keroja labai senos pušys, eglės, drėgnesnėse vietose želia vešlus pomiškis. Pušyno medžiai 150—200 metų ir senesni. Tai senovės Lietuvos miškų paminklas; didesnioji Tytuvėnų pušyno dalis yra pirminio miško paminklas (tai Lietuvoje jau labai reta). Jo teritorijoje nėra žemės dirbimo pėdsakų.

Ne tik šiame pušyne yra gamtos paminklų. Į pietus nuo Tytuvėnų miestelio Vičių miške žaliuoja 300 metų Medžiotojų eglė. (Nuo seno tebegyvas paprotys prie jos rinktis medžiotojams.) Netoli Dubysos ir Gryžuvos santakos šnara žilas Mosteikių ąžuolas, dar vadinamas Didžiuoju.

Yra kuo pasigrožėti Tytuvėnų apylinkių parkuose. Įspūdingas, kuplus 6 ha ploto Pagryžuvio peizažinis parkas, puošiantis raguvotus, į pietus atsigręžusius Gryžuvos šlaitus. Jis paskelbtas respublikinės reikšmės paminklu. Buvusiame Pagryžuvio dvare dabar tuberkuliozinė sanatorija. Gražiai tvarkomi pagarsėjusio Gryžuvos ūkio laukai ir pastatai.

Vertingi taip pat buvusio Tytuvėnų dvaro (prie Epušio ežero), Pašakarnio ir kiti peizažiniai parkai.

Pačiuose Tytuvėnuose, prie Bridvaišio ežero, pūpso kalnelis, Pilimi vadinamas,— spėjama, XII—XIV a. piliakalnis. Vaizdingi Gryžuvos pakrančių piliakalniai. Pagryžuvio parko piliakalnis vadinamas Kalvinkalniu. Kiek žemiau, dešiniajame Gryžuvos šlaite,— vėl piliakalnis. Pasak padavimo, jame palaidota šių vietų karžygio žmona.

Į rytus nuo Tytuvėnų, Kuršių kaimo laukuose, išlikę keli pilkapiai, senkapių, markapių. Daugumas jų senoviškai, žemaitiškai atrodo, puošia aplinką. Apie kitus išliko padavimais virstančių žinių. Antai Tolučių senieji kapeliai, vietos žmonių tvirtinimu, maro metais atsiradę. O prie Aukštiškių senas piliakalnis, vadinamas Raganinės kapukais...

Tytuvėnų apylinkių ežerai sudaro tarytum iš pietų šiaurės link nutįsusią karoliukų virtinę. Jie lomoje. Yra ta loma tekėjusių ledyninių vandenų žymių, šlaituose išplauta nemaža riedulių. Vienas riedulių ruožas, pabiręs Gauštvinio paežerėmis, labai įspūdingas, siauras, ilgas, akmenų sėte nusėtas. Vietiniai jį vadina Ruožu. Tuo gamtos objektu domėjosi nemaža tyrinėtojų, mėginusių aprašinėti šias apylinkes. Pavyzdžiui, Ig. Bušinskis XIX a. spėjo tai esant žemaičių gynybinę užtvarą. Prie Ruožo aptinkama daug titnago skaldos ir dirbinių. Gal ten būta titnago įrankių dirbtuvių... Vietiniai dar tą Ruožą vadina laumių taku, velnio keliu ir t. t. O Giliaus ežeras, pasak padavimo, — nusileidęs ant miško, dėl to žvejai jame negali tinklais žvejoti.

Lankydamas šias apylinkes, žmonių darbuose, jų nuotaikoje pastebi daug grožio, gerų linkėjimų kitiems. Žmonės čia sumaniai pertvarko savo sodybas. Eik per Tytuvėnus, tai retame kieme nepatirsi tašant, kalant, statant. Labai saugoma gamta, medžiai, seniau sukurtoji aplinka. Senosios Tytuvėnų apylinkių sodybos (kaimų čia nėra) niekur nesistiepia į kalvų viršūnes. Dažniausiai jos derlingesnėse samplovinių dirvožemių pašlaitėse. O tos žemaičių sodybos! Jos taip savitai išplanuotos, netaisyklingi erdvūs kiemai, šalia sodas, keliukas į sodybą, trobos stogai nuskliaustais galais, pakelės išpuoštos mediniais ar metaliniais liaudies meistrų kūriniais.

Vaizdinis Tytuvėnų miestelio ir apylinkių stilius taip pat yra paprastų vietos žmonių kūrybos palikimas — kraštovaizdžio architektūros liaudies kūrinys. Vienos kartos pradėjo, kitos — tęsė iki mūsų. Bet vis pagal tą pačią žemaitišką tradiciją: su nuojautos kultūra, mokėdamos prisiderinti prie gamtos.

Dabartinės šių apylinkių sodybos jau nevengia aukštų bemedžių vėjuotų viršukalvių. Nauji Tytuvėnų kvartalai gaubia iškilumas. Naujakurių gatvėse taip pat tuoj sodina-

mas, puoselėjamas medis, sudaroma jaukuma. Apsilankykime miškininkų gyvenvietėje prie Giliaus ežero, pasigėrėkime juo. Užeikime Tytuvėnuose į nusipelniusio kraštotyrininko P. Jagmino butą. Gal iš karto šeimininko ir nepamatysime, jį dažnai rasi „ekspedicijose", o tos jo „ekspedicijos" — viso Kelmės rajono kultūros paminklai. Kokie jo padaryti piliakalnių, pilkapių planai! O kiek tų pilkapių surado, aprašė tas nebejaunas, jau kiek net pavargęs žmogus. Apie 250! Įdomu jo klausytis, įdomu vartyti tvarkingus jo užrašus, žurnalus, matyti šį žmogų su titnagais, kirvukais, senomis knygomis. „O kad taip kiekviename rajone po tokią bitę" — pagalvoji.

Pasukęs iš Tytuvėnų į Šiluvą, trečiame kilometre nustebsi, prie kelio išvydęs savitą namuką. Ir žmogus jame gyvena įdomus — liaudies meistras P. Stundžia.

Malonu apsilankyti Tytuvėnų mokykloje, apeiti gatves, pabūti architektūros, gamtos paminklų paunksnėje, pasidžiaugti šviesų rytojų kuriančios liaudies darbais. Yra, beje, ir čia kiek rūpesčių, apgailestavimų, trūkumų. Bet pusiausvyra aiški, ir todėl su gera nuojauta palieki šią vietelę.

Keliaujant nuo Tytuvėnų į šiaurę

PAŠIAUŠĖS LINK,

yra ne viena įdomi vietovė, kurią verta aplankyti. Pro garsųjį šilą pasukus, kelias artina prie Šiaulių. Tas kelias eina siauru, vietomis žvirgždėtu, vietomis priemolėtu, riedulėtu gūbriu, lyg tam keliui tyčia sukastu milžinišku pylimu. O gūbrys tas kuprotas, su pūpsančiomis jame kalvutėmis.

Prie Gryžuvos, dviejų ežerų kaimynystėje,— buvusi Tytuvėnų dvarvietė, dabar žemės ūkio technikumo mokomasis ūkis. Neblogai išsilaikė gražus parkas, kurį globoja moksleiviai. Dvare prieš karą gyvendama, daug tapė, piešė Zofija Riomerienė. Vienas Maironio atvaizdas yra jos tapytas. Poetas buvo patenkintas:

„Išliksiu aš gyvas paveiksle tame
Net tuomet, kai kūnas, užbertas žeme,
Ilsėsis, klajones užbaigęs visas!..
Išliksiu ne vienas: išliksi vardu,
Kuri sumaningai pirštelių raštu
Nemirštamas atvaizdui dėjai varsas."

Prie Pašimšės kaimo stūkso senas piliakalnis, dar didelis akmuo su užrašu, jog „1850 m. Mikalojus Oertelis nusausino Tyrulius“. Pasakojama, esą, tas akmuo velnių buvęs skirtas minėto didžiūno protėvių rūmams sudaužyti. Elbarų kaimo palaukėje senas ąžuolas, Johampolėje — įdomus parkas — vis yra ką pamatyti.

Aplenksime seną vietovę Kiaunorius. XVI a. jau čia buvo dvaras su mūro smukle, vėliau (XIX a.) — pašto stotimi, malūnu, kalve, degtinės bravoru. Iš apylinkės laukuose riogsojusių akmenų XIX a. suręsta bažnytėlė. Dabar Kiaunoriai „Tarybinės žemės“ kolūkio centras, 1954 m. čia atidaryta septynmetė (nuo 1962 m.— aštuonmetė) mokykla. Ji įkurta XIX a. statytuose buvusio dvaro rūmuose, dabar saugomuose kaip architektūros paminklas. Abipus minėto gūbrio nemaža miškų. 1942 m. čia prieš fašistus narsiai kovojo A. Jasiūno vadovaujama partizanų grupė.

Pagaliau pasiekiame senos miestietiškos šlovės, nūdien didelį kaimą — Pašiaušę. Jis pabiręs aukštoko gūbrio šlaite, prie Dubysos intakėlio Šiaušės.

XVI—XVII a. Pašiaušės dvaras priklausė senai bajorų Beinartų giminei, o nuo 1649 m. padovanotas jėzuitams. Jie netrukus čia ir atsikėlė, ėmė statytis namus. Miestelyje iškilo pora smuklių, alaus darykla, kepykla, nakvynės namai, „špitolė“, ant Šiaušės upės ėmė suktis keli malūnai. Centre — puošni mūro bažnyčia (panaši į Kražių), kuriai sugriuvus, plytos panaudotos Šiaulių gimnazijos (dabar J. Janonio vid. mokykla) statybai.

Deja, Pašiaušę lankė nelaimė po nelaimės. Rodos, dešimt kartų ji degusi, ne sykį siaubta karų. Pasakojama, esą, 1702 m. švedai miestelį taip apiplėšę, jog net vandens šuliniuose nepalikę. Jėzuitai Pašiaušėje buvo įsteigę kolegiją — mokyklą, kurioje, pasak M. Valančiaus, mokė „nuo Be — A — Bu iki teologijos“. Mokyklai buvo pastatyti rūmai ir dviejų aukštų bendrabutis, vienuolynui taip pat atskiri rūmai, netgi įrengtas valandas mušąs laikrodis (paminėtas 1699 m.).

Nors mokykla ir neprilygo garsiajai Kražių kolegijai, vis dėlto jos mokymo programoje buvo gramatikos, literatūros, geografijos, istorijos, muzikos dalykai. Dėstyta lotynų, lenkų kalba, o bažnyčioje giedodavo ir žemaitiškai. Kolegija turėjo didelę biblioteką, orkestrą.

1773 m. panaikinus jėzuitų ordiną, kolegija išnyko, pastatai sugriuvo. Pašiaušėje XIX a. viduryje gyveno tik 35 žmonės. Po 1863 m. sukilimo carinė valdžia dvarą konfiskavo. 1918—1919 m. Pašiaušės valsčiuje veikė Darbininkų ir vargingųjų valstiečių taryba. Dabar Pašiaušė yra kolūkio centras, joje gyvena apie 180 žmonių.

Netoli Šiaušės upelio, mažame Lepšių kaimelyje, 1831 m. pavasarį gimė Vladas Dembskis — vėliau sukilėlis, labai veržlus, drąsus ir doras žmogus. Augo jis čia

tokioje gausioje šeimoje, kad tėvas savo vaikų kartais net vardus sumaišydavęs. Baigęs Šiaulių gimnaziją, V. Dembskis pateko į Varnių kunigų seminariją. Gyveno Plungėje, Ylakiuose, Kražiuose. Čia sulaukė sukilimo, dalyvavo ne vienose kautynėse, buvo sužeistas, bažnyčiose skelbė sukilėlių vadovybės manifestus. Visaip būrė žmones priešintis carizmui, šviestis. Jaunimui atgailos per išpažintis paskirdavęs išmokti skaityti. Sukilimui pralaimėjus, už jo galvą Muravjovas paskyręs 5000 rublių. Bet V. Dembskis nepateko į koriko nagus — pasitraukė į užsienį. Gyveno Prancūzijoje, Šveicarijoje, Italijoje, dvasininkų buvo persekiojamas. Jungtinėse Amerikos Valstijose suartėjo su J. Šliūpu, pas kurį išgyveno 17 metų. Tapo laisvamaniu, švietėju. Vertė pažangią literatūrą, rašė straipsnius į „Naująją gadynę“, „Vienybę lietuvninkų“ ir kt. Jo urna su pelenais atvežta į Lietuvą, palaidota Šiaulių laisvamanių kapinėse.

Pakilus gyvenimas šiandieninėje Pašiaušėje. Gyvenvietė paaugusi, veikia aštuonmetė mokykla, kultūros namai, biblioteka, ambulatorija. Čia kolūkio centras. Ūkis stiprus. 1970 m. gavo grūdų derlių 30 cnt iš ha. 100 ha išaugino po 160 cnt mėsos, primelžė po 540 cnt pieno. Ūkis auga, pastatė mechanizuotą fermą, kur vienas darbininkas prižiūri 1500 bekonų. Rajone žinomi darbo pirmūnai: melžėja J. Šimkutė, kiaulių šėrėja S. Jankauskienė ir kt.

Į kalvotąją Žemaitiją iš Tytuvėnų veda keli keliai. Viešiausias — į vakarus. Tai gražus, nūnai ramus kelias. Iš dešinės jį lydi skardingoji Gryžuva, kiek toliau — staigus šuolis į gilų Dubysos klonį. Pakilus, kairėje, — Saudininkų kaimas, savo istoriją pradėjęs XVIII a. pabaigoje, o šiandieną nuotaikingas, atjaunėjęs. Tai „Gegužės pirmosios“ kolūkio centras. Šio amžiaus pradžioje čia gyveno poetas, pasirašinėjęs Dagilėliu.

Prabėga tas kelias pro kelmiškio liaudies skulptoriaus J. Liaudansko iš akmens iškaltą paminklą čia nuo bandito rankos kritusiai komjaunuolei J. Šveikauskaitei.

Šis kelias — Šešioliktosios lietuviškosios divizijos kovų nužymėtas. 1944 m. spalio 5 d. naktį iš minėto Gauštvinio ežero šiaurinių pakrančių miškų buvo priartėta prie Dubysos, maždaug toje vietoje, kur į ją įsilieja Kražantė. Naktį paslapčiomis vienas batalionas persikėlė per Dubysą ir užsimaskavo per 100 m nuo vokiečių. Auštant tiesiai į apsikasusį batalioną ėmė artėti fašistų žvalgų grupė. Apie tai rašo generolas V. Karvelis: „...Jurevičius prisileido visai arti tuos žvalgus ir atidengė į juos taiklią ugnį. Hitlerininkai ėmė slinkti atgal, o Jurevičius šaukdamas puolė vytis. Jie pradėjo dar smarkiau šaudyti. Niekas iš mūsų karių nesitikėjo, kad Jurevičius grįš, ir labai nustebo, pamatę jį, atvedantį šešis Žemaitijos „užkariautojus“.

Bet nebuvo lengva forsuoti priešo įtvirtinimus dešiniajame upės slėnio šlaite. 16 valandų vyko rytiniame Kelmės pakraštyje mūšis dėl tilto per Kražantę.

Šešioliktosios lietuviškosios divizijos kovų kelias ėjo nuo Dubysos Kelmės link derlinga banguota lyguma, kuri yra kiek į šiaurę. Nūnai čia „Pergalės“ kolūkis, pirmaujantis rajone. VLŪLP dalyvis, milijonierius. Jame trys kolūkiečiai apdovanoti Lenino ordinu.

1944 m. spalio 6 d. Kelmė išvaduota. Kovos buvo sunkios ir didele kaina laimėtos. Vienuolikai tarybinių karių už pasižymėjimą kovose prie Kelmės suteikti Tarybų Sąjungos Didvyrio vardai. Du jų — V. Babijus ir V. Chudiakovas — kovose žuvo, palaidoti Kelmės karių kapinėse.

Pakeliavę šiaurinėmis Tytuvėnų apylinkėmis, prisiminę padubysio kovotojų kelius, grįžkim ir apžvelkime pietinius šios vietovės akiračius.

Šalia Tytuvėnų įdomus rytų Žemaitijos miestelis

ŠILUVA,

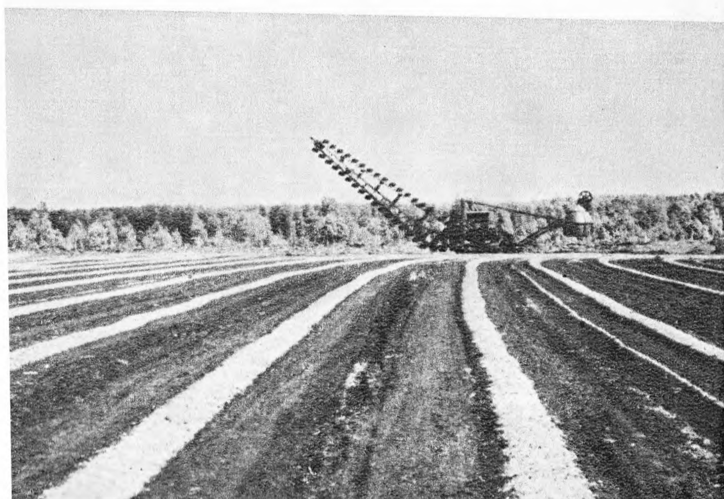
įsikūrusi toje pačioje, nuo Tytuvėnų į pietus atkuprojusio gūbrio keteroje. Kalvų viršūnikės čia aukštesnės, negu prie Tytuvėnų, sausos pušėtos, o tarpukalviai dubūs, pelkėti. Užeini eglėm pamaišytų šilų, o tarp jų pelkutę, dažnai su šlapiu lagu aplink, su išsipūtusia plynia viduryje, vabzdžiaėdėmis saulašarėmis. Jaukūs Šiluvos miškai! Jie supa miestelį beveik iš visų pusių. Tik į rytus plyti pelkėti tyruliai. Šiluva įsikūrusi prie senovinio pašto kelio iš Raseinių į Šiaulius. O jau tie keliai keleliai, kuriais patenki į Šiluvą ir išvyksti iš jos: šokinėja jie miško paunksnėmis, daubų šonais, kalvų atbrailomis. Čia drėgno miško kvapų gūsiu važiuojantį apipila, čia šilo prakaitu svaigina, čia svyruoklio beržo kasa braukia. Ak, keliai, keleliai Šiluvos — Raseinių, Tytuvėnų, Lyduvėnų link...

Teigiama, kad vietovė kadaise vadinta Būdomis. Po valakų reformos Lietuvoje šių apylinkių miškai daugiau kirsti, o mediena plukdyta Dubysa. Sausesnėse vietose steigėsi medienos apdirbimo įmonėlės, prie jų laikini būstai — būdos, būdelės. Patogesnėse iš jų ilgainiui kūrėsi gyvenvietės. Nuo to galėjo ir prigyti būdos vardas. Beje, yra šiose apylinkėse ir daugiau veikiausia tos gadynės vietovardžių: Kelmynai, Pašakarnis, Palapišiai, Medingėnai.

Vėliau, manoma, vadinus vietovę tiesiog Šilais. Lietuviškas ir dabartinis Šiluvos pavadinimas, tik jis atsiradęs iš sulenkinto „Šidlovo“; XIX a. raštuose ir žemėlapiuose aptinkamas toks vietovardis. Netgi Žemaitė savo apsakymą pavadino „Kelione į Šidlavą“.

TYTUVĖNŲ ŠILE

TYTUVĖNŲ GATVĖ, TYRELIS IR ARCHITEKTŪRINIO ANSAMBLIO FRAGMENTAS

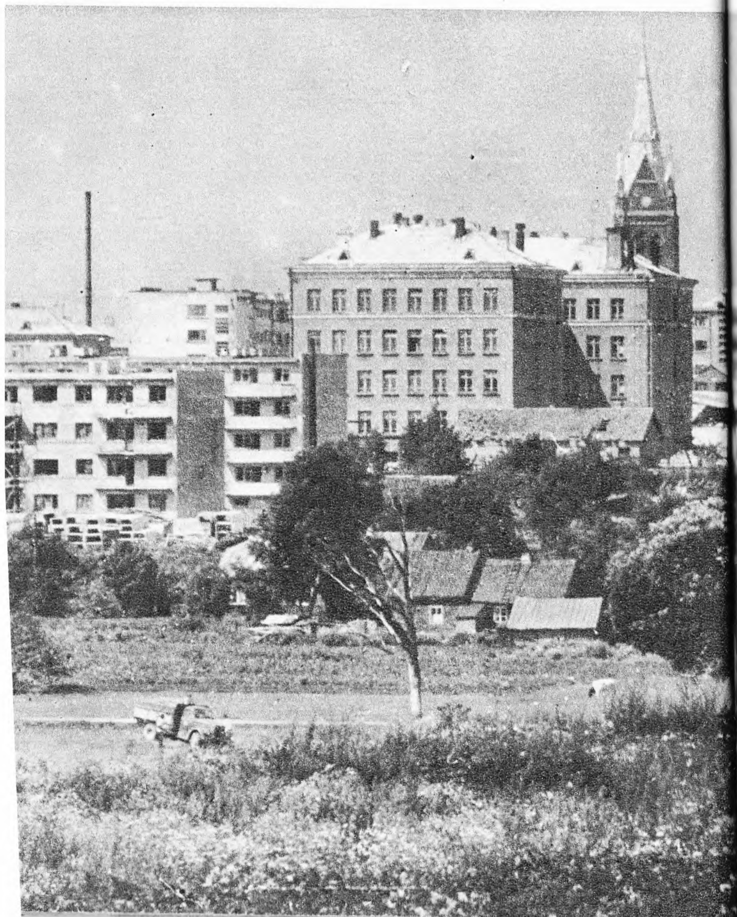
Z. RIOMERIENĖS „MEZGĖJA“

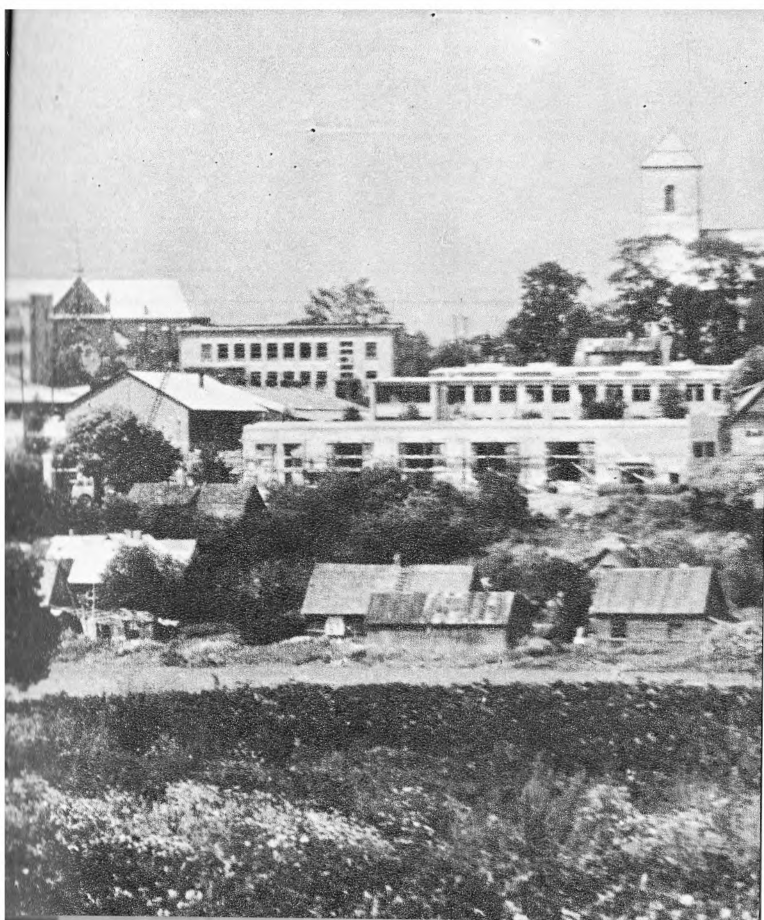

PAGRYŽUVIO SANATORIJA

DUBYSOS SLĖNIO ŠLAITE

KELMĖ

SENOJI KELMĖS ARCHITEKTŪRA

LIAUDIES SKULPTORIUS J. LIAUDANSKAS

KELMĖS RAJONO „PERGALĖS“ KOLŪKIO ŠILTNAMIUOSE

MEDŽIOKALNYJE

BUBIŲ PILIAKALNIS

VAIGUVOS VARPINĖ

P. VIŠINSKIO MEMORIALINIS MUZIEJUS UŠNĖNUOSE

Šiluva įsikūrusi ten, kur ties minimu kalvų gūbriu pasibaigia rytinis kalvotosios Žemaitijos šlaitas, prasideda vidurio lyguma. Čia žemaičių tarmės ir Žemaitijos riba.

Sausos ir visais atžvilgiais patogios Šiluvos apylinkės, matyt, seniai buvo sėsliai apgyventos. Tarpupelkių kalvutėse aptinkama akmens ir žalvario amžiaus radinių. Kai kuriuos archeologinius apylinkių paminklus yra tyrinėjęs ir aprašęs šio šimtmečio pradžioje T. Daugirdas. Kadaise čia būta daugiau ežerų, kurie ilgainiui užžėlė.

Šiluvos istorijoje negausu visuomeninių įvykių, bet ji paini religinių bendruomenių vaidais. Daugelis Šiluvos praeities gyvenimo smulkmenų mūsų kartai įdomu, keista, net egzotiška. Todėl sustokime neilgam.

XV a. pradžios Šiluva — nedidelis kaimelis, kuris priklausė Geišių (prie Raseinių) dvaro savininkams Gedgaudams. XVI a. Šiluvą iš Gedgaudų paveldėjo didžponių Zavišų giminė, kurie vieni pirmųjų Lietuvoje persimetė į reformaciją. Protestantu tapo net tuometinis Šiluvos klebonas. Šiluvoje įsigali protestantai — kalvinai. Kaip visoje Lietuvoje, Žemaitijoje, taip ir Šiluvoje, tarp protestantų (atsimetėlių) ir katalikų užvirė nuožmi konkurencinė kova. Iš Zavišų Šiluvą paveldėjusi Zofija Vnučkienė buvo dar uolesnė kalvinistė. Ji pastatė naują bažnyčią, padidino jos turtus, įsteigė dvaro išlaikomą mokyklą.

Vnučkienės rašte sakoma, kad turi būti „mokytojas — žmogus geras, dievobaimingas ir laisvuose moksluose gerai išsilavinęs“, kad reikia mokyti „visus vaikelius, kiek jų viešpats dievas parūpins, mokyti dovanai, neimant iš nieko jokio užmokesčio“. Tokiame mažame miestelyje tuo laiku mokyklos įsteigimas buvo reikšmingas įvykis. Tai dar labiau sunkino, palyginus, apsenusio, bekompromisinio katalikų tikėjimo pozicijas. Smunkančiai katalikų bažnyčiai gelbėti griebtasi priemonių. Kovai su reformacija imta kviestis dominikonus, jėzuitus. Kražiuose, Pašiaušėje įkurdinti jėzuitai, Tytuvėnuose — bernardinai.

Su Šiluvos kalvinais katalikų kunigai pradėjo bylinėtis teisme. Nors apsukrus Varnių kanauninkas katalikų teisę į Šiluvą ramstė net gudriu archyvinių dokumentų klastojimu, bet Šiluvos kalvinai turėjo stiprų užnugarį, juos palaikė protestantiškoji Radvilų giminė.

Matyt, tada ir buvo pasitelktas „stebuklas“, tas visur išgarsintasis „Marijos pasirodymas“, kai ji „priminusi“, jog čia turinti stovėti jos bažnyčia. Paskui sekė eilė prasimanymų, kurie padėjo ne tik nurungti kalvinus, bet išgarsinti Šiluvą visoje Lietuvoje, vilioti iš užguitų žmonelių, tikinčių stebuklingo ligonių gydymo galia, paskutinius skatikus.

Pagal žemaičių vyskupo dekretą visos parapijos turėjo lankyti „stebuklingas“ Šiluvos vietas. Netrukus pastatyta puošni dabartinė Šiluvos bažnyčia, viduje barokinė.

Skulptūros darbams vadovavo gardinietis Podgaiskis, mokęsis Italijoje. Paveikslas buvo vainikuotas aukso karūna, kaip M. Valančius išsireiškia, „apmautas aukso kepure". Popiežiaus patvirtinami šilinių atlaidai, švenčiami rugsėjo pradžioje visą savaitę.

Šio amžiaus pradžioje į šilines susirinkdavo dešimtys tūkstančių žmonių. Turgavietėje, gatvėse ir net kiemuose prekybai atsirasdavo devynios galybės būdų iš lentų, drobių, net medžių šakų. Ant žemės palei takus išsirikiuodavo „brostvininkai“, visokių mažmožių pardavinėtojai. Pirklių atsikraustydavo iš Raseinių, Šiaulių, Vilniaus, Rygos. A. Fromas-Gužutis mini netgi turkų prekybininkus, atvykusius į šilines su savo brangiais audiniais, kilimais. Iš tolo „švietė“ reklama: vienur, žiūrėk, ant karties iškeltas tabokos kuokštas, kitur — tabaluoja plekšnė ar vėjuje plaikstosi skrybėlė. Skrybėlės buvo itin madinga šilinių prekė. Jų daug parduodavo, daug pirkdavosi.

Karčemos tvarte įruošdavo teatrą, kitur — lošimo kortomis klubą. Iš susirinkusiųjų būdavo melžte melžiami pinigai, ne veltui pašiepdavo, kad „sugrįžo švarus, kaip iš Šiluvos: nei griekų, nei pinigų“.

Suplūsdavo daugybė mainikautojų, čigonų, kurie čia sugebėdavo iškišti nuvarytus savo arklius su padirbtais dantimis ar akimis, neretai įgirdytus degtine, kurie derant būdavo žvalūs, risti, o rytojaus dieną iš viso nekeldavę.

Kamšatis, prakaitas, vystančių žolynų ir vaško svilėsių kvapas bažnyčioje, šventoriuje. Visuose pašaliuose žmonės, arkliai, vežimai, iškeltos ienos. Furgonais užgriozdinti ne vien kiemai, bet ir daržai, dėl to šiluviškiai iki to laiko skubėdavo viską nusirinkti. Šulinius rakindavo: vandens trūko, būdavo pardavinėjamas. Žmonių, vežimų virtinės keliuose, laukuose, gretimuose kaimuose, miškeliuose. Vakare kildavo laužai. Nakvynei išsitiesdavo ne tik visose daržinėse, pašiūrėse, bet ir miškeliuose. Daugelis miegodavo vežimuose, po jais, pasieniuose ir dar bala žino kur. Sunku būdavo suvokt, kur tiek žmonių naktį praleisdavę.

O šurmulys, šurmulys! Triukšmas, tarpais į ošimą, tarpais į gaudimą panašus — garsų plūsmo išnarpliot į atskirus nebūdavę įmanoma. Žmonės kalbėjo, kažką aiškino, kits kitą perrėkdami, barėsi, kažkur giedojo, girtais balsais stūgavo. Išskirdavai ubagų balsus: jie giedodavo pratisas, bežodes niurnelynes, skambino varpeliais, kliurkino armonikas, suko katarinkas, žegnojosi, dangun tiesdami rankas. Iš kito kampo, žiūrėk, atbanguodavo komediantų dūdavimas, būgnijimas, vėl neaiškios komandos, loterijų propaguotojų, sprunkančių vagių ir jų gaudytojų šauksmai ir t.t., ir t.t.

Savitą šilinių lankytojų „kastą“ sudarydavo ubagai. Ubagų vardas ne kiekvienam pritiko. Daug buvo apsimetėlių, apgavikų, sukčių ir apskritai padugnių.

Šiandieną jau sunku mūsų jaunimui įsivaizduoti šilines: jas vaizdžiai XIX a. aprašė Žemaitė („Kelionė į Šidlavą“), taip pat A. Fromas-Gužutis („Šiluva“, „Ubagai ir jų puota“):

„Ačiū žvaigždėms buvo gana šviesi naktis. Netoli Šiluvos, viduryje girios, dailioje erčioje kūrenosi du dideli laužai, kurių aukštai iškilusios liepsnos, tūkstančiais kibirkščių spragėdamos, visą plotą apšvietė ir tai vietai kerinčią išžiūrą sutaisė.

Čia buvo apie penkias dešimtis garsiai kalbančių vyrų ir moterų, iš kurių vieni, nešdami malkas, ugnį kurstė ir du verdančių sagonų, arba puodų, dabojo, antrieji duoną raikė, šaukštus ir bliūdus mazgojo, kiti gi susėdę apie ugnį, kaip ponai, nieko neveikdami, pypkes rūkė. Toliau sudėta buvo krūva tarbų ir visokių skarulių, ir stovėjo dvi bački: didesnė su alum, o mažesnė su degtine. Erčios pakraštyje riogsojo keletas pavienių vežimaičių.

Surinkti čia žmonės buvo baisios išžiūros, aprėdyti nuplyšusiais ir purvinais švarkais, kuproti, raiši, nebyliai, akli, bepirščiai ir benosiai, su nudžiūvusiomis rankomis, biauriais šašais, žaizdomis ant veidų ir dideliais kaltūnais ant galvų. Tų žmonių veidai rodė pasalų gudrumą, girtybę, paleistuvystę, godulystę ir visuotinį doros nupuolimą. Tie žmonės buvo tai ubagai, metinei puotai čia susirinkę“.

Iš suviliotų maldininkų bažnyčia sėmėsi didžiulį pelną. Tačiau pavergti šiluviškių dvasiškiai neįstengė. XX a. pradžioje čia buvo platinama socialdemokratinė literatūra: V. Lenino „Ką daryti“, laikraštis „Iskra“. Žinomi J. Karabinas, K. Rosenas, Pr. Papreckis ir kiti buvę Šiluvos knygnešiai. 1905 m. valsčius buvo vienas iš revoliucingiausių Žemaitijoje. Lapkričio 28 d. šiluviškiai, vadovaujami J. Karabino, nuvertė carinę valsčiaus valdžią, išrinko naują ir atsisakė vykdyti bet kokius carinės administracijos pavedimus.

Šiandieninė Šiluva išaugusi, aptvarkyta. Miestelis atjaunėjęs naujais pastatais, asfaltuotomis gatvėmis. Nutiestais gerais keliais į kaimyninius miestukus važinėja autobusai. Neseniai vidurinė mokykla šventė savo 50-metį. 1951 m. iškilo nauji jos rūmai, įrengtas bendrabutis. Seniau į Šiluvą traukė paliegėliai, ieškodami sveikatos pas dangaus užtarytoją, dabar veikia ligoninė, kurioje dirba kvalifikuoti specialistai. Dideli pakitimai Šiluvoje. Beje, susirenka tikintys seni žmonės ir šilinėms. Tik tos iškilmės praeina gana nuosaikiai, nepamatysi tų, aukščiau aprašytų kraštutinumų. Tebestovi graži Šiluvos bažnyčia, originalus architektūros paminklas koplyčia, baigta

statyti 1924 m. (architektas A. Vivulskis). Vietinės reikšmės architektūros paminklu laikoma ir senoji medinė mokykla.

Ramus kelias nuo Šiluvos tiesiai į vakarus vėl veda Dubysos link. Čia tiesiog iš šnarančių šilų nusprūstame į Dubysos raguvas. Valandėlę parimkime, pamąstykime

APIE DUBYSĄ

— rytinių žemaičių kalvų upę gražuolę.

Dubysa priskiriama didžiosioms Lietuvos upėms. Ji vingiuoja 146 kilometrus. Paveldėjusi didelį, labai erdvų klonį, susidariusį, nutekant vandenims iš Užvenčio lygumose susitvenkusių prieledyninių marių. Todėl dabar plačiame jos klonio dugne plyti gražios lankos, kuriose kilpinėja karklėtomis galerijomis apsigobusi upė. Prie Dubysos senovėje būta įtvirtinimų, tebėra piliakalnių, išaugo miesteliai: Ariogala, Betygala, Seredžius, Lyduvėnai. Į Dubysą susrūva 38 įvairaus ilgumo intakai, bet vandens upė plukdo nedaug, vasarą per sekundę žemupyje nuteka tik 4—5 m^3, užtat patvinus — apie 40 kartų daugiau. Tačiau kartais mažiausias ir didžiausias tų pačių metų vandens debitas skiriasi 150 sykių. Dubysos vagos nuolydis vidutiniškai daugiau kaip 70 cm į kilometrą. (Tuo tarpu Nemuno vidutinis nuolydis tik 19 cm į kilometrą.)

Apie čia minimų apylinkių Dubysą XIX a. nuodugniai rašė šio krašto tyrinėtojas Ignas Bušinskis. Jis buvo kilęs iš netolimo Šaukoto. Baigęs mokslus Kražiuose, studijavo Vilniaus universitete, dirbo Petrapilyje, sugrįžo į tėvų ūkį, tyrinėjo Dubysos pakrančių paminklus. Dalyvavo 1863 m. įvykiuose, buvo tremiamas. Tai vargo ir darbo bitė, palikęs keturias knygas apie šį Žemaitijos pakraštį. Jo raštuose randame įdomių užuominų apie Dubysos pakrantes. Pavyzdžiui, jis mini čia augus skroblus (dabar jie žinomi tik pietų Lietuvoje), kai kuriuos Betygalos statinius buvus iš maumedžio. Vis tai įdomios žinios mokslui.

Iš padubysių buvo kilęs ir žymus XIX a. pradžios gydytojas, mokslininkas, visuomenininkas Jokūbas Šimkevičius (1775—1818). Jis Lietuvoje ir Rusijoje kaulų ligų operacinio gydymo pradininkas, turįs nuopelnų ir pediatrijoje. Išleido medicininių knygų, vadovėlių. Tai — ir Vilniaus Medikų, ir „Nenaudėlių" (Šubravcų) draugijų įkūrėjas, kovotojas už blaivybę. Draugijos nuostatais buvo reikalaujama, kad nariai šviestųsi, vengtų girtavimo, kortavimo ir kitų ydų. „Nenaudėliai" vadindavosi slapyvardžiais — senovės dievų vardais. Pirmininkas J. Šimkevičius buvo Perkūnas. Mirė jis savo ūkyje prie Daugailių Aukštaitijoje. Palaidotas Taukelių kaimo kapinėse.

Vakarinėje Dubysos slėnio pašalaitėje pasislėpę Lyduvėnai. Žmonės pasakoja, esą, čia liūdėdavusios vienatvėje mylimųjų netekusios jaunamartės, ir kaimas pavadintas nuo žodžių „liūdžiu viena". Tačiau greičiausia tas vardas atsiradęs nuo Lyduvos upelio, čia pat įtekančio į Dubysą.

Yra netoliese piliakalnis. Apie 1500 metus Lyduvėnuose būta dvaro, kuris priklausęs Chodkevičiams, vėliau kitiems dvarininkams. Nors 1558 m. Lyduvėnams suteikiama privilegija, bet vietovė į miestą neišaugo. Apie tą laiką čia pastatyta pirmoji bažnyčia. Iki 1863 m. sukilimo veikusi parapijinė mokykla.

Pirmojo pasaulinio karo metu (1915 m.) vokiečių okupantai sumanė tiesti nuo Tilžės į Radviliškį geležinkelį (tarp Šiaulių ir Kretingos tada dar geležinkelio nebuvo). Ties Lyduvėnais apie 1916 m. užbaigtas aukštas geležinkelio tiltas. Dirbo belaisviai ir varu suvaryti vietiniai žmonės. Daug jų to kelio pašaliais atgulė, neištvėrė sunkumų. Tiltas buvęs 45 m aukščio ir 570 m ilgio.

Didžiojo Tėvynės karo kautynių prie Dubysos dienomis vokiečiai, norėdami sutrukdyti tarybinės kariuomenės puolimą, tiltą susprogdino. Tas vietas atkovojus, čia per 29 dienas buvo pastatytas laikinas medinis geležinkelio tiltas. Kiek vėliau mechanizuotos statybos traukinys pastatė naują gelžbetonio ir metalo tiltą.

Nuo Dubysos į vakarus prasideda banguotas paviršius, kur-ne-kur lygumose su miškeliais. Pakelyje į vakarus — ne vienas įdomios senos architektūros kaimas, nauja gyvenvietė. Netrukus Lioliai. Tai nuo XV a. žinoma vietovė. Išliko čia įdomios medinės liaudies architektūros. Tarybiniais metais vietovė atnaujinta, dvigubai išaugusi. Ūkyje išvystyta gyvulininkystė, dideli plotai kultūrinių ganyklų.

Spėjama, kad į vakarus nuo Liolių Morkiuose (Morkiškėse) 1828 m. gimė ir augo vienas žymiausių 1863 m. sukilėlių vadų Antanas Mackevičius. Mokėsi jis Vilniuje, Kijeve, į kur didžią kelio dalį nuėjo pėsčias, yrėsi Pripete su sielininkais. Išmoko ne kalvystės, kaip tikėjosi tėvai, o teisybę suprasti. Kad lengviau galėtų paprastą žmogų užstoti, Varniuose mokėsi kunigystės. Savo pamoksluose žadindavo kaimiečių sąmoningumą. Atėjus nepamirštamiems 1863-iesiems, su mužikėliais ėmė kalti savo krašto ateitį. Tapo visos Kaunijos sukilėlių vadu. Patekęs į nelaisvę, žiauriai tardomas, draugų neišdavė. Kaune minios akivaizdoje nužudytas, ten pat užkastas, o ta vieta carinių raitelių sutrypta.

Pasukę Kryžkalnio link, netrunkame prikeliauti Pakražantį. Miesteliukas jaukioje gamtinėje aplinkoje prie Kražantės, žinomas nuo XVI a. Vakariniame pašaly pušynėliai, yra įdomių archeologinių paminklų, pilkapių. Dabar nemaža ūkinė gyvenvietė su vidurine mokykla, biblioteka, kultūros namais. Daugumas pastatų nauji.

Nuo Pakražančio suka smagus keliukas Viduklės link į Žemaičių plentą. Juo privažiuotume mažą Žalpių miestelį. Tuo vardu dabar kolūkis. Čia 1863 m. sukilėlių eilėse kovojo poetas Juozas Miliauskas-Miglovara. Iš Žalpių kilęs garsus vargonų meistras ir sklandymo pradininkas J. Garalevičius. Kelias toliau eis per senąjį Antkapinio kaimą. 1905 m. čia buvo surengta pažangaus jaunimo gegužinė. Aplinkinių dvasią tuo metu kėlė iš čia kilęs K. Ralys, rašęs Vargovaikio slapyvardžiu.

Antkapinyje gimė, augo ir Jeronimas Ralys, gydytojas, liaudies švietėjas. Mokėjo anglų, vokiečių, rusų, lenkų, graikų kalbas. Pirmasis išvertė į lietuvių kalbą „Iliadą" ir „Odisėją".

Ant aukštėjančių kalvų jau matyti Stulgiai. Netoliese Išlynose 1925 m. mirė ir buvo Stulgiuose palaidotas vienas seniausių taikomųjų gamtos mokslų sričių specialistas Mykolas Girdvainis. XIX a. antroje pusėje tai buvo europinės reikšmės mokslininkas, o Lietuvoje pionierius. M. Girdvainis buvo plačiai išsilavinęs, daugelyje pasaulio mokslo centrų tobulinęsis, dirbęs. Mūsų krašte jis vandens gyvūnijos, žuvivaisos pradininkas, bitininkystės žinovas. Dirbtinio įžuvinimo darbus atliko Trakų ežeruose, Gerkonių ežerėlyje, prie Dūkšto, buvo įsteigęs žuvų peryklą. Organizavo tos srities parodas, pats dalyvavo pasaulio parodose su savo darbais.

Netoli jau ir Kryžkalnis. Čia miestelis neišaugo, nors susikerta du svarbūs vieši Lietuvos keliai. Užkopkime į kalnelį: matyti nenurimstantis krašto pulsas. Į visas keturias šalis iš visų keturių pusių plaukia kroviniai, skuba žmonės. Didžiojo Tėvynės karo metu šiose apylinkėse vyko sunkios kovos. Aukščiausioje Kryžkalnio kalvoje pastatytas paminklas kritusiesiems šioje žemėje tarybiniams kariams.

O mes pasukime į šiaurę ir traukime, pasidairydami į kalvotus pašalius, Kelmės link. Dešinėje klonyje banguoja Dubysa, o kairėje — Žemaitijos kalvų viršūnės. Į jas dabar nekopkime. Pelkėti tarpukalviai, kai į juos leisimės, čia bus apie 130 m aukštyje nuo jūros; kalvų viršūnės pašoks iki 160, 180 m. Keliai pradės staigesniais vingiais rangytis, kuprotis. Daug kur jie iš šalių rutuliškais gluosniais, senais ąžuolais ar net ištisomis giraitėmis pasidabinę. Akis džiugina gražios sodybos, šviečia iš tolo baltaplyčiai ūkių centrai. Čia žinomas rajone kolūkis „Vienybė".

Artėjant prie Kelmės, vis labiau banguoja paviršius. Vingiuoja Kražantė, savo keliui pasirinkusi žemiausias tarpukalves. Tai nemažas Dubysos intakėlis, 96 km ilgio, nuplukdąs vandenis iš slėpiningiausių Žemaičių aukštumų duburių nuo Karklėnų, nuo pačios Girgždūtės papėdžių. Prie Kelmės upelė įgauna labai vaizdingą, gilų skardingą

klonį, kuriuo vingiuoja, kilpinėja, vietomis užliedama plačias lankas. Nepamirštamai gražios pavasarį Kražantės pievos — mišrios savo žolynais, įvairios spalvom, kvapais, vis pilnos bičių. Oras saulėtom kaitrom ties jomis mirga, mirga...

KELMĖ

įsikūrusi siaurame Kražantės ir Vilbėno tarpupyje. Kai kurie tyrinėtojai šią vietovę tapatina su XIII a. kryžiuočių kronikose minima Stabekalne, kurioje buvusi Kimelio (Kymel) pilis. Kitų nuomone, kažkada čia iškirsti miškai ir kelmynėje įkurta gyvenvietė. Kad apylinkių būta miškingesnių, rodo net šio šimtmečio pradžios žemėlapiai.

Po Žemaitijos krikšto Kelmėje pastatoma bažnyčia. Nuo to laiko (XV a.) išliko varpas, papuoštas gotikinio stiliaus užrašu su smulkiu ornamentu. Tai bene seniausias Lietuvos varpas. Netrukus Kelmėje įkuriamas kunigaikščio dvaras. Didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis 1511 m. suteikė Kelmei prekybos teises.

Kelmėje buvo nemažas Žemaitijos reformatų centras, kurį įkūrė dvarininkai Gruževskiai 1615 m. Jie čia pastatė bažnyčią, prie kurios buvo įsteigta mokykla. Iki dabar yra išlikusi sena reformatų bažnyčia, renesanso stiliaus, turinti ir gotikos elementų.

Kelmės apylinkėse žemės labai derlingos, nuo seno jose būta daug dvarų. Baudžiavos prievolės smarkiai spaudė valstiečius. Gal todėl jie aktyviai dalyvavo XIX a. sukilimuose. Pavingrio apylinkių rekrūtinis jaunimas, vadovaujamas K. Jautakio, 1831 m. buvo užėmęs net patį miestą. Ir pats Kelmės dvarininkas liberalas Julius Gruževskis buvo sudaręs ulonų pulką, surinkęs 400 dalgininkų, 100 šaulių, 50 raitelių. Su tomis pajėgomis jis buvo užėmęs Raseinius.

Kelmė paaugo XIX a. viduryje, 1836—1858 m. nutiestas pro miestą plentas, jungęs Rygą su Prūsijos miestais. Kelmėje tada pastatyta pašto kontora ir stotis, viešbutis, alaus darykla, spirito varykla, pora odos dirbtuvių, atsidarė apie 50 parduotuvių, žemės ūkio mašinų ir padargų sandėlis. Mieste jau gyveno beveik 2000 žmonių. Tas senasis su nukaršusiais medžiais pašto kelias ir dabar eina pro Kelmę. Daug jis mena. Juo 1901—1903 m. pro čia buvo gabenama V. Lenino užsienyje leidžiama „Iskra". Knygnešys D. Bubinas čia platino knygas ir marksistinę literatūrą. Šilo Pavėžupyje buvo spaudos sandėlis. 1902 m. netikėtai Kelmėje į žandarų rankas pateko vežimas su draudžiama spauda. Buvo rasta ir „Iskra". D. Bubinas už tai ištremtas į Viatkos guberniją.

1905 m. Kelmėje streikavo miesto ir apylinkių dvarų darbininkai. Šilo Pavėžupyje buvo susikūrusi ginkluota

kuopa, K. Jasiukaitis ten organizuodavo šaudymo pratybas. Kelmėje ne sykį vyko anticarinės demonstracijos, buvo išvaikyti caro valdininkai, uždaryta spirito varykla ir parduotuvės.

1918 m. sukurtas tarybas Kelmėje gynė vietinis ginkluotas būrys. Revkomui vadovavo St. Budraitis, jį pavadavo M. Tunikas. Nuo 1929 m. veikė Bubių—Kelmės pogrindinis LKP parajonio komitetas.

Abiejų šio amžiaus karų metais miestas sudegė. Dabar ne tik atsistatęs, bet smarkiai išaugęs rajono centras. Pro jį eina keli judrūs keliai. Vien Kelmės autobusų stoties keleivinių mašinų dienos maršrutų ilgis siekia 5000 km!

Miesto plano struktūra radialinė. Gyvena apie 7000 žmonių. Išsivysčiusi vietinė pramonė. Veikia moderni pieninė, garsėjanti savo gaminiais, ypač sūriais, linų apdirbimo, Mažūnuose — trikotažo fabrikai. Specializuotas paukščių ūkis savo produkciją siunčia į daugelį Tarybų Sąjungos vietų, netgi į Tolimuosius Rytus. Tarybiniais metais mieste pastatyta apie 700 naujų namų.

Iš praeities paminklų verta aplankyti buvusio Kelmės dvaro sodybą, parką su senais tvenkiniais ir XVIII a. rūmais — respublikinės reikšmės baroko ir klasicizmo architektūros paminklu.

Dabartiniai šių rūmų šeimininkai — paukštininkystės ūkis — prižiūri pastatus, želdinius, parką. Viršutiniame rūmų aukšte ir vartų bokšte veikia Kelmės visuomeninis kraštotyros muziejus. Jo įkūrėjai kraštotyrininkai entuziastai J. Stasiulaitis, J. Vadeikis ir B. Klimašauskas. Malonu su tais žmonėmis susitikti, pavaikščioti kurio nors jų lydimam po Kelmę, matyti jų prakalbintus eksponatus. Įdomūs muziejuje saugomi eksponatai. Puošnūs archeologiniai bronzos dirbiniai, žemaitiškos kaimo buities daiktai. Čia ir veikianti „katarinka“, kurią pasukęs, pajunti senųjų Kelmės kermošių muzikinę atrakciją, ir turtingos dvaro buities rinkiniai. Jie gausūs, įdomūs, vertingi. Numatoma, buvusio dvaro rūmus ir visą aplinką restauravus, čia įkurti Lietuvos dvaro buities ekspoziciją.

Kelmės kraštotyros muziejuje saugomas nemažas Tytuvėnų dvarininkės Zofijos Riomerienės paveikslų ir grafikos reprodukcijų pluoštas. Juose Žemaitijos gamta, žmonės. Eksponuojami ir šio krašto liaudies menininkų darbai.

Kelmės rajonas rūpinasi savo kultūros paminklų kraičiu, kuris labai didelis: 198 archeologiniai paminklai, 31 istorinis, 11 architektūrinių, 25 gamtos (jų tarpe 3 draustiniai ir 8 respublikinės reikšmės parkai). Rajono kraštovaizdis keičiasi, jaunėja, darosi šiuolaikiškas. Prieš nukeliant, vertingesnių vienkiemių sodybas 1969—1970 m. aplankė Šiaulių muziejininkai, aprašė, nufotografavo.

Kelmėje yra B. Laucevičiaus gatvė. Šiame mieste dailidės šeimoje 1885 m. gimė, augo būsimasis rašytojas Bronius Laucevičius, pasirašinėjęs Vargšo slapyvardžiu. Paaugliu iki 16 metų jis dirbo Kelmės vaistinėje mokiniu, vėliau gyveno Šiauliuose. Trumpai mokėsi Lomžos gimnazijoje, jos nebaigęs, įstojo į gastroliuojančio teatro trupę, apkeliavo nemažai Rusijos. Suartėjo su pažangiais rašytojais K. Jasiukaičiu ir kitais, dalyvavo 1905 m. revoliucijoje. Vengdamas represijų, išvyko į JAV. Vargingai gyvendamas, 1916 m. Čikagoje mirė džiova.

B. Laucevičius per savo neilgą gyvenimą parašė nemažai. Daugiausia tai beletristiniai kūrinėliai, kuriuose vaizduojama to meto miestų darbininkų gyvenimas, jų sunkumai, patirta neteisybė. Antra kūrybos gija — dramos kūrinėliai, kurių paliko per dešimtį. B. Laucevičius — ir pažangaus Amerikos lietuvių mėgėjų teatro kūrėjas, teatrinio žurnalo „Veidrodis" aktyviausias leidėjas. Dirbo daug — skubėjo, vargo, rodos, iš jaunystės suprato žodžius, kuriuos gyvenimo pabaigoje parašė: „Brangios turi būti valandos, naudingai turi būti suvartotas į amžinastį einantis laikas, idant šviesioji juosta, nukritus žvaigždei, ilgiau šviestų padangėje". Vargšo žvaigždės kritimo juosta tebešviečia mūsų padangėje.

Kelmėje gyvena, iš akmens kala originalius dirbinius liaudies skulptorius J. Liaudanskas. Jo paminklų galima aptikti ne tik tvarkingai prižiūrimose Kelmės kapinėse, bet ir kitose Žemaitijos vietose. Jau trečia Liaudanskų karta meistrai, kaip jie save vadina. Juozo Liaudansko tėvas buvo medžio drožėjas. Sūnus — rodos, vienintelis šiuo metu liaudies skulptorius, kalantis iš akmens. Dirba jau su savo sūnumi. J. Liaudanskas savo darbams, kurie labai originalūs, pasirenka paprastą formą. Jo akmeniniai reljefai ramūs, gražioje pusiausvyroje skulptoriaus užbaigti. Malonu į juos žiūrėti ilgai ir galvoti apie savitai apibendrintą akmenyje mintį, apie žmogų skulptūroje. Šio menininko skulptūra puošia ir Vilniaus dailės instituto sodelį. J. Liaudanskas visada kūrybingas, susikaupęs:

— Norėčiau ką nors linksmesnio iškalt savo dėdei, paskiau Tadui Blindai. Kaip anas atrodė, įdomu. Dar ir savo miestui Kelmei reikia kažką iškalt. Gal skalbėją...— svarstė. Taip atsirado miesto skvere „Skalbėja".

...Gražus, patogus gyventi Kelmės miestukas. Tą patį galima pasakyti apie visą rajoną. Jame ir kalvos, ir lygumos, ir ežerai, ir miškai. Rajone yra specializuotų ūkių, besiverčiančių gyvulininkyste, žuvininkyste, miškininkyste, paukštininkyste, daržininkyste. Visais požiūriais įvairus ir įdomus Kelmės rajonas.
Sukame

KRAŽIŲ LINK

Nuo Kelmės į vakarus po truputį kylame į aukštesnius kalvų gūbrius: iš pradžių plokštokus, paskiau vis smarkesniais sūkuriais kyšančius. Tarp jų kelias vis dažniau giliai įdumba, ir, žiūrėk, pasijunti nardąs tikrais kalvotosios Žemaitijos vingiais.

Vienoje aukštesnių kalvų keterų susispietę baltaplyčiai mūrai. Čia ūkiniai pastatai, namai, aštuonmetė mokykla. Tai Butkiškė — Lenino kolūkio centras. Kokiomis nelengvomis sąlygomis po karo prasidėjo čia bendras gyvenimas! Antrais kolūkio gyvavimo metais banditai nužudė kolūkio pirmininką, skaityklos vedėją, pirmą šių apylinkių komjaunuolį V. Dumskį ir nemaža kitų nekaltų žmonių. Brangiai apmokėta dabartis. Tai mena ne tik čia pastatytas paminklas.

Lenino 100-ąsias gimimo metines ūkis pasitiko garbingai: sunkokose kalvotose žemėse išaugindamas javų po 23 cnt iš hektaro, mokėdamas už darbo dieną beveik po 5 rublius. Yra sava aštuonmetė mokykla, kitų švietimo įstaigų.

O štai — kelias priglūsta prie kairiųjų Kražantės pašlaičių. Priešais — lomos erdvė.

Loma — savitas Žemaitijos kraštovaizdžio darinys. Dažniausiai tai banguotas, kuprotas duburys, iš visų pusių uždarytas kalvų grandine. Jo dugne rasi pelkių, rečiau ežerą, miškelių, sausesnėse vietose prisišliejusių kaimelių. Pro tokį duburį ankštais tarpukalviais prasismaukia ir išteka upeliai.

Ir šis duburys gražiom viršūnėm iš visų nuokalnių apstotas, žemiausiam dugne — pelkėtos lygumos. Vingiuoja Kražantė, telkšo ežerėliai: Dausinas, Katežeris, Kalnyčia, Žiaunė. Apie tas vietas nemaža padavimų. Sakoma, ten tylioje atsiskyrumoje gyvenančios žemaičių ežerų deivės. Jos valdančios ežerus, žuvis, kurias leidžiančios sugauti tik savo mylimiesiems.

Kražiai nuo šlaito tame duburyje atsiskleidžia kiek netikėtai — jie pabirę lomoje. Netoliese ant plokščių kalvų keli gojai: gražūs, tamsūs, čia matyti ir ąžuolų, eglių. Įpiečiausias — garsusis Žemaitijos gamtos paminklas Medžiokalnis.

Tai kalvos plokščioje viršūnėje nuo seniausių laikų išlikęs lapuočių miškas. Kadaise tas miškas buvo apgaubtas senalietuviško tikėjimo šventumu. Iki mūsų laikų aplinkiniai žmonės į Medžiokalnį eina pagarbiai nusiteikę. Ten gražūs takai, ąžuolų, klevų, uosių kamienų ir lajų prieblanda, nenutylantis ošimas, malonus kvepėjimas, jauki vienuma. Vidury nedidelė pievelė, kadaise šaltinėlis sruvo iš seno ąžuolo kelmo, pastatyti kryžiai. Čia pat teka Kražantė, o šalia

KRAŽIAI

Seniausiu raštišku Kražių paminėjimu daugumas laiko 1253 ir 1257 metus. Kryžiuočių žygių po Lietuvą aprašymuose paminėta Kražių pilis. Senovę mena Galinių, Papilinkalnio, Papilalio, Plūsčių ir kiti piliakalniai. Sodkalnio kalnelyje aptikta I—IV a. pilkapių.

Didysis Lietuvos Kunigaikštis Vytautas 1421 m. užrašė Kražius Žemaitijos vyskupui Motiejui, kuris čia įsirengė rezidenciją. Kūrėsi feodalinės administracijos ir dvasininkijos centras. Nuo 1410 m. žinomas Kražių valsčius. XVI a. Kražiai gauna miesto privilegiją, čia rengiami turgūs.

Kražių reikšmė dar labiau išaugo, kai 1547 m. jie atiteko Žemaitijos seniūnams Kęsgailoms. Tai buvo savarankiški Žemaitijos valdytojai, turėję nemažą politinę ir karinę valdžią. Čia posėdžiaudavo teismas, rinkdavosi Žemaičių bajorų seimeliai, vykdavo kariuomenės apžiūros. Nuo 1566 m. Kražiai tampa pavieto centru. Mirus paskutiniam Kęsgailų, Kražiai pereina į valstybės nuosavybę.

XVI a. Kražius valdo Mikalojus Radvila, čia pasistato pilį. Pilis (dabar jos nėra) buvo apsupta vandens, pasinaudojant Kražantės vingiais ir perkasu.

Netrukus Kražiai tampa ir katalikų reakcijos židiniu, iš kur kovota prieš reformacijos plitimą. Čia įsitvirtina jėzuitai, benediktinai, marijavitai — turtingi, didikų remiami, ordinai. Šalia vienuolynų iškilo bažnyčios. Pašlijusį savo bažnyčios prestižą katalikų reakcijos talkininkai ramstė inkvizicinėmis priemonėmis. D. Poška rašo, kad Žemaitijoje: „...nekalti žmonės pagal statuto, vadinamo Saksoniškojo, nuostatus būdavo tortūromis ir konfesatomis kankinami ir, remiantis jų prisipažinimais (vadinamais laisvanoriškais), net apkalbėjimais, deginami ant laužo. Tai rodo gausūs magdeburgijos (Varnių — *Č.K.*) ir mišriųjų teismų dekretai, kurių smalsuolis gali rasti ne tik apskričių archyvuose... Aš ir pats turiu porą tokių dekretų ir, jei kas domisi, galiu parodyti".

Kražių benediktinai užkūrė ne vieną „raganų" laužą: „Tūkstantis šeši šimtai devyniasdešimt šeštų metų birželio mėnesio dvidešimt septintą dieną, mes, žemiau pasirašiusieji, švento Benedikto ordino Kražių vienuolyno priorės, gerbiamosios Jos Malonybės Panos Šverinaitės prašymu, suvažiavę į Dirvėnų dvarą Žemaičių kunigaikštijoje teisti suimtų nusikaltėlių, kaltinamų raganavimu, būtent Lauryno Kuzmos, Magdalenos Šaulienės, Liucijos Namšienės..." (Iš L. Jucevičiaus „Raštų"). Nemažai tokių procesų liudija dokumentai. O kiek jų mūsų laikams nežinoma?!

Nuo 1570 iki 1740 m. Kražiuose veikė kunigų seminarija, XVII a. čia minima varpų liejykla. O parapiją yra

valdę įžymus švietėjas M. Daukša, žinomas teisininkas P. Roizijus, V. Protasevičius ir kt.

Bene įdomiausia yra Kražių mokyklos istorija. Pradinio lavinimo mokykla čia buvusi dar XVI a. O 1614 m. prie jėzuitų vienuolyno įsteigiama kolegija — mokykla, prilygusi mūsų nesenų laikų gimnazijai. Tai buvo reikšminga įstaiga visai plačiai apylinkei. M. Valančius rašė, kad „Kražiai gali skaitytis šaltiniu, iš kurio per kelis amžius plūdo apšvietimas į Žemaičius".

Kražių kolegijos įkūrėju laikomas Lietuvos hetmonas, Žemaitijos seniūnas J. K. Chodkevičius, kurio titulams ir nuopelnams suminėti prie pavardės būdavo skiriama daug vietos. Tai buvo žymus to meto Lietuvos—Lenkijos karvedys, vadovavęs jungtinei kariuomenei ir laimėjęs sunkių mūšių prieš švedus ir turkus (1604 m. sumušė švedus ties Veisenšteinu, 1605 m. prie Kirchholmo, 1621 m. turkus prie Chotino). Hetmono nuopelnams išaukštinti M. K. Sarbievijus parašė iškilmingą odę.

Kražių kolegija turėjo įdomių pastatų ansamblį. Mokymo patalpas J. Chodkevičius pastatė atskirai. Šalia bažnyčia (gal būt, iš perstatytos pilies), turėjusi įdomų erdvų interjerą. L. Jucevičiaus teigimu, joje kabėjęs Leonardo da Vinčio paveikslas. XVII a. jėzuitai pastatė bendrabutį, vadinamą bursą, kuris vienintelis iš ansamblio išliko iki šiol. Tai gotikinės architektūros paminklas. Dabar čia įsikūręs mokyklos bendrabutis ir muziejėlis.

Kražių kolegija turėjo gana turtingą kelių tūkstančių tomų biblioteką, geologinių rinkinių, nemaža mokymo priemonių, netgi mokyklos teatrą. Apie 1687 m. Kražių kolegijos rektorius buvo išsimokslinęs žemaitis Gabrielius Šimkevičius. Jis rašė dramas, kurios čia būdavo ir vaidinamos. Tai vienas seniausių teatrų Lietuvoje.

1773 m. panaikinus jėzuitų ordiną, Kražių mokykla buvo pertvarkyta į apygardinę; jos globai pavestas visas Žemaitijos švietimas. 1797 m. ją perėmė Kolainių karmelitai, o nuo 1817 m.— Vilniaus universitetas.

1697 m. Kražių mokykloje mokėsi apie 300, o XIX a.— iki 500 mokinių. Tas laikotarpis mokyklos istorijoje buvo pats įdomiausias, pakiliausias. Čia tarpo pažangios to meto idėjos. Programoje įrašyta: „...tegul vaikai pažįsta žemę, kuri juos maitina ir nešioja, namą, kuriame gyvena, duoną, kurią valgo. Tegul laisvu nuo pamokų metu lankosi pas įvairius amatininkus, sužino įrankių pavadinimus, medžiagą..."

Iš nedaugelio nuotrupų galima įsivaizduoti, kad mokinukai čia neturėjo patogumų: „Už penkiolikos žingsnių nuo kolegijos — purvo iki kelių, nė išbristi negalima",— rašė mokytojas J. Sobolevskis. Mokiniai gyveno ankštai ir nepatogiai. Dėvėjo namų darbo drabužiais, žiemą kailinukais. Nuo jų kvapo klasėse silpnesnieji dusdavo. Vis dėlto

jaunimas turėjo sąmoningumo, daug drąsos. Kai apie 1820 m. Ganyprovos dvaro (dab. Lenino kolūkio teritorijoje) savininkas Ivanovičius savo baudžiauninko sūnų, besimokantį Kražių mokykloje, atidavė į rekrūtus, keli šimtai mokinių naktį nuėjo į Ganyprovą pas dvarponį reikalauti: „Ponas Ivanovičiau, atiduok mums mūsų draugą, o jei geruoju neatiduosi, tai prievarta paimsime". Laimėjo. Triumfuodami grįžo į Kražius.

Senos ir pažangios Kražių mokyklos tradicijos. Jas kūrė, puoselėjo neeiliniai to meto žmonės, savo darbais išgarsinę žemaičių mokyklos šlovę. Čia dvejus metus sintaksę ir poetiką dėstė žymus XVII a. poetas Motiejus Kazimieras Sarbievijus. Tai menininkas, mokęsis Vilniuje ir užsienyje, rašęs eiles lotyniškai. Lietuvos gamtai skirta jo lyrika susilaukė plataus pripažinimo, Europoje buvo išleista daugiau kaip 60 kartų. Knygai vinjetes yra piešęs pats P. Rubensas! Vėliau M. K. Sarbievijus dėstė Vilniaus universitete retoriką ir filosofiją, gavo čia filosofijos daktaro laipsnį. Gyvendamas Kražiuose, M. K. Sarbievijus domėjosi Žemaitija, spėjama, gal kiek mokėjo ar bent suprato jos kalbą, giliai jautė krašto gamtą. Jo kuriamų Žemaitijos vaizdų veikėjai yra kalvos, kloniai, lomos, girios, upeliai. Mini Kražantę, Medžiokalnį, Šaltinius.

„Čia sparnuočiai Kražantę liūliuojant išvydo,
Jos krantus su Rekučio[1] senoviškais rūmais,
Ir nudžiugę, galingai sparnais suplasnoję,
Ėmė sveikinti Kražių nušvitusį miestą.
Duburiai ir šlaitai jų balsus pakartojo.
„Kražiai, Kražiai!" — skardėjo krūmynai ir uolos,
„Kražiai!" — garsiai suriko tyroji Kražantė,
O jos aidą miškai į tolybes nurito."

Poetas mėgęs vaikščioti po apylinkes, daug laiko praleisdavęs Medžiokalnyje, netgi, esą, eiles išpiaustydavęs senų ąžuolų kamienų žievėje. D. Poška, kuris tai žinojo, mėgino vėliau surasti tuos užrašus, bet, sakosi, ąžuolas tas jau buvęs nukirstas:

„Sarbiejauskis ties Kražiais Medžiokalny rašė
Ant ąžuolo, bet dabar iškirto, ištašė..."

Kražių mokykloje yra dirbęs žinomas Žemaitijos istorikas Albertas Kojelavičius (1609—1677), dviejų Lietuvos istorijos tomų autorius, vėliau Vilniaus universiteto profesorius ir rektorius.

Istoriją ir geografiją kurį laiką dėstė žymus geografas, daugelio knygų autorius Karolis Virvyčius (1717—1793).

---

[1] Rekutis (Rekutius) — viena iš senų giminių Žemaitijoje.

Čia trumpai iki arešto dirbo jaunas fizikas, filosofas filomatas Ad. Mickevičiaus draugas Jonas Sobolevskis. Tokiais mokytojais savo istorijoje negali pasididžiuoti kitos Lietuvos gimnazijos.

Senosios Kražių gimnazijos mokiniai taip pat savo darbais pagarsino Žemaitiją.

Dar XVII a. šioje mokykloje, spėjama, mokėsi Žygimantas Liauksminas, vėliau Vilniaus universiteto vicerektorius. Jis pagarsėjo senosios lietuviškos muzikos kūrimo srityje, parašė metodinių veikalų, pirmą Lietuvoje ir Lenkijoje graikų kalbos gramatiką. Vėliau buvo tos pačios Kražių kolegijos rektoriumi, profesoriavo Vilniaus universitete ir kitur.

Kražiuose mokėsi žymus XIX a. rašytojas ir kraštotyrininkas L. Jucevičius. Jis savo „Žemaičių žemės prisiminimuose" skundėsi neturįs kuo atsilyginti Kražių praeičiai už didelį čia gautą jaunystėje gėrį, pajaustą gyvenimo pavasarį... „Su Kražiais susiję ir daug kitų mano atsiminimų. Čia mezgėsi pirmieji draugystės ryšiai. Čia pirmiausia pamėgau knygas, kurios kėlė ir puoselėjo mano svajones..."

Šioje mokykloje XIX a. pradžioje mokėsi, buvo korepetitoriumi S. Stanevičius. Čia jis brendo, pradėjo rašyti lietuviškai, įžengė į kūrybinio gyvenimo kelią, kuriame daug pasidarbavo mūsų istorijai, literatūrai.

Gyvendamas ne už kalnų, prie savo Baublių, iki senatvės dažnai aplankydavo savo buvusią mokyklą Dionizas Poška. Jis svečiuodavosi čia rengiamose iškilmėse, dovanojo mokyklai knygų, numizmatikos ir kitų retų eksponatų.

1823 m. Kražiuose veikė anticarinė moksleivių organizacija, įkurta moksleivio K. Jančiausko ir pasivadinusi „juodaisiais broliais". Jų tikslai buvo artimi Vilniaus universiteto filomatams — kova prieš carinę priespaudą, baudžiavą. Susekti trys iš „juodųjų brolių" buvo nuteisti mirti. Vėliau bausmė sušvelninta. Vienas iš tų trijų, Jonas Vitkevičius, kai buvo tremiamas, turėjo tik septyniolika metų! Atiduotas rekrūtu. Tarnaudamas azijiniuose Rusijos imperijos rajonuose, savarankiškai prasilavino, buvo siunčiamas su diplomatinėm misijom į Turkiją ir kitus kraštus. Per ilgus savo tarnybos metus surinko įdomios medžiagos, ruošėsi parašyti veikalų. Buvo pakviestas iš diplomatinės tarnybos Kabule į Peterburgą, klastingai nužudytas, o rankraščiai sudeginti. Paleistas gandas, jog pats nusižudė.

Kražių mokykloje mokėsi tautosakininkai broliai Antanas ir Jonas Juškos, A. Fromas-Gužutis, palikęs įdomių rašinių apie Žemaitiją, Kiprijonas Nezabitauskis — liaudies švietėjas, lietuviškų elementorių kūrėjas, J. Pliataris — lietuviškos knygos istorijos ir lietuvių kalbos tyrinėtojas, ilgai bendradarbiavęs su S. Stanevičiumi. Kražių mokykloje

1834—1840 m. dirbo M. Valančius, rinko medžiagą savo „Žemaičių vyskupystei".

1842 m. Kražių kolegija buvo perkelta į Kauną. 1919 m. revoliucinio sąjūdžio metais gimnazija Kražiuose vėl atgaivinama. Buržuazinė vyriausybė netrukus ją uždarė.

1940 m. buvo galutinai atkurta Kražiuose gimnazija. Pastatyti po karo jai nauji erdvūs rūmai. Neseniai atšvęstas 350 metų jubiliejus, įkurtas visuomeninis mokyklos muziejus.

XIX a. Kražių garsas ir reikšmė, iškylant kaimyniniams Varniams, mažėjo. 1740 m. į Varnius persikėlė kunigų seminarija. Prieš tai dar XVII a. miestą ir apylinkes nuniokojo švedai, gyventojų praretėjo nuo marų, XVIII ir XIX a. buvo keli gaisrai. Vieno tokio gaisro metu, kaip rašė M. Valančius „...susikūrino mažne visas miestelis ir parakvijos bažnyčia. Garsingi varpai, degant varpinyčiai, sutirpo, it lietus žemėn nuvarvėjo".

XIX a. pradžioje, perėjus Kražiams iš Radvilų į kitą nuosavybę, dvaro turtas buvo išpardavinėtas iš varžytynių, miestelis nusmuko, nors išliko valsčiaus centru, turėjo nedidelę manufaktūrą su verpykla, audykla, vėlykla, keliais malūnais. Čia gyveno amatininkų, smulkių prekybininkų.

Kražiuose abu XIX a. sukilimai buvo labai aktyviai palaikomi. 1831 m. pavasarį daugumas mokyklos mokytojų prisiekė sukilimui ištikimybę ir netgi ginklais jį rėmė. Moksleivių būrys užpuolė sargybinius ir išlaisvino jų vedamus rekrūtus.

1863 m. sukilimo pradžioje Kražių vikaras V. Dembskis čia ir kaimyninėse bažnyčiose paskelbė sukilėlių manifestą, ragino kovoti už laisvę. Apylinkėse aktyviai veikė V. Dembskio ir P. Šimkevičiaus sukilėlių būriai.

Dramatiškas XIX a. pabaigos įvykis, žinomas Kražių skerdynių vardu. 1893 m. caro valdžia ruošėsi uždaryti Kražių bažnyčią — žmonės pasipriešino. Valstiečiai buvo kazokų žiauriai numalšinti, sumušti, nuplakti. Susidorojimui vadovavo pats gubernatorius Klingenbergas. Žinia apie įvykį labai plačiai pasklido, rašė apie tai Europos ir Amerikos laikraščiai; pasmerktas carizmo smurtas prieš mažąsias tautas. Teisme žinomi Rusijos advokatai Turčianinovas, Andrejevskis, Žukovskis ir kiti veltui gynė teisiamuosius kražiečius. Apie tai skelbė to meto pažangi spauda.

1905—1907 m. Rusijos revoliucinių įvykių atgarsiai pasiekė Kražius. Čia buvo platinami atsišaukimai, protestuojama prieš caro valdininkų savivaliavimą, reikalaujama daugiau teisių.

Šiandieną Kražiuose gyvena apie 1000 žmonių. Miestelis atsigavęs, atsistatęs, nors išlaikęs senovišką, paveldėtą iš XVII—XVIII a. planą su trimis nevienodo senumo aikštėmis, keliomis gatvėmis, keturių krypčių keliais. Stovi

nauja vidurinė mokykla, veikia ligoninė, girininkija, pieninė, Kražių kolūkio centras. Išliko XVII—XVIII a. architektūros paminklų — mokyklos bendrabučio rūmai, benediktinių vienuolių bažnyčia. Joje yra apylinkės liaudies meistrų kūrinių.

Vidurinės mokyklos moksleiviai gražiai tvarko tarybinių karių, žuvusių šiose apylinkėse, kovojant su fašistais, kapus.

Kražių kolūkis yra didžiausias rajone. Jis įsikūręs nekokiose žemėse: kalvos nepatogios dirbti, lomos pašlapusios. Čia tarpsta gyvulininkystė, kiaulininkystė.

1945—1970 m. Kražiuose mokytojavo žinomas rašytojas Juozas Petrulis, parašęs dramą „Prieš srovę“ apie A. Strazdą, daug straipsnių apie A. Baranausko, K. Donelaičio, B. Sruogos, A. Vienažindžio, S. Daukanto kūrybą.

Apylinkės praeityje garsėjo liaudies meistrais. Čia yra gyvenęs K. Orvydas, kuris turėjęs auksines rankas, „buvęs apdovanotas stebuklingais kalteliais ir peiliukais“,— taip apie jį būdavo sakoma.

Į KURTUVĖNŲ DRAUSTINĮ

Įdomus nuo Kražių senovinis vieškelis Junkilų link. Pusiaukelėje pasukame į Vaiguvos pusę. Pėsčiam geriausia traukti takais: iškilmingu Medžiokalnio taku, juodegliais sužėlusiais Kalnyčios apylinkių kalniukais. Rytuose ir vakaruose liks nemaži pelkynai. Akmenių pusėje teks pereiti pelkėtą klonį. Kokia maloni gražiųjų Akmenių kalvų papėdžių jaukuma! Ten, kur susikerta keliukai, artėjant prie Kilonių, prie tų gražių medžių, aplinkinių šlaitų ir mažos Knituvos upelės. Iš Kalnyčios pelkių vandenys liejasi mažais upeliais įvairiomis kryptimis. Jei į pietus, tai Kalnyčios upeliu į Kražantę, jei į šiaurę,— Knituva į Ventą. Taigi čia takoskyra: dalis vandenų į Nemuną, dalis — į Ventą. Štai kur įsikūrusi Knituva — Žemaičių žemė dar XIV, XV a. šios upelės aukštupyje gyvavusi. Knituva ir tais amžiais buvo takoskyroje tarp „būti“ arba „žūti“. Iš Nemuno pusės ją degino kryžiuotis, o iš Ventos griovė kalavijuotis. Neišgriovė! Nei dviguba teutoniška geležis, nei ugnis neįveikė takoskyrinės Knituvos žemės. Susikaupę eikime pro Akmenių pilkapius, pro Žemgrindos pelkę, pro Perkūniškės ežerėlį (netoli Akmenių k.), pro Papilotės kalną — Senąją Knituvą apžvelkime didžiuodamiesi.

Dabar balotą Knituvos duburį pamažu apleidžia žmonės. Čia nebestatoma naujų namų, nekyla mūrų; leidžiama nugyventi senosioms trobelėms savo neilgas dienas. Atsinaujins, pašviesės takoskyra. Paliks tie gražūs šilukai pūpsot, skambės žaliame dugne erdvė — pagražės Knituva. Tos vietos dvelkia praeito šimtmečio pabaiga, apie kurią

rašo iš čia kilęs kelmietis mokytojas J. Vadeikis: „Pastatų stogai tik šiaudiniai, samanoti, žemai nuleisti, su plačiomis pastogėmis. Trobų langai — mažyčiai. Asla daugiausia molinė. Baldai savo darbo. Kiekviename kieme — jauja su pakura. Joje didžiulė krosnis prie durų, palubėje juodi kaip rašalas ardai rugiams ir linams džiauti. Per visą rudenį ir žiemos pradžią pro jaujų duris virsdavo garas ir dūmai, o rytais nuo gaidgystės iki vėlyvų pusryčių bildėdavo čia spragilų sutartinės, tarškėdavo mintuvai. Vakarais kaime tamsu. Tik pro langučius spinksėdavo skardinių lempučių žirnio didumo liepsnelės". Šiandieną miestiečiui tas vaizdas savotiškai įdomus, teatrališkas. Štai dėl to, kaip paminklą šviesiems laikams, kai ką saikingai saugome, kad istoriją žemaičių primintų.

Iš tokių minčių pažadina vėjukas, kuris, atsargiai pūstelėjęs, atgaivina: „Pabusk, tu jau kalvų keteroj aukštoj... Tik veizėk, tik veizėk... Antai Vaiguva..."

Vaiguva — žemaitiško stiliaus kaimiukas su jaukiai susigrupavusiomis gatvėmis ir trikampe aikšte centre. Čia vienas gražiausių žemaitiškos medžio architektūros ansamblių: XVIII—XIX a. bažnyčia ir varpinė. Ypač įdomi pastaroji savo nuosaikiomis formomis, tokia paprasta ir kartu žemaitiškai puošni, su aukšta stogine apačia, lyg gotiniais kontraforsais suremta; gražia kaltine geležies saulute karūnuota, į visas keturias puses angomis žvelgia viršūnė. O statė ją ne koks talentingas architektas — tik paprastas, vietinis žemaitis Motiejus Butvila, „numadirbis", „stovylų meistras", atrodęs kiek keistokas. Gal tik dėl to ir tebeprisimenamas, negi pilką žmogelį galėjo išskirti iš daug gyvenusių. Pasakojama, kai tą varpinę užbaigė, įkėlė varpą (1877 m.), tai jis niekam neleidęs skambint. Po to atsivedęs dukrytę ir liepęs užgaut: „Kai užaugsi, būsi slauna",— pasakė. O per pavasario saulės grąžą bent dviem savaitėms dingdavo. Kur jis prapuldavo, niekas nežino. Vienais metais negalėdamas skundėsi: „Sunkūs metai, nepaveizėsiu, kaip stojas vasara". Mirė Karklėnuose.

Vaiguva — sena rytų žemaičių vietovė. Jau XIII ir XIV a. žemėlapiuose buvo. XV a. čia jau dvaras, valdomas tų pačių Žemaitijos Kęsgailų, XVI a. sudaryta Vaiguvos seniūnija, o XIX a. Vaiguvoje veikė mokykla. Didžiuojamasi pažangiomis apylinkės tradicijomis. 1923 m., švenčiant Gegužės Pirmąją, Vaiguvoje buvo iškeltos raudonos vėliavos. 1930 m. čia mokytojavo būsimoji poetė V. Valsiūnienė.

Dabar Vaiguva apylinkės ir ūkio centras.

Nuo lygių Vaiguvos padaržių atsiveria tolimi akiračiai. Į šiaurę paviršius lygėja ir vis žemėja. Toli toli žemiau dunkso miškas. Tai Užvenčio lyguma. Kažkada poledynmety ji sklidina tyvuliavo vandens. Bangos skalavo net nūdienį Vaiguvos šlaitą, buvusiame paplūdimyje suplovė

smėlio. Keliaudami Užvenčio link, leidžiamės tuo senuoju paplūdimiu.

O į rytus pažvelgus — už siauro Knituvos slėniuko kyšo dar aukštesnė kalvota pakiluma, su medžiais, bokštu.

PAKĖVĖ

— Akmenių tarybinio ūkio centras. Pakėvė minima XVII a.
Vietovės savininkai XIX a. pastatė aukštoje kalvoje akmenų mūro ir medžio bažnyčią. Ten, rodos, senovinių kapinių būta. Šiaurinėje pusėje žemai — duburys, o jo dugne blizga du maži ežeriukai: Kėvis, Kėvelis. Štai iš kur tas Pakėvės vardas.

Manoma, kad Pakėvės dvare 1813 m. gimė Liudvikas Adomas Jucevičius, savo raštus pasirašinėjęs Liudviku iš Pakėvės. Tai labai daug pasidarbavęs, nors tik 32 metus gyvenęs žmogus. Mokėsi Kražiuose, kaip tik tada, kai ten slaptai veikė „juodieji broliai". 1829—1831 m. Vilniaus universitete studijavo mediciną, vėliau tame pačiame Vilniuje išėjo kunigu. Dirbo Švenčionyse, Svėdasuose ir vis ilgėjosi Žemaitijos. Dirbo tiek daug ir plačiai, kad šiandieną vadinamas literatūros istoriku, etnografu, tautosakininku, poetu, archeologu. Pilnas jo raštų rinkinys pirmą kartą išleistas tarybiniais metais. L. Jucevičiaus „Lietuva, jos senovės paminklai, buitis ir papročiai", „Žemaičių žemės prisiminimai" piešia Žemaičių krašto senovę. Neseniai archyvuose rastas dar vienas rankraščio nuorašas „Apie mokytus žemaičius." Jame įamžinti apie 200 didelių praeities žmonių gyvenimo ir veiklos bruožai, dažnai visai nežinomi, jo vienintelio išgelbėti nuo užmaršties.

L. Jucevičius ruošėsi leisti periodinį leidinį „Vaidilutė" apie lietuvių kultūrą, liaudies kūrybą. Nors to žmogaus brendimo metais mūsų krašte dar mažai reiškėsi revoliucinės nuotaikos, tačiau L. Jucevičius neslėpė savo nepasitenkinimo išnaudojimu ir engimu. 1837 m. Vilniuje už pamokslą jam keliama byla, o 1840 m. uždraudžiama iš viso juos sakyti.

Gyvendamas Svėdasuose, mokė Malviną Žurauskaitę prancūzų kalbos. Pamilo. Mergaitės neviltyje nepaliko. Pabėgo su ja, slapstėsi toje pačioje Žemaitijoje. Pajutęs sekamas, Telšiuose perėjo į stačiatikybę, vedė. Svarbesne atsakomybe už savo elgesį palaikė pareigą žmogui, negu dievui. Išvyko į Lepelį, kur netrukus mirė. Ten ir palaidotas.

Skaitai L. Jucevičiaus kelionių po Žemaitiją aprašymus ir jauti skaidrią, jaunatvišką žemės romantiką. Stebiesi — juk kūrėjas gyveno baisioje slogumoje. Mylėjo Liudvikas iš Pakėvės savo gimtinę ir jos gamtos puošmenas: Garbenio kalną, Užvarmio mišką. Šio miško medžiai, kaip pats prisi-

mena, jo laukdavo: „Keliauninke mūsų, o kas tau pasidarė?..“— klausdavo liūdną.

O mes nenulipkime nuo Pakėvės gūbrio. Pažvelkime į rytus. Ten link nusitiesia gražiausia kalvota šių apylinkių ketera su iškylančiomis išvaizdžiomis viršūnikėmis, sušiauštais miškelių kuodais. Ta ketera kartu ir takoskyrinė — pietų link nuo jos nusileidžia Dubysos intakų aukštupiai, o į šiaurę — Ventos.

Netoli Pakėvės (prie Petrikaičių) vietiniai mena įdomią senų stabakūlių grupę, vadinamą „Akmenine veselija“. Devyni akmenys stovėję stati, trys nuvirtę, o toliau drybsojusi virtinė — nuo didžiausio iki visai mažiuko. Pirmas vadintas jaunuoju, antras jaunąja, o kiti — visa svodba. Sakoma, tėvas grįžtančiuosius iš jungtuvių, keltų prieš jo valią, prakeikimu akmenimis pavertęs...

Į šiaurę kalvotas paviršius vėl įdumba, gražiai iš viršaus matyti. Netoli — Šaltinių kaimas. O šaltinių čia iš tiesų daug. Ne veltui ir pirmasis kolūkis šiame klonyje pavadintas „Laimės šaltiniu“. Visas jėgas naujam gyvenimui skyrė pirmasis kolūkio pirmininkas Vaclovas Barakauskas. Įsiveržė vakare ginkluoti banditai, mažų vaikų akivaizdoje tėvą nušovė, išžudė susirinkusius kaimynus. Žmonės nepamiršo. Sąžiningu darbu rodo savo atsidavimą liaudies reikalui. Šiandieną duburio dugnas baltuoja naujomis sodybomis, išvingiuotas sausais keliais, žalias tvarkingomis dirvomis.

Na štai matyti Graužikai, buvęs Putvinskių dvaras. Spaudos draudimo laikais Graužikai buvo saugus, seklių neįtariamas prieglobstis. 1905—1907 m. čia slėpdavosi revoliucionieriai, buvo laikoma ir paskirstoma socialdemokratinė spauda. 1900—1906 m. dvare šeimininke dirbo rašytoja Žemaitė, organizavo nelegalią lietuvišką mokyklą. Vėliau caro valdžia ją susekė. Vl. Putvinskiui uždraudė Lietuvoje gyventi. Dabar Graužikuose — aštuonmetė mokykla.

Važiuodami naujuoju Šaukėnų—Kelmės vieškeliu, pamatysime netoliese Šilo Pavėžupio kaimą. Jis apsuptas vandenų. Čia pratekančios mažos upelytės Šona, Gansė, Lendrė, Vėžupis patvenktos, rekonstruoti senieji ir sukurti nauji žuvų auginimo tvenkiniai — iš viso 605 ha. Vien 1969 m. čia gauta 230 t žuvies. Čia įveistos ir Tolimųjų Rytų žolėdės žuvys — baltasis ir margasis plačiakaktis amūras. Auginamos antys.

Iš vienos pusės teka upelis Vėžupis. Dėl to toks gražus ir vietovės pavadinimas. Apylinkės labai vaizdingos, netoliese piliakalnis, nuo seno vietinių Gaidžpiliu vadinamas. Iš to dvaro kilusią M. Putvinskytę vedė dailininkas A. Žmuidzinavičius, kuris nutapė gražių apylinkės paveikslų ir jas prisimindavo:

„Mėgdavau vasaros atostogų metu nuvažiuoti į Pavėžupį pas Putvinskius. Ten, be mielų šeimininkų, susitikdavau su kai kuriais ano meto veikėjais. Dažni svečiai ten buvo: Povilas Višinskis, Augustinas Janulaitis, Jonas Jablonskis ir Petras Avižonis (abu rašė ten savo lietuvių kalbos gramatiką); atvykdavo dar Jurgis Šlapelis, kuris rinko tenai medžiagą savo būsimam lietuvių kalbos žodynui. Mėgdavo tenai ilgiau pagyventi Žemaitė.

Su Žemaite anuomet dažnai, susėdę kur nors po alyvų krūmais, pasikalbėdavom. Ji pasakodavo man apie žemaičius, jų papročius ir vargus. Aš kalbėjau apie Dainavos kraštą, apie dzūkus, kurių, be manęs, ji dar nebuvo sutikusi. Klausinėdavo apie dailininkus, apie meno kryptis. Sielojosi dėl kai kurių lietuvių dailininkų nutautėjimo ir šventai tikėjo gražia mūsų dailės ateitimi. Mėgdavo ji kalbėti ir apie Lietuvos gamtą, apie mūsų pajūrį, apie upes, apie miškus. Dėl miškų kirtimo sielojomės abudu. Tie mūsų tamsūs miškai, tos mūsų žalios girelės, valdžios ir dvarininkų be atodairos kertami, tiesiog nykte nyko. Kur dar neseniai šlamėjo platūs pušynai, stiepėsi tankūs eglynai, dabar riogsojo tiktai kelmuoti kalneliai, žabais užversti kloniai“.

KURTUVĖNŲ DRAUSTINIS

Gražiausi rytų Žemaitijoje Kurtuvėnų miškai — nemaža jų dalis paskelbta landšaftiniu draustiniu. Draustinio tikslas — apsaugoti labai būdingo rytų Žemaitijai kraštovaizdžio dalį, su kalvotu, daubotu keiminiu paviršiumi, ledyninių vandenų išraustu senslėniu, dirbtinio kanalo atkarpa ties Bubiais. 82 procentus draustinio dengia įvairių medžių miškai. Daugiausia auga pušų, po to seka eglės, beržai; mažiau — kitų lapuočių, vadinamųjų kilniųjų rūšių. Banguotas reljefas, ežerai, medžių lajų daugianuotaikiškumas daro draustinį labai įvairų, įdomų, gražų. Čia ir žmogui jaukūs šviesūs sausamiškiai, eglinės drėgmės pilnos pakalnės. Miškėtų kalvų viršūnės virš plačių apylinkių iškyla 60 ir daugiau metrų. Atsiveria reginiai — žemai plytintis ar lomom dumbantis miškas, toli dunksanti medžių sušiaušta ketera. Žalumynuose pasislėpę jaukūs savotišku paslaptingumu ežeriukai. Didžiausias — Bijotės, mažesni — Duobukas, Geluva, Pumpuris, Pašvinys, Žadvainis ir kiti. Kai kurie miško pakraštyje telkšoję ežeriukai jau patvenkti. Kur-ne-kur tarpukalvėse liūla pelkių.

Draustinio apylinkės — Šiaulių miesto vasarvietė. Prie Bijotės ežero jau įsikūrusi nuolatinė žvejų mėgėjų stovykla. Įrengtas vasarnamis, valgykla, yra valčių. Dirbtiniu būdu įrengtas paplūdimys. Šalia — nauji tvenkiniai, neršyklos, šnara jaunų maumedžių giraitė. Prie Geluvio ežero — taip pat vasarnamiai, vaikų vasaros stovykla.

Gera pailsėt draustinio paežerėse, paklajot miško senkeliais, įkvėpt spygliais prakošto viršukalvių vėjo. Bet nepiktnaudžiaukime gamtos vienatve, apžvelkime draustinį. Iš rytų ir iš šiaurės jį juosia senas, ledynmečio vandenų tekėjimo klonis, jo dugnu iškastas gilus kanalas. Palei jį eina nuo Bubių išsišakojantys du seni svarbūs keliai, prie kurių kažkada stovėjo pašto stotis, karčema.

O jei prie draustinio artėsime plentu nuo Kelmės, tai į Kurtuvėnų miškėtas kalvas pradėsime kopti dar nesusilyginę su Reibiais. Gražūs kalvų siluetai lydi kelią iš kairės. Visą šį kalvyną dar iki pirmojo pasaulinio karo yra tyrinėjęs archeologas T. Daugirdas. Jei kada teks tuo keliu leistis ties Noreišiais į Šventupio klonio dugną, įsitikinsime, jog ir tiesus kelias gražus. Kairėje kaimas Pamatlindžiai. O kitoje plento pusėje, netoli Šventupio ir Dubysos, sena vietovė Gardai. Neseniai gražiai paminėjo Gardų mokykla 60 metų sukaktį. Jubiliejus sutapo su įkurtuvėmis naujuose rūmuose.

Kiek pavažiavus, kelio dešinėje Bazilionai — vietovė, minėta dar XVI a., ilgą laiką vadinta Padubysiu (čia pat teka Dubysa). 1749—1832 m. čia gyveno vienuoliai bazilionai. XVIII a. pabaigoje minima mokykla, peraugusi net į šešiametę, turėjusi iki 300 mokinių.

Bazilionai XVIII a. turėjo karaliaus privilegiją rengti turgus. Greit buvo įkurtas Padubysio valsčius. Po 1831 m. sukilimo vienuolynas ir mokykla uždaryti, vietovė nusmuko. XIX a. viduryje minima miestelyje telikus 46 gyventojus.

Dabar Bazilionų miestelis neturi egzotinių išorės ypatybių — viena ilga gatvė, ir tiek. Gražiausias pastatas yra vidurinė mokykla. Joje įrengta Lietuvos Dailininkų sąjungos padovanotų paveikslų ekspozicija. Mokykloje gerai dirba kraštotyrininkai. Jie surinko Žemaitijoje nemaža medžiagos TSRS tautų etnografiniam atlasui.

Išvaizdingos Bazilionų apylinkės. Rytuose Dubysos klonis. Vertingi praeities liaudies techninės kūrybos paminklai — vandens malūnai. Vienas jų yra prie Dengtilčio kaimo. Sakoma, buvęs toje vietoje tiltas su šiaudų stogu. Kiti malūnai Mirsiškėje ir Bernotuose.

O Dubysa šiose apylinkėse jau pakeista, iškastas tiesus kanalas. Vietomis ji teka senąja vaga, vietomis kastine. Čia pat žymės nebaigtų statybų, žemės pylimai. Stūkso Lietuvoje šimtai piliakalnių, pilių griuvėsių, senkelių ir kitų senovės paminklų. Tarp jų ir Ventos—Dubysos kanalas — didelis žmonių rankų kūrinys.

Po Lietuvos—Lenkijos valstybės padalijimo, Nemuno žiotims esant Prūsijos rankose, imta ieškoti būdų surasti kitą kelią į jūrą. Pasirinkta per Dubysos ir Ventos takoskyrą. Tyrimai pradėti 1796 m., o statybos — tik 1825 m.

Dirbo čia kariuomenė, inžinerinis personalas. Iki 1830 m. nemažai buvo padaryta. Teigiama, kad darbams carinė Rusija išleido net 10 mln. rublių. Darbus visaip trukdė vokiečių diplomatija, kuri rasdavo, matyt, tam būdų ir kelių. Tai nebuvo Prūsijos prekybiniams ir valstybiniams sluoksniams labai paranku: Karaliaučius, Klaipėda tuko iš lietuviškos prekybos Nemunu muitų. Tuo tarpu Lietuvos šviesuomenė teigiamai vertino savarankiško kelio iš Nemuno į Baltiją statybą, laukė jo. Be abejo, atsipalaidavimas nuo Prūsijos priklausomybės būtų pagyvinęs ekonominį to meto Lietuvos gyvenimą. Prasidėjus 1830—1831 m. sukilimui, kariuomenė sutelkta neramumams malšinti. Nors ir daug buvo įdėta lėšų, bet prie pradėtų darbų nebuvo sugrįžta; tik rengtasi net kelis kartus atnaujinti statybą.

O štai ir Bubiai, vietovė, kurios kiekviena proga nepraeisi tylomis. Čia kryžkelė. Minėto kanalo statytojai šiai vietovei pranašavo didelę ateitį. Atseit, nuo Bubių tilto keliautojas „nustebęs matys po savo kojomis Rytų brangenybes ir Vakarų šalies produktus, lengvomis barkomis skriejančius į Baltijos jūrą“. Dabar čia kertasi svarbūs Žemaitijos sausakeliai. Čia daug kas sustoja, atsikvepia ir traukia toliau.

Bubiai minimi 1570 m. XIV a., spėjama, dabartiniame piliakalnyje buvus Dubysos pilį, kurią 1348 ir 1358 m. puolė kalavijuočiai. Bubių piliakalnis ne tik gražus pažiūrėti, bet ir įdomus praeitimi, padavimais. Pirmasis jį 1890 m. kasinėjo L. Kšivickis. (Radiniai saugomi Kaune ir Leningrade.) Nemaža vasarų archeologas L. Kšivickis praleido Žemaitijoje: keliavo laiveliu žemaičių upeliais, brička važinėjo, domėjosi piliakalniais, alkakalniais, žemaičių etnografija, istorija, kaupė tyrimų medžiagą, rašė. Paliko veikalą „Žemaičių senovė“. Tai buvo pažangus žmogus, materialistas ir socializmo šalininkas. XIX a. jis į lenkų kalbą vertė K. Markso ir F. Engelso veikalus. Mirė 1941 m.

Bubiuose buvo dvaras. Nuo XVIII a. jis priklausė grafams Zubovams, kurių tarpe buvo liberalų, rėmusių socialdemokratus, kultūrinį lietuvių gyvenimą. Bubių dvare V. Zubovas valstiečių vaikams įsteigė vieną iš šešių Žemaitijoje jo įkurtų pradinių mokyklų, taip pat trimetę gyvulininkystės ir pienininkystės mokyklą. (Mokyklos pastatas tebestovi ir dabar). Mokyklos buvo gerai įrengtos, aprūpintos reikiamomis priemonėmis, pamokos vykdavo lietuviškai. Kaip prisimena G. Petkevičaitė-Bitė, ten mokėsi ne tik lietuvių, bet ir latvių, žydų, rusų vaikai, berniukai ir mergaitės — jokių skirtumų ir apribojimų nebuvo. Pedagoginėje veikloje aktyviai reiškėsi Aleksandra Zubovienė. Grafas rėmė jaunimą, ėjusį aukštuosius mokslus, palaikė lietuvių išsivaduojamąjį judėjimą. Todėl cariniai žandarai

nepasitikėjo grafu, jo dvaruose dažnai darė kratas. Apie grafo nuolaidas darbininkams 1905 m. rašė V. Mickevičius-Kapsukas: „Darbininkai tankiai gauna arklius kur nors pavažiuoti. Abiejuose dvaruose dykai suteikiama darbininkams ir jų šeimynoms daktaro pagalba ir vaistai. Daktaras kas savaitę atvažiuoja iš artimo miestelio ligonių priimti; jei kas sunkiai suserga, irgi parveža daktarą“.

Bubiuose nuo 1894 m. ne kartą buvo organizuojamos gegužinės, pagarsėjusios Šiaulių gegužinių vardu. Jos buvo svarbus 1905 m. išvakarėse pažangios inteligentijos veiksnys: suvažiuodavo, susirinkdavo iš įvairių Lietuvos vietų revoliucingai nusiteikęs jaunimas, aptardavo įvairius sumanymus, kovos planus. Gegužinėse yra dalyvavę V. Mickevičius-Kapsukas, G. Petkevičaitė-Bitė, Žemaitė, J. Tumas-Vaižgantas ir daugelis kitų to meto rašytojų, liaudies švietėjų.

Bubiai — ir ginkluotų kovų už laisvę vieta. 1919 m. čia kovėsi dėl Žemaitijos su vokiečių kariniais daliniais Žemaičių pulkas. Generolas J. Žiburkus, tuomet jaunas Žemaičių pulko kovotojas, prisimena, kaip čia, išėjęs į žvalgybą, žuvo Jeronimas Rupša. O pulkas jau rengė Šiauliuose jo ir sužadėtinės Aleksandros vestuves. Žvalgo nesulaukė kovos draugai... Tai buvo pirmosios Žemaičių pulko aukos.

Lankant Bubius, piliakalnį, prisimename tuos, kurie čia 1941 m. rugsėjo 14 d. buvo vokiečių fašistų ir vietinių jų talkininkų sušaudyti. Piliakalnio papėdėje 500 nekaltų beginklių žmonių kapas. Bubiuose palaidoti prie Dubysos žuvę pirmojo pasaulinio karo ir tarybiniai kariai. Čia Tarybų Sąjungos Didvyrio P. Litvinovo kapas.

Dabar Bubiuose judri kryžkelė. Čia piaunamos lentos, slegiami sūriai, auginamos daugybėje tvenkinių žuvys. Čia ilsisi Šiaulių miesto gyventojai. Vasarvietė pradėta statyti 1930 m. Dabar ji išaugusi. Yra profilaktoriumas, vaikų vasaros stovykla. Čia mėgstama šiauliečių sporto, meno švenčių sąskrydžių vieta.

Nuo Bubių pasuksime į vakarus. Kelias eina senąja Ventos—Dubysos paslėne. Iš kairės miškai. Čia ir prasideda tas Maironio apdainuotas poetiškas kelias „į Žarėnus miškais nuo Šiaulių“. Akiratyje subaltuoja Kurtuvėnai. Prieš šimtmetį Palangos Juzė, Kurtuvėnus aplankęs, tarė: „Miestelį radau mažą, nevertą mano kelionės, bet bažnyčią mūro labai gražią, galinčią papuošti ir didelį miestą“. Ji „..papuošta puikiomis malevonėmis ir nugis teberiogso“. Iš tikrųjų XVIII a. pabaigoje pastatyta mūro bažnyčia yra labai didelė — būdingas Lietuvos provincijos vėlyvojo baroko pavyzdys. Miestelis įsikūręs užuovėjingame duburyje, pro kurį iš pietų teka Kurtuva, savo pradžią imanti Bijotės ežere. Visa Kurtuva daugelyje vietų patvenkta,

blizgančių tvenkinių laiptais leidžiasi žemyn. Upės lyg ir nesimato. Tvenkiniai Kurtuvėnuose yra labai seniai. 1664 m. dvaro inventoriuje jie jau minimi. Be kita ko, dvarui priklausė ir šiaip nemaži turtai: alinės, malūnai, bičių drevės, baudžiauninkai. 1613 m. Lietuvos žemėlapyje Kurtuvėnuose žymima pilis.

Per netrumpą miestelio istoriją (jis minimas nuo XIII a.) Kurtuvėnus valdė įvairūs išnaudotojai — savi, ateiviai ir neaiškios kilmės engėjai.

XVIII a. Kurtuvėnai priklausė Nagurskiams. Jie dvare turėjo įsteigę baudžiauninkų teatrą. Jis, spėjama, veikęs didelėje medinėje klėtyje, kuri dabar paskelbta vietinės reikšmės architektūros paminklu.

Žiaurumu iš visų Kurtuvėnų savininkų išsiskyrė K. Žukauskas. Valstiečiai XIX a. ne sykį maištavo, daugiau kaip šimtas jų pabėgo. Valstiečiams malšinti 1878 m. dvarininkas pasitelkė kariuomenę.

Paskutiniai Kurtuvėnų savininkai buvo Pliateriai. Jie palaikė lietuvių nacionalinį judėjimą. Čia buvo draudžiamosios spaudos platinimo centras. Pasižymėjo knygnešiai Butkaitė, Meškauskas, Gedgaudas ir kiti. Su jais bendraudavo Pliaterio vaikus mokęs Povilas Višinskis. Jis iš knygnešių gaudavo knygų, jas platindavo. Knygos slėptos pas knygnešį Vitkauską.

P. Višinskį, gyvenantį Kurtuvėnuose, kartkartėmis aplankydavo rašytojas J. Biliūnas. Jie mėgdavo gražiose Kurtuvėnų apylinkėse pabūti kartu. J. Biliūnas vaizdelyje „Keliu“ prisimena: „Ėjau apsilankytų pas savo draugą, kuris Kurtuvėnų grafo vaikus mokė. Seniai buvau jį bematęs: norėjau su juo apie spaudą, apie literatūrą paplepėti,— jeigu ir nieko nepadaryti, tai nors pasvajoti. O svajoti mudu susiėję taip dailiai mokėdavom, kad paskui, iš tų svajonių atbudę, patys iš savęs juokdavomės. Bet toks jau žmogaus būdas: nežmoniškose sąlygose gyvenant, dažnai tenka nors svajonėmis savo dvasią maitinti...“

Šiandieną Kurtuvėnuose gyva, judru. Čia mokykla, žuvininkystės ūkio skyrius, rūpestingai tvarkoma aplinka, parkas. Aštuonmetėje mokykloje veikia kraštotyrininkų būrelis, vadovaujamas J. Čepulytės. Jie įkūrė muziejėlį. Gražiai sutvarkytos Kurtuvėnų kapinės žaliose kalvutėse, įdomios savo architektūra. M. Valančius rašė, kad status senųjų kapinių kalniukas — tai piliakalnis, kuriame buvusi pirmoji medinė bažnyčia. Naujųjų kapų kalnelyje dėmesį patraukia buvusių Bacaičių savininkų Rimgailų paminklas savo mirusiems vaikams. Paminklas antikinio puošnumo. Prie juodo marmurinio obelisko — bronzinė liūdinčios mergaitės skulptūra. Tai dailininko M. Rimkevičiaus pagal Rimgailų užsakymą vienuose Varšuvos kapuose esančio paminklo pakartojimas. Jį padarė Varšuvoje švedo Norblino firma. Pirmojo pasaulinio karo metais

vokiečiai buvo skulptūrą išvežę, bet grąžino. Prieškario metais norėta paminklą nugabenti į Kauno istorijos muziejaus sodelį, vėliau — prie Šiaulių „Aušros“ muziejaus. Dabar, rodos, jokių planų nėra. Paminklas yra pagarsėjęs, lankomas, puošia Kurtuvėnų kapines.

Kurtuvėnų apylinkėje buvo Taručių kaimas, kurio vardas mūsų laikų nepasiekė. Jame 1816 m. gimė žymus lietuvių filologas, leksikografas Kazanės universiteto profesorius A. Ugenskis.

Kiek į šiaurę nuo Kurtuvėnų, už senklonio, vėl kalvota, jaukiai miškėta. Aukščiausioji (183 m NN) Girnikų viršukalvė, spėjama, tarnavusi gynybai — buvęs piliakalnis. Labai plačiai nuo tos kalvos gali apžvelgti šiaurines apylinkes — iki pačių Kuršėnų. Anot legendos, keliaujantis milžinas čia iš savo klumpės žemę išpylęs. 1905 m. pavasarį ant Girnikų kalno apylinkių gyventojai džiaugsmingai paminėjo spaudos atgavimo pirmąsias metines. Susirinkusiesiems kalbėjo J. Tumas-Vaižgantas.

O vakaruose nuo šio kalno jau galima įžiūrėti dunksančią Šatriją... Ten, sako, tas milžinas iš kitos klumpės žemę išbėręs.

Pasukus iš Kurtuvėnų į vakarus, abipus kelio iškyla aukštokų kalvų. Vienos apaugusios vaizdingais beržų gojeliais, kitos plikos. Nuo jų gali pasigėrėti žaliomis sodybomis, keliais, upeliais, pelkutėmis. Pietuose tos apylinkės mažiau apžvelgiamos — kalva kalvą užstoja, o dar apsikaišę miškeliais.

Traukiant Šaukėnų link, paviršius iš kalvoto keičiasi į ramiai banguotą, dingsta akmenys, prakasose geltonuoja smėlis, žvirgždas, aplink šnara pušynai. Prie Šonos ir Ilgos upelyčių pabirę

ŠAUKĖNAI

pirmą kartą paminėti XV amžiuje. 1918 m. revoliucinių įvykių Šaukėnuose liudininkė raudonoji vėliava dabar saugoma Maskvoje Spalio revoliucijos muziejuje. Ją, 1933 m. emigruodamas į Daniją, išsivežė Šaukėnų komunistų kuopelės narys Ignas Gedgaudas. 1935 m. tą vėliavą į Maskvą atvežė Danijos darbininkų profsąjungos delegatė ir perdavė saugoti. 1918 m. Šaukėnai buvo paskelbti tarybiniais, virš miestelio plevėsavo ir minėtoji vėliava. Iki 1919 m. vasario pabaigos šaukėniškiai ginklu gynė savo iškovojimus.

1943 m. apylinkėse veikęs Kęstučio partizanų būrys puolė Šaukėnų fašistinę įgulą, išlaisvino kalinius. Apie tai byloja paminkliniai užrašai, muziejiniai eksponatai, senesniųjų gyventojų pasakojimai.

Pastarojo karo metu miestelis sudegė, išnyko ir vertingi medinės architektūros statiniai: XVIII a. bažnyčia, varpinė, viena gražiausių Lietuvoje sinagoga.

Šiandien Šaukėnai jau atsistatę. Malonu važiuoti atnaujintomis miestelio gatvėmis, užeiti į seną peizažinį buvusio dvaro parką. Ten ligoninė. Malonu pasigėrėti gydytojo J. Grebliausko atkurtu ir pavyzdingai tvarkomu parku, bitynu, nauju sodu, čia apsigyvenusiais laukiniais žvėreliais. O tie žvėreliai, nelaimės ištikti, pas gamtos mylėtoją iš toliausių vietų atkeliauja. Randa kas stirnelę ar šerniuką, koją nusilaužusį, sužeistą kito žvėries, gandrą ar gulbę, išskristi pavėlavusią, — ir gabena pas daktarą. O tas čia juos gydo, šeria. Dėkingi išgijėliai, žiūrėk, parko ir nepalieka. J. Grebliauskas rūpinosi atkurti ir Juodlę — gamtinę Šaukėnų puošmeną. Kas ji tokia? Juodlė — baigiantis pelkėti Šaukėnų šilo ežerėlis. Prieš karą jį bandyta atkurti, ir vienas vietinis verslovininkas gaudavo daug pelno iš žuvies. Karo metu viskas sunyko, liko maža vandens akutė. 1969 m. vasarą vietos miškų ūkio, vykdomojo komiteto ir J. Grebliausko rūpesčiu atsirado 60 m užtvanka, vanduo pakilo ir sutyvuliavo 32 ha plote. Šalia atvėrė duris įdomi medžiotojiška užeiga su pirtimi. Aplink miškas, tylios daubos, su apaugusiais pušimis šlaitais, dugne žvilga ežeras. Vieta graži, verta aplankyti.

Šaukėnuose yra ir daugiau gamtos globai atsidavusių žmonių. Mokytoja E. Burdulienė mokykloje įrengė turtingą gamtos kabinetą; ji nemaža išugdė gerų gamtos žinovų ir bičiulių.

Įdomi Šaukėnų gamtinė aplinka. Į vieną pusę — kalvotas daubotas su pelkutėmis ir ežerėliais Šaukėnų šilas. Užvenčio pusėje — žalias Skaistgirio miškas. Jo apylinkėse yra padavimais apipintų piliakalnių, riogso didelis „Martyno akmuo“, čia pat Venta. Ją pravažiavus — senoji kryžkelė, praeityje vadintoji Slabada (dabar Ramučiai), XIX a. svarbi pašto stotis. Nuo seno čia tiesiasi vieškeliai į visas keturias šalis: Kuršėnus, Luokę, Užventį, Šaukėnus. Įdomesnis kelias Užvenčio link.

Kai pasuksime tuo keliu, į akis kris dideli mūro griuvėsiai, apirusios sienos, auga ant jų berželiai, aptrupėję aukšti kuorai — lyg kokios romantinės pilies reginys. Tai senoji Beržėnų dvarvietė, minima nuo XV a. Ilgesnį laiką dvarą valdę Huten-Čapskiai. Ištisos jų kartos rūpinosi dvaro puošnumu. Pasakojama, bokšto viršūnėje buvęs didelis akvariumas, dvare įrengti kabantys sodai, parke — tvenkiniai su dirbtinėmis salomis, paukščiais, šiltnamis su gėlynais. Buvo žvėrynas. Turėjo dvarponiai sukaupę turtingą biblioteką, unikaliausių antikvarinio meno rinkinių, kurių dalis pateko į Kauno dailės muziejų. Šiaip jau visas brangus, baudžiauninkų prakaitu pelnytas turtas per karą žuvo.

Dabar čia ūkio brigados centras su pienine ir lentpiūve. Paliekant Beržėnus, kelias, tarsi į kokias vandenų platumas įsiliedamas, patenka į Užvenčio lygumą. Kadaise čia tyvuliavo prieledyninės marios. Nepamirštama Užvenčio lyguma vėlų rudenį — tada ji kiek vieniša ir graudoka, o pavasarėjant — graži savo baltumu. Seniau čia upeliai nuo rudens lietaus patvindavo, ir tas valkas žmonės vadindavo ventomis. Teka jąja upė Venta. Dabar 300 ha lygumos nusausinta, buvusių šlapių ventų vietoje kasmet 30-centneriniai derliai subręsta.

Artėja Ušnos upelis, apsilankome

UŠNĖNŲ SODOJE

Čia 1875 m. gimė Povilas Višinskis, o vėlyvais 1894 m. vakarais Žemaitė parašė „Piršlybas“, arba „Rudens vakarą“, pirmąjį savo kūrinį. Dabar jau sunku apie tuos žmones Ušnėnuose kalbėti atskirai.

Ušnėnuose prabėgusią P. Višinskio vaikystę pakeitė pilni rūpesčių Šiaulių gimnazijos metai. Sunkūs dėl to, kad gyvenimui reikėjo užsidirbti ir slėgė tėvų viltis eisiant jį į kunigus. Baigėsi viskas, kaip ir turėjo baigtis,— motinos ašaromis, tėvo grūmojimu, seserų priekaištais. Savarankiškai pradėjo Petrapilyje studijuoti gamtos mokslus. Klauso paskaitų, rašinėja į laikraščius, domisi etnografija, renka tautosaką. Pagaliau imasi mokslinio darbo. Įsigijęs leidimus, instrumentus, 1897 m. Užventyje, Varniuose, Tveruose, Salantuose ir kituose miesteliuose pradeda antropologinius tyrimus. Darbas išėjo didelis, įdomus. Be to, rūpinasi liaudies švietimo reikalais, platina lietuviškas knygas. Tik sveikata jau šlijo. Ir tada P. Višinskis iš savo sunkaus uždarbio šelpė tėvus, rūpinosi draugais. Kai jam universitetas paskyrė pašalpą, P. Višinskis parašė laišką vadovybei, pasiūlydamas duoti ją kitam, labiau jos reikalingam studentui. Toks reiškinys visais laikais yra retas, todėl šį kilnų poelgį pažymėjo rektorius, o laišką priskyrė prie ypatingų universiteto dokumentų.

Studijų nebaigė. Grįžęs į Lietuvą, mokytojauja, organizuoja vaidinimus, režisuoja ir pats vaidina, redaguoja laikraščius, rašo, ugdo kitus Žemaitijos talentus.

1884 m. į Ušnėnus, „į sodą, kur P. Višinskio tėviškė yra“, atsikėlė gyventi gausi Žymantų šeimą. Jau daug Julija Žymantienė buvo mačiusi, kone kasmet kaitaliojant gyvenimo vietą, apvažiuotos buvo plačios Varnių apylinkės. Kiek derlių buvo išauginta, kiek nuausta, sava dešimčiaburnė šeimyna paauginta ir vargo patirta! Būtis visomis žmoniškomis galiomis pajausta. Tokia Višinskių kaimynė.

Stebėjo ji namo dažnai parvykstantį Povilą ir mąstė: „Nors svetimuose dvarponių namuose tankiai gyveno, bet

savo tėvelių samanotos bakūžės niekuomet neužmiršo: kiekvienų vakacijų, kiekvienų švenčių visuomet parvažiuodavo pirmiausia namo, prie tėvų; tenai savo lėšomis iš girninės kamaros įsitaisė sau kambarį: lentomis išgrindė aslą, įstatydino naujus langus, mažą krosnelę, sienas margais popieriais išmušdino, paveikslais, fotografijomis papuošė, o staliuką, kėdes, lovą, spintą knygoms nuo tėvų gavo. Po langais seserys gražų daržėlį pataisė, kvepiančių gražių žolynų prisodino, prisėjo. Taip įsitaisė savo nuosavybės kambarėlį, kaip sodžiuje labai gražų ir patogų. Visame sodžiuje buvo žinoma Povilo trobikė, o labiau jaunuomenės mylima".

O tasai geras kaimynas Poviliukas, taip ieškojęs aplink išminties, žmonių vaizduotės kūrybinių versmių, tėvynę mylinčių širdžių, aptiko jos, būsimos rašytojos, dvasinį brandumą. Ir dar kokį brandumą: žemaitiškai kietą, tiesų, sodrų, liaudiškai inteligentišką. Jau vien dėl to gyventa P. Višinskio buvo ne veltui. Tur būt, Žemaitė be Ušnėnų kaimynystės nebūtų pažadinta. Kiek jų iš tų žemaitiškų tarpukalvių jau buvo išėjusių į kapelius su siauduliu kūrybinės galios krūtinėje, nepajėgusiu prasimušti iš po baudžiavinės sermėgos.

Prasidėjo nuo „Rudens vakaro". Šiandieną, berods, tai vienas gražiausių Žemaitės kūrinėlių, o kai G. Petkevičaitė-Bitė iš P. Višinskio rankų paėmė pirmą kartą tą rankraštį, tai negalėjusi paskaityti, nes „...ji rašanti be jokių ženklų ir žodžio vidury prirašanti didžiųjų raidžių". Jie ir abu su Bite prie to rankraščio, parašyto stambiomis raidėmis prastame pilkame popieriuje ir susiūtame storais namie verptais siūlais, ilgai sėdėjo, kitiems jį rodė. Galiausiai išlydėjo į pasaulį.

O po to Ušnėnuose, ilgais rudens ir žiemos vakarais, išmintingajam kaimynui vis, rodės, per kaimo rašytojos petį švelniai žvelgiant, gimė nemirštamų senojo Žemaitijos kaimo atvaizdų. Gražių ir tikrų, kaip šio krašto tiesa.

Ušnėnuose prasidėjo rašytojos Žemaitės keliai. Jie ėjo per Šilo Pavėžupį, Graužikus, Vilnių, Birštoną, daugelį Lietuvos miestų ir miestelių, perplaukė vandenynus, kitų pasaulių vargus stebėjo, savo tautos likimą jautė. Ji rašė, rašė...

P. Višinskio kelias buvo trumpesnis, tačiau pilnas jam įgimtos darbuotės. Jis mokė, globojo kitus, besiskleidžiančius šiaurės Žemaitijos talentus. Sentimentaliuose, lenkų kalba rašytuose Užvenčio nusigyvenusių dvarininkų dukters Marijos vaizdeliuose jis pirmas įžiūrėjo savaip įdomų būsimos rašytojos talentą. Jautriausiai atsiliepdavo į mažiausią M. Pečkauskaitės prašymą, gražų jos slapyvardį taip pat, rodos, yra sumanęs. „Klausk, klausk manęs, apie ką tik nori,— rašė jis viename laiške,— atsakysiu į viską su mielu noru, padėsiu visur, kaip tik galėsiu". Ir ji klaus-

davo, laikydavo P. Višinskį didžiausiu savo autoritetu ir mokytoju.

Beveik tuo pačiu metu P. Višinskis susipažino su Sofija Pšibiliauskiene, būsimąja Lazdynų Pelėda. Būdamas Paragiuose, pastebėjo jos kūrybingumą, prikalbino bandyti rašyti. Visokeriopai jai padėjo, jos kūrinius redagavo, rūpinosi spausdinimu. „Tu, broleli, vienutinis, kuris supranti mane“,— rašė vėliau Lazdynų Pelėda Povilui.

Literatūriniai ryšiai P. Višinskį siejo su G. Petkevičaite-Bite, ir jis lankydavosi rašytojos šeimoje Joniškėlyje, bendrai aptardavo Žemaitės kūrybą. Jautriai P. Višinskis stengėsi supažindinti, suartinti visas šiaurės Žemaitijoje rašančias moteris.

Rodos, jo, P. Višinskio, atrastas, mokytojaujant Kurtuvėnuose, ir J. Krikščiūnas-Jovaras. Rėmė šis rašytojų bičiulis savo artimus, panašius likimu draugus — P. Vaičaitį, J. Biliūną. J. Biliūną, besigydantį Ciuriche, paprašė aprašyti Alpių įspūdį, ir štai mes turime „Ant Uetlibergo giedra“. Ragino P. Višinskis daugiau rašyti ir V. Mickevičių-Kapsuką. Tik savimi mažiausiai rūpinosi, rašytoju tapti, tur būt, nespėjo — vis kitų reikalai jaudino.

1906 m. mirė, dar iš jaunuolio amžiaus nespėjęs išeiti. Literatūros darbininku daugelio pavadintas, dėkingųjų draugų kaip beribis geradaris įamžintas kūryboje: Žemaitės „Prie užvertos langinės“, Šatrijos Raganos „Viktutėje“, J. Biliūno „Pakeleivingi“.

Šiandieną toje literatūrinėje Ušnėnų vietoje iškilminga. Buvusiuose Višinskių namuose įrengtas memorialinis Ušnėnų rašytojų muziejus, įdomus Žemaitės laikų etnografinis kampelis, „Povilo trobikė“, arba kamarėlė. Ten, kur rudens vakarais ilgai spinksojo sodietės langas,— paminklinis akmuo su įrašu. Muziejinę Ušnėnų sodybą jums atrakins, viską neskubėdamas aprodys ir savaip apipasakos rašytojos labai labai mylėtas anūkas (dukters Onos sūnus) Jonas Jankus. Daug ką gyvu praeities vaizdu paliudys, atsimins. Atsimins ir gerą kaimyną Povilą, kurs „mon da blizgantį pinigą padovanojo“, prisimins „babą“, kuri jį skaityt mokė ir vis sakė —„beraštis žmogus aklas. Išmok, Jonuk, skaityti su taškais, su kabliukais“. O toliau pasakys: „O buvo, kaip ir visos, paprasta — mūsų baba, o mes jos vaikai, ir baigta. Su kvalduotu sijonu, drobiniais marškiniais. Dar šita — tuos daržus paravėdavo“.

Paliekam Ušnėnus. Prieš akis vėl miškėtos tolumos, alkūnėtas kelias. Daug šio senojo kraštovaizdžio siluetų atpažįstama „Marčioje“, „Prie dvaro“, „Bičiuliuose“, „Pasiklausymuose“ ir kituose Žemaitės kūriniuose. Virš viso akiračio priekyje paslaptinga dunkso Šatrijos viršūnė. Žemoje pašlaitėje, prie Ventos —

UŽVENTIS

Tai tylus, ramus, savotiškai taikios išorės miestelis. Nors jo istorijoje įrašyta ir vargų, ir kovų.

Vietovė minima kovų su kryžiuočiais laikais. Tada ji įėjo į senąją Knituvos žemę. Apylinkėse gausiai aptinkama archeologinių radinių iš X, IV ir net II m.e.a. Taigi žmonių čia seniai gyvenama. Yra čia ir padavimais garsių vietų: Pilikės kalnelis, netolimame Pašilvės miškelyje Perkūnkalnio alkvietė, į pietvakarius Kartuvių kalnas, Naboro kalnas, ant kurio, pasakojama, pavojaus metu būdavę renkamasi. Šių apylinkių pasakose išgirsi apie įdomias būtybes, „Dumbrių dėdę“, „Kelnupių velnią“, kurie gyvenę tarp balų, akivarų.

Užventyje buvo dvaras, valsčiaus centras. XVI a. pabaigoje — XVII a. pradžioje ima augti miestelis: atsiranda bažnyčia, dešimt alinių, midaus parduotuvė ir kt. Matyt, tuo laiku Užventyje būta nemažos piniginės apyvartos, jeigu tų laikų čia atrastame (1964) stambiame lobyje aptikta Niderlandų talerių, Brandenburgo grašių, Prūsijos solidų, Švedijos pinigėlių, Žygimanto IV monetų ir kt.

XIX a. pradžioje Užvenčio dvaras priklausė Druckiui-Liubeckiui. Tais laikais (1825 m.) perstatyta bažnyčia, kuri yra įdomus žemaičių liaudies architektūros vietinės reikšmės paminklas.

Abiejų XIX a. sukilimų metu Užventis ir jo apylinkių miškai buvo sukilėlių tvirtovė. 1831 m. gegužės mėn. priešais čia įsitvirtinusį Serevičiaus sukilėlių būrį sustojo carinės kariuomenės dalinys su patranka. Ties Kolainiais įvyko mūšis, kuriame sukilėliai patyrė didelių nuostolių.

Užvenčio miškuose stovyklavo ir 1863 m. sukilėliai: J. Stanevičiaus, P. Bagdonavičiaus ir Ig. Leskauskio būriai. Jie puldinėdavo apylinkėse veikusius kariuomenės būrius. Užvenčio dvare siūti sukilėlių drabužiai, tarpais ten būdavo jų štabas. Sukilimą numalšinus, daug vietinių žmonių ištremta, o valsčius perkeltas į Kolainius.

1905 m. Kolainiuose buvo nuversti cariniai valdininkai; revoliucionieriai valsčių vėl grąžino atgal į Užventį. Gausiose savo sueigose socialdemokratai pasmerkė carinę priespaudą, skelbė naują lygybės, brolybės gadynę. Nutarta neleisti vaikų į rusišką mokyklą ir atidaryti ją lietuvių kalba. Užventiškių malšinti, kaip rašo V. Mickevičius-Kapsukas, buvo atvykę dragūnai su dviem patrankomis. Suiminėjo žmones, plėšikavo.

Nebodami skaudžių pralaimėjimų, 1918 m. užventiškiai vėl ėmėsi ginklo, sudarė revoliucinį komitetą.

1918—1940 m. Užventyje veikė pogrindinė komunistinė kuopelė, kuriai vadovavo J. Grikštas. Joje aktyviai dalyvavo D. Rocius, V. Simanavičius ir kiti žmonės. 1923 m. slaptai buvo išleistas revoliucinių dainų rinkinėlis. Antrojo

Pasaulinio karo metu Pašilvės miške fašistai nužudė apie 100 taikių gyventojų. Apylinkių miškuose laikėsi J. Basčiulio vadovaujamas Kęstučio partizanų būrys, kuris fašistams padarė nemaža žalos.

Pokario metais miestas, tapęs rajono centru, gerokai paaugo, persitvarkė; jame gyvena apie 1500 žmonių. Nuo 1956 m. turi miesto tieses. Dabar čia Užvenčio tarybinio ūkio ir apylinkės centras. Mieste įkurtas Kelmės trikotažo cecho filialas.

Užventyje buvo dvaras, apie kurį Šatrijos Ragana rašė: „Už miškų, už upių, tarp daubų ir kalvų stovi seno dvaro medinis rūmas. Ne aukštas, bet ilgas ir platus, su dideliu prieangiu, ant baltų stiebų rymančiu, pilnas meilių kampelių, jaukus ir šiltas, ištikimas visų mūsų džiaugsmų ir liūdesių savo prieblogstin priėmėjas. Prieš jį didelis, miegūstas tvenkinys paslaptingomis gelmėmis, vakarais mėnesio ir žvaigždžių auksinamas, ir įsigiedojęs, įsikvepėjęs, įsisvajojęs sodnas.

Meilingai glaudžia sodnas prie plačios krūtinės tvenkinį ir rūmą — ištikimu savo draugu — ir šnibžda jiedviem kažkokias nepabaigiamas pasakas, kažkokias bylas slėpiningas, ilgias, amžinas godas. O tuodu klauso,— tylūs ir susimąstę.

Yra sodne mažas pussalėlis, į tvenkinį įsikišęs, spirėjų žydinčių krūmų uždengtas, visas gėlėmis apibertas. Ant jo kranto auga gluosnis, kurio stuobrys, matyti, kitąsyk nukirstas, išleido tris naujus stuobrelius ir sudarė tarsi fotelį, kuriame labai patogiai galima sėdėti atsilošus. Kana kados radova tą kampelį su mamate. Mamatė išpiovė ant vieno stuobrelio mano raidę...“

Nuvirto pasenęs į Ventos vandenį tas gluosnis, su pačios rašytojos įrėžtu slaptingu „Atmink!“ Tebeošia tas sodas, kuriame dūzgė rašytojos globojamos bitės, žydėjo daug rožių, tarp jų stovėjo giedriu veidu namų laimės dievaitės skulptūra. O priešais rašytojos langai... Visai kitas pasaulis, nei Ušnėnai su klampiais lygumos keliais, nepabaigiamų rūpesčių kiemu, nuvargusia po darbų šeimyna ir „lyg pakulose“ darbuose apsivėlusia sodiete Žymantiene, savai kūrybai teturėjusia vėlyvus spinksulės vakarus. Skirtingi pasauliai — kitos godos. Kitokia buvo ir ji, Šatrijos Ragana, tarsi švęsti liūdno savo luomo rudens į šį sodą atėjusi, tarsi tam, kad paskutinį kartą pamatytų kitados garsių, o jos metu slogiai nykusių bajorų pasaulį su nepagydomais „vėžiais“ dvasioje, su keistais miražais ir su jų nykimo liūdesiu. Visa tai savo kūryboje Šatrijos Ragana meniškais reginiais, lyriniais gamtos motyvais įamžino. Ne viskuo dabartinis skaitytojas džiaugiasi, tačiau be jos lietuvių literatūra neturėtų meninio žemaičių bajorijos rudens paminklo, kurį V. Mykolaitis-Putinas pavadino „visos mūsų mirštančios bajorijos gulbės giesmė“.

Marija Pečkauskaitė buvo gimusi ir vaikystę praleidusi kitoje Žemaitijos vietoje. Tik 1887 m. Užvenčio dvarą Anuprui Pečkauskui iš ankstesnio savininko Druckio-Liubeckio išnuomojus, jų šeima čia atsikėlė ir apsigyveno sename dvarnamyje. Jo pastatai, kaip spėjama, turi gerokai daugiau nei šimtą metų. Dešimtmetis, kurį su pertraukomis rašytoja Užventyje gyveno, M. Pečkauskaitei buvo lemtingas. Nuo 1891 m. Pečkauskų vaikus mokydamas, nuolat jų namuose buvodavo Ušnėnų kaimo gimnazistas P. Višinskis. Pastebėjęs nedrąsius Marijos mėginimus kurti, skatino ją į tikresnį kelią, skiepijo meilę savo krašto kalbai, užuojautą paprastiems žmonėms, platesniems tėviškės laukams. Jo akyse išsilavinusi, muzikali mergaitė virto mergina, pradedanti lietuviškai rašyti. Jaunuolių draugystė išaugo į švelnius intymaus dvasinio artumo jausmus. Užventyje žydėjo ta gražios jaunystės šventė. Nuoširdžiais draugais jie liko iki gyvenimo pabaigos.

Liko gražūs P. Višinskio laiškai, kupini švelnios užventiškos romantikos. 1901 m. Šatrijos Raganai jis rašo: „Važiuodamas į Ušnėnus, važiavau per Užvenčio girią, važiavau per tą taką, kuriuo mudu vaikščiojova kitą kartą, kol gerai mums klojosi. Atmenu — buvo taip pat žiema; aš dar pirmametis studentas, ką tik apsilankęs namon, su Tavim ėjau į girią per upelį iki pirmojo kryžiaus... Dabar ir vėl teko tą vietą pamatyti po tiek ilgų metų!.. Taip liūdna, nesmagu ir skaudu ant širdies pasidarė! Taip dyka aplinkui ir šalta! Tartum svietas visas be dūšios paliko, ir tie žmonės aplink manęs lyg tie medžiai girioj, sniegu apibarstyti... Sunku, jausmai krūtinę spaudžia, ir atsikratyti negaliu!..“

1898 m., mirus tėvui, Šatrijos Ragana persikelia į Šiaulius. Vis dėlto ir vėliau ji ne kartą atvažiuodavo į savo „brangiąją šalelę“— Užventį. Dabar ten vietos entuziastų ir Užvenčio politinio švietimo kabineto vedėjo V. Rimkaus ir tarybinio ūkio direktoriaus A. Jasaičio rūpesčiu sutvarkytas parkas ir dvarnamio aplinka, o Ventos pakrantėje bus įrengtas rašytojos memorialinis muziejėlis. Jau ruošiamas restauravimo projektas buvusiems dvaro rūmams, kuriuose vėliau bus įrengta platesnė memorialinė rašytojos ekspozicija.

Beje, V. Rimkus — tai jaunas, veiklus žmogus. Dirbdamas komjaunimo darbą, pamėgo kraštotyrą ir štai jau antras dešimtmetis ta aistra gyvena. Išvaikščiojęs visom kryptimis savo Kelmės rajoną, surinko etnografinių, istorinių, tautosakos žinių. Parašė savo rajono praeities ir revoliucinių kovų istoriją, dabar renka daugiau žinių apie Kelmės rajoną.

Užventyje 1892—1893 m. gyveno Žymantų šeima. Namas tebestovi, o ta gatvė pavadinta Žemaitės vardu.

Nuo Užvenčio kelias mus veda tiesiai į šiaurę, gražiomis pašlaitėmis. Kairėje—briauna kylančios Žemaitijos aukštakalvės. Dešinėje plyti lyguma — poledynmečiu pasitvenkusių vandenų išlyginta, nestorai užklota smėlio, plačiai apaugusi miškais. Kelias eina žvirgždinga, smėlinga, buvusio baseino nuskalauta aukštumos papėde: vietomis kiek pakyla į terasą, vietomis nusileidžia į buvusių marių paplūdimį. Keliaujame

PAŠATRIJAIS Į TRYŠKIUS

Netrukus prasideda „Draugystės" kolūkio žemė. Vėl Ušna. Tiesiant šį vieškelį, prie upelio buvo aptiktas didelis Maudžiorų III—VI a. kapinynas. 1964—1966 m. Telšių kraštotyros muziejus ištyrė 128 griautinius kapus. Aptikta žalvarinių ir sidabrinių papuošalų, geležinių darbo įrankių, ginklų, kamanų, geriamųjų ragų apkalų. Radiniai saugomi Telšių kraštotyros muziejuje.

Prie mažyčio Šatrijos upeliuko ir kelių kryžkelės — Gaulėnai. Čia sustojame, užeiname į muziejų.

Yra kuo pasigėrėti „Šatrijos" kolūkio muziejuje. O jei ekspoziciją aiškina jo įkūrėjas mokytojas J. Andriusevičius,— lieki patenkintas. Muziejus įsteigtas 1969 m. kolūkio pirmininko E. Alūzo ir minėto mokytojo pastangomis. Jame saugoma retų senienų: paskutinio apylinkės klumpadirbio įrankiai, dievdirbiškos skulptūros kolekcija, Maudžorų senkapių radinių, Žemaitijos aludarių įrankiai, naminio plytų gaminimo įtaisai. Turtingas vietos knygnešių, senųjų apylinkės kaimo šviesuolių kampelis, įdomi „Kęstučio" būrio partizanų atminimo ekspozicija.

Būta žmonių! Antai J. Sudaris buvo pažangus žmogus, senatvėje rinko kraštotyrinę medžiagą, rašė. Keliaudavo po apylinkes vasarą, visada basas. Pajuokti ketinusiems atsakydavo: „Blogas tas lietuvis, kurio kojos bijo savo gimtos žemės". Tą puikų žmogų 1941 m. fašistai sušaudė. Apie savo apylinkes nemaža medžiagos surinko, paskelbė spaudoje A. Jonušas. Vis tai paprasti kaimo žmonės.

Į rytus nuo Gaulėnų kaip mūras miškai, nuo seno vadinami Ilgšilio-Gintenių vardu arba net draustiniu. Važiuojant į Kuršėnus, negali jais atsigėrėti. Visa įdubusi Užvenčio lygumos dalis jais apaugusi. Čia paviršius išklotas nelaidžiu moliu, užneštas smėliu. Dėl drėgmės pertekliaus plyti Tyrelė, Tyreliukė ir kitos pelkės. Medžiai sausesnėse vietose vidutinio amžiaus, liekni; daug pušų, yra eglių, beržų. Pomiškis paunksmingas. Mėgsta mišką šernai, stirnos, briedžiai. Būta ir vilkų. Ilgšilis ir šiandieną teikia Žemaičių senagirės įspūdį. Kelias per girią ėjo nuo seno, yra minima karčema, kurioje sustodavęs svieto lygintojas Tadas Blinda. Pirmojo pasaulinio karo metais Ilgšilio miške

veikė stiprus Jono Balčiūno, pasivadinusio Varkaliu, „miško brolių“ būrys. Vokiečių nepagaunamas, Varkalys buvo įvaręs baimės karinėms įguloms. Labiausiai apylinkė nekentė Kuršėnų kreishauptmano, kuris, nužudęs 197 nekaltus žmones, gyrėsi greit švęsiąs 200-ąjį. Nespėjo. Ilgšilio miške pakliuvo į Varkalio vyrų rankas. Vėliau Varkalys įsijungė į II Žemaičių pulką. Mūšyje prie Tryškių žuvo. Plechavičius nušovė ir jo sužadėtinę Onytę.

Šio karo metais miške sustodavo J. Basčiulio vadovaujami „Kęstučio“ partizanų būrio vyrai. Vienuolika fašistinių ešelonų nuvertė jų padėtos minos. Ilgšilis didžiuojasi narsiais žmonėmis.

Iš šiaurės Užvenčio lygumą su Ilgšiliu uždaro linksmų kalvučių su pušynais grandinė. Tuo gūbriuku nūnai nusitiesia šiaurinis Žemaičių plentas, jungiąs Šiaulius su Klaipėda, ir geležinkelis. Už tų kelių — šiaurrytinis kalvotosios Žemaitijos pakraštys. Pakeliui keli kaimai. Prie Balvio ežero — Pabalvė. Ji minima XVI a. Dabar kaimas pramoninis, su durpių įmone, kurioje gaminamas briketas, šalia — lentpiūvė. Kaimynystėje Raudėnai. Juose 1798—1800 m. kunigavo seniausias Žemaitijos floros tyrinėtojas Jurgis Pabrėža. L. Jucevičius, rašydamas apie XIX a. pradžios Žemaitiją, mini Raudėnuose gyvenus liaudies meistrą, gaminusį fortepijonus(!).

Aukštašlaičio, raguvomis suraižyto Virvytės slėnio pakraštyje įsikūrę

TRYŠKIAI

Savotiškas Žemaitijos miestelis. Su erdvia stačiakampe aikšte, senu gatvių išdėstymo planu, o trobomis naujomis. Pastarojo karo metais miestelis sudegė. Todėl jis, nors ir senas, bet naujai atstatytas. Iškilę šviesių modernių rūmų, sutvarkytos gatvės. Apylinkes puošia gilus Virvytės klonis ir gražus jos intako Tryškio slėniukas.

Istoriniai šaltiniai Tryškius mini XVI a. 1701 m. apylinkes ir miestelį nuteriojo švedai. 1792 m. Tryškiams suteikiamos miesto teisės, herbas.

Dabartinė Tryškių bažnyčia, spėjama, statyta 1751 m. Prie jos prigludusi sena medinė varpinė, akmenų mūro tvora. Bažnyčios architektūrinis ansamblis vertingas, saugomas valstybės.

Aikštės pradžioje teberymo originalių, senai liaudies architektūrai būdingų proporcijų kolona su medine liaudies skulptūra, vaizduojančia ugniagesį šventą Florijoną, vietinių vadinamą Plioreliu. Jis čia pastatytas, kad apsaugotų miestelį nuo ugnies. Tačiau nuo švedų antpuolių iki mūsų amžiaus karų Tryškiai degė ir degė. Dabar jis pats saugomas valstybės.

1863 m. sukilėliai, vadovaujami Jono Stanevičiaus, laikėsi Tryškių apylinkių miškuose. Čia netikėtai jiems tekę kautis. Tai buvo skaudus smūgis: žuvę net 200 sukilėlių, netekta daug ginklų ir patirta kitų nuostolių.

1919 m. prie Tryškių apie keturias valandas vyko kruvinos Žemaičių pulko kautynės su vokiečiais. Aštuoni kovotojai žuvo, čia ir palaidoti. Iki šiol šiose apylinkėse gyvena kovų už tarybas dalyviai S. Jonušas, A. Imelis, K. Šarkauskas, P. Būta, V. Žilinskas. 1944 m. tose pačiose vietose vėl vyko kautynės prieš vokiečius. Vėl žuvo nemaža žmonių.

Šiandieną Tryškiai tvarkingas miestelis, stambaus ūkio centras. Tarybinis ūkis seniai garsėja aukštais derliais. Iš hektaro čia gaunama po 25—28 cnt javų, 150—180 cnt bulvių, 400 cnt šakniavaisių, primelžiama po 3—4 tūkstančius litrų pieno iš vienos karvės. Už pasiekimus du ūkio darbuotojai apdovanoti Lenino ordinais. Tryškiai žinomi taip pat liaudies meistrų, amatininkų dirbiniais, meno saviveiklos entuziastais.

Tryškių kapinėse palaidota Lazdynų Pelėda. 1935 m. iš vietos inteligentų surinktų lėšų pastatytas paminklas pagal Staurylų pradinės mokyklos mokytojo A. Simkaus projektą. Rašytoja gimė, augo, nemaža metų gyveno, kūrė nedideliame Paragių dvarelyje. Keliaudami po rytų Žemaitiją, sustokime Paragiuose.

XIX a. viduryje Paragius įsigijo ir juose apsigyveno Ivanauskai. Čia 1867 m. gimė jų duktė Sofija, 1872 m.— Marija, kurios abi vėliau savo kūrinius pasirašinėjo vienu Lazdynų Pelėdos slapyvardžiu. Tik po Sofijos Pšibiliauskienės mirties (1926 m.) tą paslaptį atskleidė jų šeimos bičiulis poetas L. Gira.

Abi seserys augo Paragiuose romantiškoje dvaro aplinkoje. Tėvo Nikodemo būta gražaus stoto ir gabaus žmogaus, su polėkiais, tačiau valios jo siekiams įgyvendinti stokota. Jis jaunystėje palaikė ryšius su 1863 m. sukilėliais. Nuo Paragių į rytus dunkso dideli Ventos ir Virvytės apjuosti Biliūniškių ir Mickių miškai. Jų viduryje Juodoji pelkė, senas Biliūniškių palivarkas, minimas dar XVI a. Taigi tame miške ir buvo įsitvirtinę J. Stanevičiaus vadovaujami sukilėliai. Jų tarpe buvo Ivanauskienės tėvas ir broliai. N. Ivanauskas mėgęs prisiminti, kaip 1863 m. babandžio mėn. majoro Svirskio vedama kariuomenė šioje girioje persekiojo sukilėlius, bet jų nerado. Sudeginę Biliūniškių palivarką, malšintojai traukė toliau. Po to jie čia pateko į J. Stanevičiaus vyrų pasalą. Žuvo daug kariuomenės. Sėkmingai J. Stanevičiaus būrys atrėmęs ir kitus Biliūniškių girios puolimus. Tik gegužės mėnesį įvyko nelaimingas Tryškių mūšis, kuriame sukilėlius sumušė gausi ginkluota kariuomenė.

Romantiškos N. Ivanausko nuotaikos pasireikšdavo ir utopijom, kurios ūkį labai smukdė. Pavyzdžiui, Nikodemui rūpėjo, kaip parke susodinti medžius vainikais, kaip iškasti sode kūdrą su sala, nutiesti kanalą, kuriuo būtų galima plaukioti laiveliu, gėrėtis krantuose augančiais laukiniais erškėčiais. Ir dabar Paragių parke teberymo akmeninis stalas, supiltas pilkapis. Ivanauskas domėjosi ir literatūra, poezija. Jų namuose buvo sukauptas nemažas archyvas, biblioteka. Ypač jį traukė dailė; jis pats tapė. Jau būdamas brandaus amžiaus, su šeima buvo išvykęs į Miuncheną mokytis tapybos. Matyt, tai buvo iš prigimties necilinis žmogus, tik negavęs dvarininkiškoje šeimoje valingo užgrūdinimo gyvenimui.

Motina pernelyg rūpinosi dukterimis, neišleisdama jų iš savo akių, sergėjo nuo aplinkinio pasaulio įtakos, neleido mergaičių net į mokyklą.

Sistemingu Ivanauskaičių lavinimu niekas nesirūpino. To, esą, ėmėsi tėvas, bet jis tai manė atliksiąs, neatsitraukdamas nuo molberto. Jos pačios skaitė, ką norėjo, domėjosi dvarą supančiu gyvenimu: bendravo su valstiečiais, išmoko jų kalbos, suprato godas, žavėjosi liaudies audinių raštais, kaimo armonika, dainomis, tylia vakaro gamta. Tur būt, iš jaunystės laikų atsineštas ir tas kiek atsiskyrėliškai skambąs Lazdynų Pelėdos slapyvardis.

Paprastų žmonių prigimties ir kūrybos tobulumas, išnaudojamųjų skriaudos, asmeninė gyvenimo drama, ištekėjus už nusmukusio dvarininko Pšibiliausko, sužadino vyresniąją seserį imtis plunksnos. Pirmoji jos apysaka „Našlaitė“ pasirodė 1896 m. Nemaža jai pirmuosiuose literatūrinio kelio žingsniuose yra padėjęs P. Višinskis. Po 1905 m. į literatūrinį darbą įsitraukė sesuo Marija. Ji rašė silpniau, lenkų kalba; nesitikėdama savarankiškos vietos lietuvių literatūroje, prisijungė prie jau žinomos Lazdynų Pelėdos vardo.

Kelia pasigėrėjimą chrestomatiški Lazdynų Pelėdos kūriniai „Motulė paviliojo“, „Stebuklingoji tošelė“, „Ir pražuvo kaip sapnas“, „Skriauda“ ir kiti. Jie kupini humanizmo, užuojautos netiesos ir skriaudų slegiamiesiems. Kūriniuose ryšku elegiškumas, troškimas išsivaduoti iš tvankios aplinkos. Ne visada aiški liko tik laisvės kaina rašytojai. Lazdynų Pelėdos kūryboje sodriai jaučiama Paragių, Tryškių apylinkių ir visos šiaurės Žemaitijos liaudies kūrybos giluma.

Visą gyvenimą seserys nenutraukė ryšių su Paragiais. 1920 m. išvargus, daugiausia pėsčia, Sofija su Marijos dukra grįžo iš Vilniaus. Čia nugyveno paskutinius metus, rašė, verpė, audė, siuvo, dirbo, vilkėdama kaimiškais drabužiais, klumpėta. Senas tėvas virš jos kambario durų nutapė pelėdą, ant krosnies sienelės — katinus. Tapė bažnyčioms paveikslus. Buvo jau nusenęs.

VENTOS AUKŠTUPYS PRIE UŽVENČIO

UŽVENČIO PARKE

SENAS ĄŽUOLAS PAKELĖJE Į LUOKĘ

LIAUDIES ARCHITEKTŪROS PAMINKLAS
PRIE BIRŽUVĖNŲ

„MASČIO“ FABRIKAS TELŠIUOSE

TELŠIŲ KRAŠTOTYROS MUZIEJUS

DŽIUGO PILIAKALNIS

VAKARAS PRIE GERMANTO

TURISTAI NETOLI GERMANTO

NAUJIEJI TELŠIAI

REVOLIUCINIŲ KOVŲ DALYVĖ V. JURGAITIENĖ

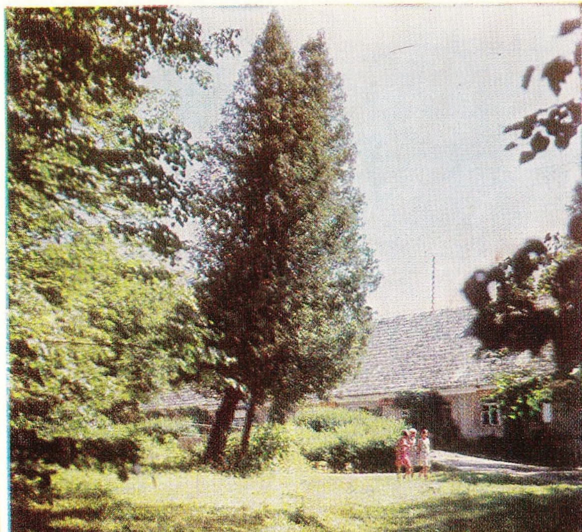
V. INTO AKMENŲ RINKINIAI MOSĖDYJE

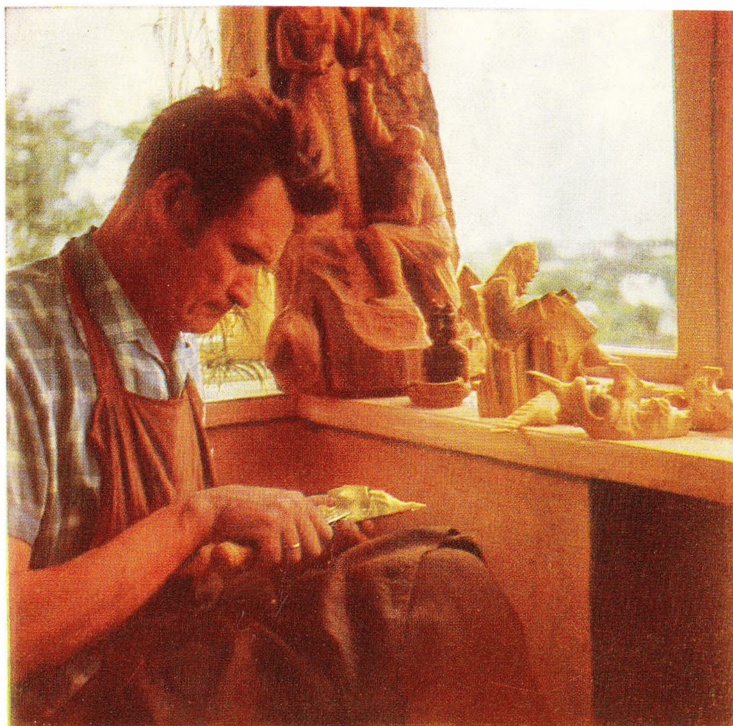

PRIE MOSĖDŽIO LIGONINĖS

ŠATEIKIUOSE

LIAUDIES MENININKAS ANICETAS PUŠKORIUS

mėjo XIX a. pradžioje. Pirmasis suakmenėjusių iškasenų savo Baublių muziejui prisirinko D. Poška.

„Aš patsai ing pakalnę Papilės važiavau
Ir norint daugel daiktų akmeningų gavau...
Ant jo žemės Papilėj yr šiokių ir tokių,
Kaip kirminų ir varlių, akmenų visokių“.

Paskiau Papilės radimvietę lankė ir tyrinėjo pasaulinio garso geologai. 1960 m. ji paskelbta geologiniu draustiniu, saugoma valstybės.

Papilė pabirusi ties gražiu Ventos vingiu. Čia pat piliakalnis. Manoma, IX—XIII a. buvus pilies, saugojusios žemaičius nuo kalavijuočių. Pilies kaimynystėje besikurianti gyvenvietė, matyt, ir gavo Papilės vardą. Istoriniai šaltiniai vietovę mini dar XIII a.

Miestelis pradeda augti XVII a. Netrukus gauna privilegijų, čia kuriasi pirkliai, XIX a. įsteigiama mokykla, paštas, ligoninė, pro Papilę nutiesiamas Liepojos—Romnų geležinkelis. Mieste gyvena beveik du tūkstančiai žmonių.

Papilę palietė 1863 m. sukilimas. Biliūniškių miškų būriai miestelį buvo užėmę, išvaikė carinius valdininkus, sunaikino valsčiaus knygas, žmonėms pažadėjo žemės. Vėliau, malšinant sukilimą, Papilėje caro baudėjai sušaudė valstietį sukilėlį J. Ziberką.

Papilėje savo senatvės metus (1861—1864) praleido ir mirė S. Daukantas — istorikas ir rašytojas. Gyveno čia pas kunigą I. Vaišvilą, kuris už dalyvavimą sukilime buvo ištremtas. S. Daukantas čia gyveno vargingai. G. Rutenbergo duomenimis, senukas mėgo, iš lėto ramstydamasis lazda, vaikštinėti paupyje. Ilgai ilsėdavosi. Kai kurie žmonės jį laikę šventuoju, atvesdavę prie jo ligonių, klausdavę patarimų.

S. Daukantas palaidotas piliakalnyje, kur tuo metu jau buvo kapinės. M. Davainis-Silvestraitis aprašo laidotuves:

„Ant budynių nebuvo jokio pono arba ponelio, tiktai vieni prasti žmonės jį apgiedojo ir palaidojo. Vienu žodžiu, paprastos buvo budynės, o gal ir jokio giminaičio nebuvo. Grabas buvo medinis, juodai malevotas“. Ant kapo užrašas byloja apie šio darbštaus žemaičių mokslo vyro, pavadinto „vargo pele“ darbus. 1926 m. ant kapo pastatytas paminklas (knygnešio A. Raudonio darbas). 1930 m. žmonių aukų lėšomis Papilėje iškilo didingas S. Daukanto paminklas — vienas geriausių skulptoriaus V. Grybo darbų.

Karo metu miestelis buvo sudegintas. Šiandieną atstatytas. Čia S. Daukanto kolūkio centras.

Į LUOKĘ

O dabar grįžkime į Užvenčio lygumą. Pravažiuosime Tryškių geležinkelio stotį, mažą Kaunatavos miestelį. Kadaise Upynos ir Virvytės santakoje, sausų pušynų apsuptas, buvo puošnus Kauneckių dvaras, su gražiais tvenkiniais ir nedidele bažnyčia. Vengdami carinės valdžios represijų už dalyvavimą 1863 m. sukilime, šeimininkai emigravo į Prancūziją. Dvare ilgą laiką veikė mokykla. 1924 m. pastatyta dabartinė akmens mūro bažnyčia. Šiandieną tai jaukus miesteliukas, turi vasarvietės privalumų; yra vaismedžių medelynas.

Leisdamiesi į pietus Užvenčio link, gėrimės laukų lygumomis, jaukiais pamiškių užutėkiais, ypač gluosnynais. Gražūs tamsiažaliai, kuplūs Žemaitijos rutuliškieji gluosniai!

Stovi gluosniai seni, be galvos,
Baudžiavos laikų tremtiniai.
Kaip seniai šie keliai, seniai
Dar vesdavo iš Lietuvos. (E. Mieželaitis)

Gluosnių apstotas stovi ir senas buvęs Dirvonėnų dvaras. Dabar geras ūkis.

Tikriausiai šių gluosnių proseneliai čia augo ir šiurpiąją 1696 metų liepos 3 dieną. Tada šiame sename, visokiomis neteisybėmis jau pagarsėjusiame dvare įvykęs „raganų" iš Kirklių sodžiaus — Lauryno Kuzmos, Magdalenos Šaulienės, Liucijos Namšienės ir kitų — teismas.

Išlikusiame aprašyme stebina fanatiškas žmogaus suniekinimas. „Nusikaltėliai" kaltinti šerkšno rinkimu, krušos darymu, kerpių nuo akmenų kirpimu, mokėjimu miškus, vandenis kerėti, galėjimu vėją pasukti... Tos bylos metu Kirklių „nusikaltėlės" prisipažino per joninių naktį virš aukščiausių miškų ir girių daubų skridusios į Šatrijos viršūnę raganų puoton. Viską „prisipažino" žiauriausiai kankinamas žmogus, kad tik greičiau nuo skausmo išsivadavus...

Šiandieną Dirvonėnai pajėgaus ūkio centras. Ūkis dar 1970 m. numatė išauginti viename hektare 22 cnt grūdų. O kai prikūlė — 28,2 centnerio! Apie pakilų gyvenimą matai iš dirvų, pastatų, aplinkos. Geri keliai. Prie vieno iš tų kelių stovi įdomiai išpiaustytas stulpas (A. Mikalausko darbas). Jis primena, kad šalia jau Šatrija.

O priešais gražių kalvų glėbyje artėja Luokė. Miestelis senas, kaip žemaitiška legenda...

Rašytiniai XIV a. šaltiniai mini Luokę, kurią archeologiniai paminklai rodo esant daug senesnę. Gyvenvietė įsikūrus labai gražiose kalvose, su atviru reginiu į šiaurę, vakarus ir rytus. Miestelio planas radialinis, aplinką jaukina sraunus Vaidžio upeliukas. Trūksta medžių užuovė-

jos. Šiandieną Luokė išprusęs miestukas. Čia kryžiuojasi keli vieškeliai, yra administracinis apylinkės centras su vidurine mokykla, ligonine ir kitomis įstaigomis.

Luokė garsi ir kaip senas Žemaitijos prekybos centras, prekybos privilegiją gavusi 1790 m. Miestelis turėjo savo mato vienetą, garsėjo galvijų mugėmis. 1909 m. netgi buvo surengta galvijų paroda. Lyg miestelio prekybinės praeities patvirtinimui prieš karą apylinkėse aptiktas gausus XVI—XVII a. monetų lobis. Ir mūsų laikais vėl organizuojamos Luokėje tradicinės mugės.

XIX a. miestelyje jau veikė malūnas, dvi alaus daryklos, batų dirbtuvė, siuvykla ir kitokių verslų dirbtuvės. Būta smuklių.

1863 m. apylinkėje veikė B. Dluskio ir A. Mackevičiaus vadovaujami sukilėliai. O 1891 m. valstiečiai pasipriešino grūdų išvežimui į užsienį, susirėmė su žandarais.

Luokės istorija mena kelis gaisrus: 1911 ir 1939 m. Vėjų užpučiamoje, vandens neturinčioje vietoje gaisrai būdavo baisūs, nesutramdomi.

1919 m. vasario mėnesį Luokėje įsitvirtino I Žemaičių pulko kovotojai. Jie įveikė nedidelę vokiečių fon der Golco vadovaujamos vadinamosios „geležinės divizijos“ gurguolę. Netrukus tos pačios divizijos sutelktinėmis jėgomis buvo apsupti. Kruvinos kautynės virė nuo aušros iki vidurdienio. Jėgos buvo labai nelygios. Pulkas pasitraukė Kuršėnų link. Mūšio lauke krito apie 50 kovotojų. Luokiečiai juos palaidojo bendrame kape. Tai primena ir paminklas, kuris ten pastatytas. Luokės mūšis Žemaičių I pulkui buvo vienas sunkiausių.

Luokės kapinėse yra palaidota žymių šių apylinkių medžio drožėjų, dievdirbių. Pasakojama, kad čia esąs svieto lygintojo Tado Blindos kapas.

Tado Blindos veiklos metai susiję su Luokės apylinkėmis. Pavirvyčiu kiek į šiaurę ir prasideda garsi Byvainės giria. Ji želia platokoje, smėlingoje, vietomis pelkėtoje dubumoje. Graži ji senais daugiarūšiais medynais, partizanine nuotaika. Girios glūdumoje — senos Kinčiulių sodybos. Tarp jų po klevais ir T. Blindos gimtinė.

Kas buvo tas žmogus — neaišku ir mūsų dienoms. Žmogus legenda, liaudies žodžiais tariant, „slaunas razbaininkas ant pavietų trijų...“

O senutė, sutikta prie Mediškių kaimo, taip atsakė:

— Ans buvo teisingas: biednyms geras, bagotų ir tinginių nemylėjo. Todėl anus sulygint norėjo. Taip sakė mūsų seneliai, jo viengenčiai iš Kinčiulių.

O ką vienas žmogus padaryt galėjo? Tur būt, tik tiek — vieną kitą rimbu pamokyt, turčių skubiai apiplėšt, gal būt, savo dalios vargšui padėt. Sukilimas buvo beviltiškai pralaimėtas, todėl bevelytas toks gaivališkos kovos su neteisybe būdas. Šiandieną kitas paabejoja, sakydamas,

kad tai buvęs eilinis plėšikas. Tur būt, ne. Liaudies atmintis ne tik gaji, bet ir neatlaidi, teisinga, o niekur nėra žinių, kad Blinda būtų smurtu ką kankinęs, žudęs.

O legendos apie jį iki dabar po plačią apylinkę sklinda. Jo rankos smagumą ir nuosavo rimbo kietumą viešai pajutęs pats Oginskis. Blinda įkaustytam rekrūtui kalades numušęs, žandarą Virvytėje išmaudęs. Iš šnipų ir žandarų apsupties kunigu persirengęs ramiai pravažiavęs, dar ranką pabučiuot vyresniajam davęs...

„Katry ano nepažino
Ponaičiuku laikė,
Katry ir pažino
Visi galvas lenkė."

Gal kiek ir pagražinti epizodai, bet ne nuo pradžios pramanyti. T. Blinda Luokėje buvo nužudytas 1878 m. gegužės 4 d. per Jurginių jomarką. Sako, palaidotas Luokės kapinėse „už vagos".

Dervynų pušis ilgą laiką buvo Byvainės girioje paminklu jo žygiams. 1912 m. surengta jo atminimui sueiga. Rašytoja Lazdynų Pelėda surinko pasakojimus, pagal kuriuos dramaturgas G. Žemkalnis parašė dramą, plačiai mėgtą ir vaidintą net mūsų laikais. Yra dainų apie Blindą, 1918—1919 m. dvasininkai smerkė ir, kur galėjo, draudė vaidinti „Blindą", manydami, kad tai sukelia žmones prieš juos. Liaudies meistrai nudrožė svieto lygintojo statulėlių. Vieną medžio drožėjo K. Mockaus, kilusio iš čia, darbą saugo Telšių kraštotyros muziejus.

Tokia paslaptinga senoji Byvainės giria. Iš šiaurės ją saugo neaukštų smėlingų kalvų gūbrys, kurio papėde vingiuoja Pateklos upelė. Toje pusėje girdėti pradundantys traukiniai, matyti dulkantys vieškeliai.

Čia dvi įdomios gyvenvietės. Dūseikiai — kaimiškos pramonės centras. Čia eksploatuojamas nemažas durpynas, molynas, veikia plytinė. 1856 m. čia gimė žymus Žemaitijos knygnešys D. Bubinas. Už „Iskros" ir lietuviškų raštų gabenimą buvęs ištremtas, palaidotas Ubiškėje. Ubiškė — kiek ryčiau, prie kalvoto pušyno. Šiandieną tai stambaus ūkio centras su vidurine mokykla. Kapinėse išlikę vertingų šių apylinkių liaudies dailės pavyzdžių.

Mintimis aplankę Byvainės girią, Luokės vieškeliu patraukime

TELŠIŲ LINK

Jeigu už poros kilometrų nuo Luokės pasuksime kairėn senkeliu, pasieksime seną buvusią Biržuvėnų dvarvietę, nūnai Luokės tarybinio ūkio centrą. Tai ekonomiškai stiprus ūkis, pasižymintis tvarkinga aplinka, kultūringa buitimi, meno saviveikla.

Biržuvėnai viena seniausių Žemaitijos gyvenviečių, pirmą kartą paminėta 1253 metais. Dešiniame Virvytės krante senas piliakalnis, vietinių vadinamas Koplyčkalniu. Iki XI a. jame būta gyvenvietės. Netolima pamiškė prie senųjų tvenkinių vadinama Laumės pėda. Pasakojimas mini čia gulėjus akmenį su įspausta laumės pėda.

XVI a. Biržuvėnuose jau dvaras, valsčiaus centras. Buvo pastangų vietovę išauginti iki miestelio: suteikta prekybinių privilegijų, pastatyta koplyčia. XVI—XVII a. dėl sunkių baudžiavinių prievolių dvaro valstiečiai ne kartą sukilo, bet buvo žiauriai numalšinti kariuomenės.

XIX a. pabaigoje ties Biržuvėnais patvenkta Virvytė, pastatytas kartono fabrikas, taip pat iki šiol išsilaikę rūmai, įveistas parkas. Po karo ant Virvytės iškilo nedidelė hidroelektrinė.

Įvažiuojant į gyvenvietę nuo Luokės pusės, kiek atokiau kelio, dešinėje, nuo 1764 m. rymo mūrinis koplytstulpis, savo formomis primenąs medinius koplytstulpius. Pasakojama, jog statytas vietinio dvarininko sūnaus tragiškai mirčiai atminti. Jame yra išlikę K. Mockaus drožinių. Paminklas saugomas valstybės.

1919 m. žiemą Biržuvėnuose kovėsi Žemaičių pulko kariai su kaizerine kariuomene. Mūšį A. Gudaitis-Guzevičius pavaizduoja romane „Broliai“. Žuvusieji palaidoti netolimose Petraičių kapinėse.

Gražiais kelio vingiais pravažiuojamas jaukus sausamiškis. Dviejose dešinės pakelės sodybose galima matyti senoviškas skaldytų rąstų įžambines tvoras. Tai jau reta žemaičių etnografinės architektūros liekana.

Kelias perkopia du vaizdžius supiltinių kalvų masyvus. Sustoti įdomiau antrajame. Čia prie Sakalų kaimo, dešinėje kelio pusėje, yra alkvietė (185 m nuo jūros lygio). Spėjama, kad čia senovės žemaičiai rinkdavosi apeigoms, susirinkimams, krivulėms.

Tik nušliaužus nuo masyvo, užkliūni dar už vieno miestelio — Viešvėnų, ant Viešvės upeliuko kranto. Jie, kaip ir daugelis jų žemaitiškų kaimynų, išdidūs savo senumu — Viešvėnus irgi paminėjo istorija 1253 m. Viešvėniškiai XIV a. kovojo prieš kryžiuočius. Kiek vėliau čia jau buvo dvaras. Jame XVI a. ne sykį baudžiauninkai priešinosi išnaudotojams. Malšinant juos 1536 m., apie dvidešimt šeimų buvo išžudyta. Nuo Viešvėnų prasideda ir į pietus veda žemaitiško išvaizdumo asfaltuotas vieškelis į Varnius, Laukuvą, Šilalę. Tai jau trečias žemaičių plentas, šis — meridianinės krypties. Į šiaurę per Telšius, Sedą jis mus palydės iki paties Skuodo.

Kelio dešinėje Rainiai — vietovė, kurios apylinkės šileliuose pastarojo karo metu okupantai nužudė kelis tūkstančius nekaltų žmonių. Daugiausia čia buvo sušaudyta nieku nenusikaltusių, neturtingų Telšių miesto tarybinių

šeimų. Tas žiaurias dienas su širdgėla mena apylinkių gyventojai. Fašistų žvėriškumo aukoms atminti pastatytas paminklas.

Šiandieną Rainių apylinkių laukuose išauginami labai gausūs derliai, mechanizuoti darbai fermose. Tai vienas geriausių rajono ūkių.

TELŠIAI

Gražaus kalvoto masyvo pietiniame atokaitingame šlaite, Masčio paežerėje, stiebiasi Telšiai. Jie gobia keliolika kalvų, pamažu iš vakarų ir rytų supa Mastį. Gražus miestas. Tik miškus tolokai nuo savęs nustūmė, todėl nepratusiam jų ilgu. Vis dėlto atokesnių apylinkių miškingumu Telšiai gali netgi didžiuotis.

Gražūs padavimai užsklendžia nežinomas Telšių praeities gelmes. Pasak jų, įkūręs miestą žemaičių žemės karžygys. Vieni jį vadino Džiugu, kiti Telšiu. Tai, įsivaizduojama, buvęs galiūnas, jis priešams kelią į Žemaičius pastodavęs, su kuoka vienas jų būrius nuvėtydavęs. Nujausdamas mirtį, ir kapą sau susipylęs. Kiti padavimai pasakoja, kad tą kalvą, vadinamą jo vardu, supylęs anksti mirusiai savo žmonai, kurią buvo parsivežęs iš Mozūrų.

Paežerės durpyno pakraštyje buvo iškastas rago ietigalis, datuojamas viduriniuoju akmens amžiumi. Kiti archeologiniai paminklai ir radiniai liudija žmones be pertraukos čia gyvenus mažiausiai šešis tūkstančius metų. Feodalinių laikų išvakarėse čia, tur būt, buvo vietinio kunigaikštuko valdos. Kuriantis Lietuvos valstybei, gal būt, tas centras sunyko, nes prie Džiugo piliakalnio, sprendžiant iš archeologinių liekanų, gyvenimas nutrūkęs. XIII a. žemėlapiuose Telšiai jau pažymėti, o rašytiniuose šaltiniuose pirmą kartą paminėti XIV a. Livonijos ordino kronikoje.

XV a. Telšiai buvo didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvaras. To dvaro būta šalia ežero, prie upelio, netoli tos vietos, kur dabar yra muziejus. 1536 m. dvaro baudžiauninkai sukilo, nužudė dvaro valdytoją. Jų pavyzdžiu prasidėjo neramumai ir kaimyniniuose dvaruose.

Telšiai, kaip vienas Žemaitijos provincijos centrų, pradėjo kilti XVII a. Tada čia posėdžiui rinkdavosi bajorų seimelis, suteiktos kai kurios prekybinės privilegijos. Telšių valdytojas Sapiega mieste įkurdino vienuolius bernardinus. Karalius jiems buvo užrašęs Masčio, Tausalo ir kai kuriuos kitus ežerus. XVIII a. pradžioje Telšius nusiaubė švedai, daug žmonių žuvo nuo maro epidemijos. Apylinkėse teliko vos 2/3 gyventojų. XVIII a. pabaigoje aukščiausioje miesto kalvoje buvo pastatyta dabartinė bažnyčia, bernardinų vienuolyno rūmai. 1791 m. pagal Stanislovo Augusto

privilegiją. Telšiams atnaujintos Magdeburgo teisės. Čia posėdžiaudavo miestiečių ir žemininkų teismai. Mieste knibždėte knibždėjo valdininkų. Ne veltui apie teisininkus, advokatus ir jų mokinius, vadintus palestrantais, nežinomas poetas eiliuoja:

„Telšių miestas yr ant kalno iš toli matyti,
Ten daug palestrantų, negal suskaityti."

Audringais įvykiais Telšiuose pažymėti 1831 ir 1863 metų sukilimai. 1831 m. pavasarį sukilėliai buvo užėmę Telšius, sudarė savo valdžią, netgi veikė sukilėlių karo instruktorių mokykla. 1848 m. Telšiuose vėl brendo neramumai, todėl iš anksto buvo atsiųstas kariuomenės pastiprinimas. 1863 m. apylinkėse veikė stiprūs A. Groso-Aleksandraičio, B. Dluskio-Jablonauskio, P. Šimkevičiaus sukilėlių būriai. Telšių priemiestyje nužudyti du sukilėlių būrių vadai kunigai I. Noreika ir A. Gargasas. Prieš tai jie buvo kankinami, viešai paniekinti. Po nužudymo užkasti, o vieta sulyginta, raitelių sutrypta. Tačiau žmonės nepamiršo. 1922 m. jų palaikus iškilmingai perkėlė į bažnyčios šventorių. Senoji palaidojimo vieta buvo pažymėta pilkapiu ir kryžiumi. Sukilimo 100-ųjų metinių proga pastatytas paminklinis akmuo.

Augant miestui, Telšiai buvo ir įvairių religinių bendruomenių veiklos centru. XIX a. Telšiuose veikė garsi rabinų mokykla Ješiva, kurioje ruošti viso pasaulio žydų religinių bendruomenių pasiuntiniai. Nuo XIX a. vidurio Telšiuose yra stačiatikių cerkvė. Buržuaziniais laikais mieste įsikūrė Žemaitijos vyskupija, veikė kunigų seminarija.

Ilga Telšių mokyklos istorija. Pirmoji mokykla čia buvusi jau 1612 m. 1780 m. veikusi mokykla bernardinų vienuolyne. 1791 m. atidaryta triklasė mokykla. (Jos pastatas tebestovi ir dabar.) 1794 m. ji perorganizuota į gimnaziją, kurioje mokėsi apie 300 mokinių. Per sukilimus ji neveikė. 1865 m. atidaryta penkiaklasė bajorų mokykla ir atskira dviklasė mokykla. 1909—1914 m. veikia berniukų ir mergaičių progimnazijos, žemės ūkio kursai, lietuvių „Saulės" gimnazija. 1922 m. atidaryta mokytojų seminarija, veikusi dar ir tarybiniais metais.

Kultūros ir švietimo darbas pagyvėjo XIX a. pabaigoje. Mieste slaptai buvo platinama lietuviška ir socialdemokratinė spauda. Apie 1890 m. pradėta rengti vaidinimus. Plungės gatvėje buvusioje smuklės arklidėje įruošta scena, padaryta suolų, pertraukų metu grodavo nedidelis orkestras. Tas „teatras" laikėsi gana ilgai. Tada Telšiuose susibūrė pirmasis choras. Pirmas lietuviškas vakaras įvyko 1907 m.

Į XX a. Telšių miestas įžengė jau gerokai išaugęs (gyveno apie 6000 žmonių), buvo vietinė prekyba, įsteigta

audimo dirbtuvė, spirito varykla, pora malūnų. Bet 1907 m. miestą nusiaubė didelis gaisras, netrukus prasidėjo karas; miestas vėl sumenko.

1905 m. streikavo miesto darbininkai, aplinkinių dvarų kumečiai. Žandarmerijos viršininkas savo vyriausybei raštu iš Telšių skundėsi: „Dabartiniu metu padėtis taip susikomplikavo, jog kiekvienas žemaitis turi kišenėje po keletą egzempliorių atsišaukimų, užtaisytą revolverį su šoviniais ir atvirai grasina užmušti, jei tik išdrįsi sulaikyti arba seksi jų veiksmus. Vakarais, ir ypač skirstantis iš turgaus, pradeda šaudyti iš revolverių kaip per manevrus".

1919 m. pradžioje Telšiuose įsikuria Žemaitijos karinis-revoliucinis komitetas, II Žemaičių pulkas. Vasario 12 d. čia įvyko Žemaitijos revoliucinių komitetų suvažiavimas. Tuo metu nuo Lieplaukės Telšius pradėjo pulti vokiečių fon der Golco „geležinė divizija". Dvi dienas vyko mūšiai. Vasario 22 d., neatlaikydami galingesnio priešo spaudimo, Tarybų valdžios gynėjai iš Telšių pasitraukė.

1920—1940 m. Telšių vaidmuo Žemaitijos gyvenime nesumažėjo. Nutiesus (1926—1932 m.) geležinkelį, čia susibūrė daugiau proletariato. Pogrindinei kovai vadovavo D. Rocius, K. ir J. Kazlauskai, M. Gedvilas, V. Rekašius ir kiti. 1931 m. prie geležinkelio statybos streikavo darbininkai, 1935 m. Gadūnavo grioviakasiai. Telšiuose leista nelegalių komunistinių ir legalių pažangių laikraščių — „Žemaitis", „Darbo žemaitis", „Žibintas".

Labai senos literatūrinės Telšių tradicijos. Dar 1792—1802 m. čia žemės aktų teisėju dirbo, o senatvėje ir mirė vienas seniausių Žemaitijos poetų Antanas Klementas, su užuojauta eiliavęs:

„Tiek daug netiesos tautoje atsirado,
Kad žemdirbį pirštais kiekvienas jau bado.
Dvasiškis ir ponas, nuplikęs bajoras,
Išpuikę, žmogum jo laikyti nenori."

Iš čia buvo kilęs XIX a. rašytojas, poetas ir vertėjas Juozas Želvys.

Netoli Telšių gimė, o Telšiuose gyveno bene pati pirmoji Lietuvos poetė ir vertėja Karolina Praniauskaitė (1830—1859). Ji į lietuvių kalbą išvertė J. Kraševskio „Vitolio raudos" pasaką „Žalčio motė". Tai buvo pirmasis mūsų populiariosios pasakos apie Eglę žalčių karalienę pateikimas eiliuota forma.

Su Telšiais, jų apylinkėmis yra susijusi mūsų liaudies rašytojos Žemaitės jaunystė.

Telšiuose yra gyvenę mūsų rašytojai Vydūnas (mokytojavo 1922 m. mokytojų seminarijoje), I. Simonaitytė, K. Boruta, V. Žilionis, St. Anglickis, Butkų Juzė, Vytautas Mačernis.

Butkų Juzės gyvenimas labiausiai susijęs su šiuo miestu. 1911 m. jis čia buvo pradėjęs mokytis gimnazijoje. Telšiuose po karo dirbo, kūrė. Buvo Telšių dramos teatro direktorius, vadovavo kraštotyros muziejui, dėstė Klaipėdos mokytojų institute. Mirė 1947 m. Palaidotas miesto kapinių kalnelio viršūnėje. Šį puikų žemaitį dar prisiminsime, keliaudami gimtosiomis jo Kulių apylinkėmis.

Telšiuose 1874 m. gimė ir ilgą laiką gyveno M. Brenšteinas, uolus Žemaitijos senovės tyrinėtojas. Dar savo jaunystėje iš Telšių yra apkeliavęs beveik visus Žemaitijos piliakalnius, senkapius, dvarus, klebonijas; atkakliai rinkęs, registravęs meno vertybes. Jis suregistravo kelis tūkstančius Žemaitijos varpų, rūpinosi senųjų medžio šedevrų, dailės ir architektūros kūrinių apsauga, apie tai rašė spaudoje.

Dar prieš karą Telšiuose atsiranda muziejus, 1927 m. mokytojų seminarijos dėstytojo J. Giedmino iniciatyva įsteigtas. Kasmet daugėja eksponatų. 1931 m. Telšiuose susiburia žemaičių senovės mėgėjų draugija „Alka". Šimtai aukų lapų pasklinda po Žemaitiją ir visą Lietuvą muziejaus statybai. Statant muziejų, išsaugant jį fašistinės okupacijos metais, daug nusipelnė muziejaus buvęs direktorius P. Genys. Jis ir pats surinko daugybę eksponatų iš visos Žemaitijos.

Šiandieną muziejuje daugiau kaip 21 000 eksponatų. Čia saugomi rečiausi žemaičių krašto praeities, kultūros, meno unikumai. Eksponuojami A. Jonušo, K. Mockaus, J. Paulausko, A. Pučkoriaus, A. Stasiulio ir daugelio senesniųjų, kurių jau nė vardai nežinomi, kūriniai.

Sustoji prie knygnešių gadynės paminklų, prie pirmojo laikraščio „Aušros", prie audringųjų 1919 m. revoliucinio manifesto, kovų prieš fašizmą Žemaitijoje relikvijų. Iš muziejaus išeini palydėtas, gerai nuteiktas — įgyvendinami gražūs planai. Masčio ežero pusiasalyje prie Dirkštelių jau kuriamas žemaičių kaimo buities muziejus. Bus atkelta čia kalvė, aliejaus spaudykla, kurpalių dirbtuvė ir kiti būdingiausi žemaičių kaimo pastatai. Darbas pradėtas. Džiaugiesi, galvodamas — kiek daug galima mūsų laikais padaryti! O juk prasidėjo viskas nuo žmonių entuziazmo ir žemaitiško užsispyrimo!

Telšiuose veikia 5 vidurinės mokyklos. Mieste mokosi apie 5700 moksleivių (rajone — 11,5 tūkstančio).

Garsus Žemaitijoje ir toli už jos Telšių taikomosios dailės technikumas. Jis pertvarkytas iš amatų mokyklos, kuri veikė nuo 1934 m. Yra dailiosios tekstilės, trikotažo, dizainerių, medžio ir metalo skyriai. Prie mokyklos įrengtos dailės dirbtuvės, kuriose nemaža ir technikumo auklėtinių kūrybos pavyzdžių įkūnijama, padauginama. Technikumo auklėtiniai puošia savo Žemaitijos buitį, kiti jau plačiai pagarsėjo. Buvusiame „Ješivos" rabinų mokyklos

pastate įsikūrusi liaudies kūrybos įmonė „Minija“, gaminanti žemaičių dailės suvenyrus, papuošalus. Buvusiuose kalėjimo rūmuose — 150 vietų muzikos mokykla. Nuo 1954 m. veikia vaikų sporto mokykla (400 vaikų). Buvusiuose kunigų seminarijos rūmuose — kurčiųjų internatinė mokykla. Joje, valstybės išlaikomi, mokosi 150 vaikų.

Telšiečiai garsėja meno saviveikla. Ypač senos dramos meno tradicijos, prasidėjusios nuo mūsų amžiaus pradžios vaidinimų. Pirmojo pasaulinio karo metais susibūrė „Kanklių“ scenos mėgėjų draugija. 1919-aisiais, Tarybų valdžios metais, ji buvo legalizuota ir veikė iki 1935 m. Po karo tarybiniais metais Telšiuose buvo populiarus valstybinis Žemaičių dramos teatras, kuriam vadovavo rašytojas Butkų Juzė, o spektaklius režisavo įžymus aktorius R. Juknevičius.

1959 m. mieste įsikūrė liaudies teatras. 1965 m. jam suteiktas garbingas Žemaitės vardas. Plačiai respublikoje žinomas „Masčio“ liaudies dainų ir šokių ansamblis.

Linksma gyvoji dabartinių Telšių panorama. Kada žvelgi į miestą nuo bet kurio jo kalnelio, matai visais pašaliais jį atsinaujinant, stiebiantis į viršų. Stoties pusėje baltuoja penkiaaukščiai gyvenamųjų namų mūrai. Abipus Masčio nusidriekia jaukių naujų sodybų priemiesčiai. Vienas iš jų vadinamas Naujamiesčiu. Virš miesto panoramos, gražiausiuose kalniukuose daugialangės mokyklos, iškilusios, lyg norėtų surinkti į savo klases kuo daugiau šviesos. Viduryje miesto, tokiame pačiame aukštame kalnelyje, ir seniausi Telšių mūrai — katedra, XVIII a. Žemaitijos mūro statinys. Tokių nedaug išliko. Ši yra labai originalaus vidaus. Yra antras galerinis aukštas, vertingi vargonai, nemaža skulptūros ir tapybos darbų. Architektūros paminklas, saugomas valstybės.

Iš primityviosios senosios Telšių pramonės, kurią sudarė nedidelė „Masčio“ audykla, vilnų karšyklos, malūnai, išaugo moderni šiuolaikinė. Garsėja Telšių pramonė „Masčio“ įmone, išleidžiančia daug trikotažo. Fabrike dirba daugiau kaip 3000 žmonių. Telšiuose veikia skaičiavimo mašinų gamykla, konservų fabriko cechas. Miesto ir rajono statybas vykdo savas statybos trestas, daug krovinių ir keleivių perveža automašinų ūkis, yra sava plytinė.

Miestą netrukus papuoš nauji pastatai: 1392 vietų mokykla, paštas, bus rekonstruotas teatro pastatas, iškils naujas muziejaus priestatas, daug gyvenamųjų namų. Mieste jau gyvena daugiau kaip 20 000 žmonių!

Žvelgi į šviesią nūdienišką miesto panoramą ir prisimeni jo žmones. Iš jų tarpo išsiskiria šviesūs mokytojų, gydytojų, kultūros darbuotojų, tarnautojų vardai. Čia neseniai mirė nuoširdžiai apie savo mylėtą Žemaitiją rašęs A. Kazragis. Gyvena revoliucinių kovų veteranai J. Gurskis, M. Jakštienė, Z. Lazdauskis, K. Vasiliauskas,

nusipelnęs krašto inžinierius J. Smilgevičius, vietos poetė P. Kryževičiūtė, žinomas archeologas ir muziejininkas V. Valatka. O ar galima praeiti pro paprastą žmogų, darbininką, nepasigėrėjus jo liaudine inteligencija. Jų daug. Kiemsargis A. Juška jau daug metų šluoja gatvę: laisvalaikiu muziejui surinko 1500 eksponatų. Tokie jie, tie Telšių žemaičiai!

Telšiuose kryžiuojasi daug gatvių, kurios, išeidamos iš miesto, virsta keliais, vingiuojančiais kalvotąja šiaurės Žemaitijos žeme. Bene aštuoni jų — stambesni plentai ir vieškeliai. Jie — geriausios rodyklės į įdomias ir turtingas

TELŠIŲ APYLINKĖS

Viena įdomesnė vieta rytinėse apylinkėse, tur būt, yra Eigirdžiai. Tai sena vietovė, labai tvarkingai auganti, darniai prisitaikanti prie gamtinės aplinkos. Centrinę jos sodybą puošia graži mokykla, senas šventorius, bažnyčia, medinė liaudies architektūros formų medžio varpinė (XVIII a.).

Jei tolsime nuo Telšių tiesiai į šiaurę,— kopsime per žaismingas kalvas. Čia garsaus respublikoje Anulyno paukštininkystės ūkio laukai. Iš pradžių įveikiame vieną gūbrį, po to ir kitą. Nuo kelio į dešinę paviršius pamažu žemėja, prasideda didelis smėliadugnis, drėgnokas dubury s. Jame Tausalo ežeras. O aplink miškai, miškai... Jaukios, paslaptingai tylios, ramios vietos. Dar tolyn pavažiavus, Pasruojo tvenkiniai. Užtvenktose senose durpingose lobumėlėse įrengta apie 400 ha tvenkinių. Juose karpiai.

Dešinėje pusėje dėmesį patraukia aukšta (24 m) vienabokšte bažnyčia (1901 m. statyta). Gadūnavas. Kažkada ta vieta tarpumiškėje vadinta Degeniais. Gadūnavas žinomas gerais ūkio pasiekimais, meno saviveikla.

Kitapus Gadūnavo duburio sena (minima XIII a.) Nevarėnų vietovė. Šiandieną tai neblogai susitvarkęs miestelis. Nors jam miško ir medžių jaukumo trūksta, bet dėl sudėtingo, prie reljefo prisitaikiusio radialinio plano yra įdomus. Neseniai pastatyti modernūs kultūros namai, aikštėje originalus medžio drožinys.

Šiose kalvotose, miškėtose Telšių apylinkėse gyvena daugiausia šimtamečių žmonių. 1969 m. rudenį jų buvo dvidešimt trys. Jiems telšiečiai surengė įspūdingą šventę.

Traukiame nuo Telšių į vakarus. Čia vėl kalvota, miškėta. Ties senąja kelių kryžkele (tiesiai — Plungės senkelis; dešinėn — Alsėdžiai) individualūs telšiečių sodai.

Pakylant į pirmą aukštesnės kalvos keterą, atsiveria Džiuginėnų apylinkė su kupliu Džiugo piliakalniu ir papėde srūvančiu Durbino upeliuku. Tai aukštupys to paties

upeliuko, kuris vakarinėje Telšių miesto dalyje įteka į Mastį. Kadaise Durbino upeliukas netoli Džiugo buvo patvenktas, šniokštė vandens malūnas (nugriautas 1920 m.), o kaimyninėse kalvutėse sukosi du vėjo malūnai. Tai čia ta vieta, kur pagal padavimus prasidėję Telšiai.

Džiugo kalnas toks pats stovi, mena nežinia kokio senumo laikus. Padavimas sako, kad milžinas Džiugas supylęs ir kitas apylinkių kalvas. Ten, kur sužėręs tą žemę,— kalvos, išimtose vietose liko daubos, išsiliejo ežerai. Tai esančios milžino ašaros dėl prarastos mylimosios. Iš tiesų Telšių apylinkių ežerai seklūs (Masčio giliausia vieta vos 5 m), lyg didelės valkos.

Telšių muziejaus darbuotojai 1956 m. tyrinėjo kapinyną Džiugo piliakalnio kaimynystėje: žmonių čia jau labai seniai gyventa. Šiose miškėtose apylinkėse rasta nemaža pirmojo mūsų eros tūkstantmečio pilkapių, medžiais apaugusių markapių. Netoli buvusio Siraičių dvaro riogso garsusis Velnio akmuo. Apie jį visokių padavimų pasakojama. Jame iškaltas kryžius, primenantis šių apylinkių 1863 metų įvykius.

Kitapus nedidelės pievutės sena Džiuginėnų dvarvietė, minėta jau XVI amžiuje. Gražiai išsilaikė XIX a. rūmai su medžio kolonomis paremtu priebučiu. Iš tų laikų grindys, koklinės krosnys. Sodyboje ištisas parkas senų medžių. Jaukūs takai nuokalniui klevų paunksmiu leidžiasi kitų senovinių ūkio pastatų link. Ten — koplytstulpis su šv. Florijonu, buvusi „oficyna“ (tarnų namas), įdomi klėtelė. Jei ne išaugusi nauja mokykla, aplinka būtų visai artima tai, kurioje čia 1864—1866 m. gyveno jaunoji Julija Beniuševičiūtė. Į Džiuginėnus būsimą rašytoją atidavė tarnauti dvarininkams. „Samdė mane prižiūrėti mažą ponų Gorskių dukrytę, kurią nusamdyta moteris penėjo. Kai nuo jos atskirs mergaitę, tada man atiduos auklėti. Tuo tarpu mano pareiga patarnauti pono seseriai — senai panai. Turėjome du kambarius ant antrų lubų; viename mano pana gulėjo, o antrą man pavedė“. Išliko tie langeliai į rytus su paunksminga parko pašlaite. Čia ji po 1863 m. išgyvenimų Šėmuose toliau brendo, artimai bendravo su baudžiauninkais. Šičia susipažino ir su buvusiu baudžiauninku Laurynu Žymantu, mėgusiu jai pasakoti apie priespaudos sunkumus, sukilimą. Nors namiškiai draudė, 1865 m. Plungėje susituokė. „Prižadėjau nežiūrėti jokių neleidimų ir sutikti už jo tekėti tik dėl to, kad baudžiauninkas ir likimo skriaudžiamas. Man rodėsi — kažkoks didelis mano pasišventimas nutekėti už tokio nelaimingo žmogaus...“ Nuo to laiko ji pradėjo minti sunkius žemaičių sodietės kelius.

Prieš karą Džiuginėnų dvare gyveno J. Perkovskis. Ūkiu nesirūpino, keliavo po apylinkes, rinko senovės medžiagą, padarė aprašus ir piešinius daugumos žemaičių medžio

architektūros statinių. Yra paskelbęs rašinių apie žemaičių senovės religiją ir pan. Aplinkiniams valstiečiams atrodė keistuoliu: fotografuodavo ne žmones, o trobas, medžius. Jo vertingi Žemaičių senovei pažinti rinkiniai saugomi Telšių kraštotyros muziejuje.

Čia pat Germantas — miškų supamas, ramus, vaizdingas ežeras, gamtos draustinis. Prie jo keroja nemaža šimtamečių ąžuolų. Germantas tyvuliuoja takoskyroje, tarp kalvų kone 160 m nuo jūros aukštyje. Į jį teįteka maži upeliukai, požeminiai šaltiniai. Todėl vanduo itin skaidrus, tyras. Yra salelė, keli paplūdimiai. Pirmas medinis vasarnamis prie ežero pastatytas 1933 m. Dabar jų iškyla vis daugiau. Mėgsta telšiečiai rinktis čia tiek įvairioms šventinėms iškilmėms, tiek ir poilsiui.

Mažu Lūšinės upeliu Germanto vandens perteklius nuteka į vakariau esantį Alsėdžių ežerą. Pakeliui Lieplaukė, minima XIII a. Jos apylinkėse Prebuto ir Vorkalnio piliakalniai. Vietovė žvirgždinga, kalvota, miškėta, jauki.

Į šiaurę prasideda nepamirštami savo vaizdingumu ir medinio prieglobsčio gerumu Alsėdžių miškai. Kiek kartų belankytum vietovę, visada giliausiu įspūdžiu išlieka pirmutinis.

...Ilsėjosi rudens Germantas. Jautėsi — nuvasarota, nuaidėta... Tik atšvaitai geltoname miške saulėtų dienų. Lyg gestų didelio teatro šviesos, lyg paskutinei vakarienei puoštųsi tylūs ąžuolai. Grimzdo į ežero žydrynę gailus geltonumas. Virš banguoto Alsėdynės miško nusileido pilkas dangus. Debesys nukaro žemai žemai, juose paskendo kalvotosios keteros. Medžiai surasojo, o žemė liko sausa. Kopi į plikos kalvos viršūnę, ten randi vis tamsiau, tamsiau — į debesį vis giliau neri. Leidiesi į duburį — jau ir šviesiau: šviečia lapų kūgių geltonumas. O jei erdvesnį duburiuką saulė pašviečia, rodos, viskas trumpam sustingsta. Bevėjėje tylioje saulėje tarpukalvės prisitvenkia šilto, geltono gerumo. Pasaulis aplink tave akimirkai pasidaro mažas ir jaukus — rodos, į svetingą kiemą įvažiavai.

Alsėdynės spalvų ir erdvių skambėjimą išryškina labai staigus paviršiaus kuprotumas, šlaitingumas, kalvotumas.

Bet kelias veda tolyn. Giria praretėja. Prie nemažos pelkės, prie kalvoto gūbrio šlaito Kęstaičių kaimas. Yra aštuonmetė mokykla, keliolika sodybų — nuotaikinga. Pravažiuoji, net neįtardamas liūdnos šios vietos praeities.

Dar XV a. čia buvo dvaras. Pagal XVI a. Raseinių žemės teismo knygas jis priklausė Kęstaičiams, paskui Rimgailoms, o 1738 m. užrašytas vienuoliams rokitams. Tie, kaip jiems pagal regulą skirta, čia globojo protinius paliegėlius, daugiausia kunigus. Pastatė medžio bažnyčią, „ligoninę“, kurioje nebuvo jokio gydytojo, nė gydymo.

Karalius čia leido steigti karčemas, rengti turgus, popiežius įsteigė atlaidus, atsirado šv. Roko relikvijos — žodžiu, visos galimybės išgarsėti ir pralobti. Bet rokitams nesisekė. 1808 m. viskas sudegė. Pamažu jie atsistatė, bet ilgai neišsilaikė — sunyko. Tose patalpose vyskupas 1843 m. įsteigė kunigų invalidų namus. Faktiškai tai buvo daugiausia alkoholikų ištrėmimo vieta. Galiausiai ir ta „ligoninė" sunyko. Iki nesenų laikų dar buvo žymūs pamatai, kapai, užsiliko vienas kitas karšinčius medis.

ŠIAURĖS ŽEMAITIJOS TOLUMOS

Iš Kęstaičių duburio pakilus į labai gūbriuotą ir aukštą kalvų keterą, netrukus atsiveria kitas duburys. Nuo čia Žemaitijos paviršius darosi nuolydus šiaurės link. Upeliai srūva į šiaurę. Juos surenka Varduva. Galiausiai reljefas keičiasi iš kalvoto į banguotą, akmenim apsėtą, vėjuotą, kiek atšiaurų. Duburio dugnu teka Sruojos upelė. Vakariniame kalvotame, miškėtame to duburio šlaite pabirę jaukūs

ALSĖDŽIAI

Šiandieną Alsėdžiuose gyvena daugiau kaip tūkstantis žmonių. Čia — kolūkio ir apylinkės centras, veikia lentpiūvė, malūnas, sena keramikos dirbtuvė, ligoninė, vidurinė mokykla, yra medelynas. Miestelis keturių, sudėtingai persikryžiuojančių kelių sankryžoje, radialinio plano. Viduryje netaisyklingos formos aikštė. Labiausiai miestelį jaukina reljefas. Alsėdžiai stiebiasi nelygiame mažų kalvučių paviršiuje. Vienoje tokių kalvelių sena (1793 m.) medinė bažnyčia su varpine, kitoje mokykla, dar kitose — gražių sodybų salelės. Sausomis smėlėtomis papėdėmis ramiai apsilenkia gatvės. Visa tai iš viršaus gaubia senų medžių prieblanda. Sodybos, kiemai Alsėdžiuose tvarkingi, mėgstamos gėlės. Čia daug senų medinių pastatų, įdomių savo formomis. Visas miestelis architektūriniu požiūriu vertingas, nutarta jį išsaugoti.

Alsėdžiai sena vietovė: čia rastas mezolito laikotarpio kaulinis durklas, senovės Romos monetų. Yra piliakalnis, senkapių. Alsėdžių vardas pirmą kartą randamas 1253 m. žemėlapyje. 1421 m. Vytautas Alsėdžių žemes drauge su to paties pavadinimo ežeru paskyrė Medininkų (Varnių) vyskupui. Nuo to laiko jie buvo centrinė Žemaičių vyskupų valda.

Iki M. Valančiaus Alsėdžiuose gyveno beveik visi žemaičių vyskupai. Jie XVIII a. išsirūpino prekybos privilegijų, didino savo turtus. Savo pirmtakų vyskupų gyvenimą ir darbus Alsėdžiuose nuosekliai aprašė M. Valančius.

Jau pirmajam vyskupui Motiejui „...dideliai patiko Alsėdžiai, todėl, pametęs katedros bažnyčią ir Varnius, čia įsikūrė“. O vyskupas Baltramiejus II „...buvo dideliai linksmas, tankiai mylėjo kviesti svečius, o vyskupystės nedaug ką žiūrėjo“. Kiti labai buvo pamėgę medžioklę: „Vyskupą Petkevičių retai tegalėjo kas matyti bažnyčioje, rečiau dar mišias laikant. Rašto švento nė lytėti nedasilytėjo; medžioklė jam tik terūpėjo — nuo auštant lyg temstant po laukus su šunimis skrajojo. O! Kad taip būtų ieškojęs dangaus, kaip medžioklės paukščių, tai būt pranokęs ir Povilą apaštalą“. Tuo tarpu kalvinizmas ir liuteronizmas į savo pusę buvo patraukęs ne tik didžiumą Žemaitijos gyventojų, bet daugelis net kunigų pavirto naujos religijos skelbėjais. 1643 m. Alsėdžių bažnyčioje įvyko kunigų suvažiavimas. Jame buvo pritarta popiežiaus Grigaliaus XV bulei „novyti burtininkus ir raganas“. Po šio suvažiavimo, ypač XVII a. pabaigoje, Žemaičiuose įsiliepsnojo „raganų“ laužai. Daugiausia jų buvo Šiaulių ekonomijoje. Alsėdžių bažnyčios archyve buvo išlikęs iš minėto Dirvonėnų dvaro raganų laužo akto aprašymas (žr. 51 psl.).

Alsėdžiuose gyveno ir vyskupai Giedraičiai, iš kurių pažangiu požiūriu į lietuvių kultūrą išsiskyrė Merkelis Giedraitis. Jo raginamas, M. Daukša paskubino raštų lietuvių kalba išleidimą.

Vyskupas Juozapas Giedraitis (1754—1838) kunigams liepė rinkti apie savo parapijas statistines žinias, ragino steigti lietuviškas parapijines mokyklas, rūpintis jomis. Rėmė 1831 m. sukilimą, ragino kunigus stoti į sukilėlių eiles. Rinko medžiagą apie žemaičių kalbą, rašė, palaikė ryšius su D. Poška.

Nuo XIX a. vidurio, M. Valančiui galutinai iškėlus iš čia vyskupijos kanceliariją, Alsėdžiai paliko eilinis to meto miestukas. Minima tuo laiku buvusi mokykla. Alsėdžiai yra paskutinė tautosakininko A. Juškos parapija, prieš jam išvykstant į Kazanę.

1905 m. revoliucijos metu alsėdiškiai išvaikė carinius valdininkus, sudarė savo valdžią, gynė ją namų darbo ginklais.

Alsėdžiuose ir apylinkėse užsiliko saviti užgavėnių papročiai. Daromos kaukės, vaikštoma po apylinkes, rengiami įdomūs vaidinimai. Juose pajuokiami tinginiai, girtuokliai, apsileidėliai.

Savitos yra Alsėdžių apylinkės. Labai gyvas paviršiaus reljefas. Tokį gražų paviršiaus nelygumų ritmą, koks yra į pietus ir į vakarus nuo Alsėdžių, sunku rasti kitur Žemaitijoje, apskritai Lietuvoje. O kaip dera prie paviršiaus keliai! Reikia jais pavažinėti, pamatyti tą kraštą, jo įspūdingas girias. Jose taip pat kalvota, takas ar kelias vis kokia nors šviežia kreivuma neramiai išraizgytas. Tos girios vietomis šviesios, auga daugiausia pušys,

antroje vietoje eglės, nemaža ir lapuočių. O kokia girios tyla! Joje girdėti skruzdėlyno šiuresys, dygstančio grybo keliamų lapų skrudesys...

Alsėdžių miestelio apylinkėse jaučiama graži pagarbos medžiams tradicija. Patrauklūs žali deriniai kaišo sodybas, pakeles, senkapius.

Dar neseniai Alsėdžiuose buvo du kolūkiai, kurie dabar sujungti į vieną pajėgų ūkį. Nors šiuos kalvynus ir nelengva žemdirbiui tvarkyti, kolūkiečių darbštumo ir sumanumo dėka išauginami gausūs derliai. Alsėdžių miestelyje atsiranda vis gražesnių sodybų, daugėja gyventojų.

Malonų reginį patiri, žvelgdamas į rytines miestelio apylinkes, neseniai melioratorių sumaniai pertvarkytas. Čia švaru, tvarkinga, lygu, žalia. Tik mažose kalvutėse lyg erdvėje kybo pūpsančios šilo giraitės, įvairiamedės biržtvos.

Kiek į šiaurryčius nuo Alsėdžių — Brėvikiai. Nuo Brėvikių buvo kilęs Gabrielius Narutavičius, inžinierius, profesorius. Narutavičių giminėje būta įdomių žmonių, garsėjusių savo liberaliomis pažiūromis. Jie buvo įsteigę mokyklų.

Kelias į šiaurę nenuobodus, raitosi būdingomis šiaurės Žemaitijai smulkiakalvėmis. Už nedidelio kupetiškų kalvučių tankumyno vėl miestelis. Neseniai vadintas Žemaičių Kalvarija, dabar

VARDUVA

Sausų kalvų paviršius su nemažais pelkių ploteliais, buvusiais miškais, matyt, senovės žmogui buvo patogus ir saugus. Tur būt, neatsitiktinai čia taip gausu senkapių, piliakalnių, archeologinių radinių. Yra Šatrijos kalva, Žvirždų, Pivnyčios, Geležinkalnis, Medžiokalnis, Pilies, Pilalės kalniukai. Mieste esantis Beržų kalniukas seniau vadintas Alkos kalnu. Ten dabar kapinės.

Labai įdomias kaulinių įrankių liekanas neseniai Telšių kraštotyros muziejaus darbuotojai užtiko netoli Varduvos, Šarnelės kaimo laukuose. Tie mezolito epochos dirbiniai rasti po durpėmis ir upės sąnašomis, gilinant Varduvą.

Varduva ir įsikūrusi prie Varduvos upelės, kuri seniau vadinta Sedula. Ta vieta labai seniai turėjo kitą pavadinimą — Gardai.

Rašytiniuose šaltiniuose Gardai minimi XIII a. (1253 m.). Kalva, vadinama šv. Jono kalnu, rodos, yra viršūnėje pilta. Taigi, gal būt, ten buvo kokia pilaitė. Žvirždų kalne 1916 m. vokiečiai kasinėdami aptiko turtingus IX—XII a. kapus su ginklais ir papuošalais. Radinius išsigabeno į Karaliaučiaus muziejų.

Vytautas kartu su Alsėdžiais žemaičių vyskupui buvo užrašęs ir Gardus. Čia XVII a. viename gražesnių kalniukų prie Sedulos pastatyta koplyčia, įkurdinti dominikonai, iškilo jiems vienuolynas. Vyskupo Jurgio Tiškevičiaus raginami, vienuoliai įrengė vadinamuosius Kristaus kančių paminėjimo kelius — kalvarijas. Ne iš karto tos naujovės gamtadievių neatsisakiusius žmones patraukė. Tam buvo daug daroma, visokios relikvijos čia vežamos iš Romos ir t. t. Pagaliau ir vietovė pavadinta Žemaičių Kalvarija. Ji buvo virtusi varge ir tamsume paskendusios Žemaitijos pažadų vieta. Daug čia būta nusivylimo, kartėlio. 1660 m. per atlaidus, kurie čia vykdavo liepos mėnesio pradžioje, Kalvariją nusiaubė maras. Pasakojama, kad nedaug žmonių sugrįžę; juos priglaudė apylinkių kalniukai. Bėgusieji nuo to siaubo ligą išplatino po kitas Žemaitijos vietas. Mat, į Ž. Kalvarijos atlaidus, kaip ir į Šiluvą, suplaukdavo margo svieto minia: maldininkai, elgetos, kromelninkai, monelninkai, loterijos, virtuvės (čia buvo mada virti pietūs). Suliūliuodavo, sumarguodavo žmonių 20—30 tūkstančių. Kalvarijų apvaikščiojimas vadintas „kalnų ėjimu". Kiek žmonės privargdavo, kol apeidavo tuos 7 kilometrus. Rasdavosi keliais šliaužiančių... M. Valančius rašė: „Į miestelį įeinant, jaunikaičiai papartus virpino, būgnais mušė, patriubočius pūtė ir iš šaudyklų šaudė; o seniai su moteriškomis atsispirdami giedojo ir šaukė, nes juo katra parapija su didesniu trenksmu į miestelį įėjo, tuo didesnė buvo garbė". XIX a. pabaigoje atlaidais naudodavosi lietuviškų raštų knygnešiai. Vieni atvažiuodavo su vežimais knygų, kiti dėdavosi elgetomis ir pan.

Varduva įdomi savo mokyklos praeitimi. 1644 m. čia įsteigta parapijinė mokykla. Joje buvo mokoma tik žiemą. 1803 m. ji praplėsta iki progimnazijos. Ją baigusiuosius priimdavo į Varnių seminariją. Susirinkdavo iki 300 mokinių. 1825 m. mokykla — jau gimnazija su turtingu gamtos kabinetu, didele biblioteka ir rankraštynu. Dalis mokinių dalyvavo 1831 m. sukilime.

Ž. Kalvarijoje mokėsi S. Daukantas, M. Valančius. Iš pastarojo atsiminimų sprendžiant, mokykloje vyravo muštro režimas. Profesoriai „turėjo teisę būti mokinių teisėjais ir budeliais." O kun. Klimavičius „ateidavo įkaušęs". Sykį 24 nežinančius žodžio reikšmės išvarė į vidurį klasės, „išsitraukė iš už aulo bizūną ir pliekė, pliekė be galo. Kilo klasėje šauksmas ir verksmas. Klimavičius bežudydamas priilso ir išbėgo iš klasės..."

XIX a. pradžioje Ž. Kalvarijos mokyklą baigė plungietis Juozas Čiulda — švietėjas, poetas, tautosakininkas. Yra parašęs žemaičių kalbos gramatiką, domėjęsis žemės matavimo darbais. Būta įdomaus žmogaus.

Varduva praeityje neturėjo jokių privilegijų, į miestą neišaugo. Šiandien miestelis, kaip ir Alsėdžiai, netaisyk-

lingo radialinio plano, kurį labai paįvairina reljefas. Gatvės su namais susikūrę tarpukalvėse, kuriomis prateka sraunūs medžiais apaugę upeliai. Miško nėra. Tai savito architektūrinio stiliaus miestelis, kurio nėra su kuo palyginti net pačioje Žemaitijoje.

Apylinkėse gausu ne vien archeologinių, bet ir liaudies kūrybos turtų: dailės kūrinių, dainų, žodinės kūrybos, vaizdi ir tarmė. Įdomius praeities įvykius, varduviečių papročius, posakius užrašo ir atiduoda į Telšių kraštotyros muziejų miestelyje gyvenantis pensininkas K. Bružas. Užbradumėje gyvena ir revoliucinių kovų veteranai P. Jokubauskis, V. Andersonas — jaunystėje pastarasis dirbo Plinkšių dvare mūrininku, dalyvavo su žinomu šių apylinkių revoliucionieriumi A. Mika revoliuciniame sąjūdyje. Dabar V. Andersonas — muzikantas. Smuiko, klarneto nepaleidžia iš rankų. Turėjo citrą, bet atidavė muziejui.

Dairantis po gražiąsias Varduvos apylinkes, verti dėmesio dar Gegrėnai. Kaimas yra tik už 6 kilometrų, į vakarus. Nuotaikingas kelias: bene pats vingiuočiausias iš pravažiuotų šiose apylinkėse. Kalvos dar stačiašlaitingesnės, kuplesnės, apsikaišiusios mišku, biržtvomis. O kelias sukinėjasi, jas nuolat apsivydamas. Pagaliau prašviesėja — atsiveria erdvus duburys, seniau vietomis net pelkėtas, dabar nusausintas. Į jį nuo šlaitų susibėga penki maži aukštupiukai. Seniau tyvuliavo Ertenio ežeras. Dabar srūva viena vaga minėtosios Šarnelės link ir įteka į Varduvą. Šio duburio dugne ir įsikūrusi sena Gegrėnų vietovė.

Pirmą sykį ji paminėta XIII a. Nuo XVII a. žinomas Gegrėnų dvaras. Jo savininkas Antanas Venclauskis buvo 1863 m. sukilimo Telšių apskrityje veikėjas. Sukilimo išvakarėse čia buvo susirinkę apylinkių bajorai pasitarti. Po sukilimo Gegrėnų dvarą valdžia nusavino, Venclauskius iki gyvos galvos ištrėmė į Sibirą. Dvaras po karo sudegė.

Gegrėnuose išliko 1754 m. liaudies architektūros paminklas — medinė bažnytėlė. Nedidelė, graži paprastumu, formų tobulumu. Šalia varpinė, stambių medžių eilės.

Čia 1846—1850 m. kunigavo Jokymas Mončius (Mončevičius). Vertas išskirti iš daugelio: buvo šviesesnis. Įsitraukė į 1863 m. įvykius, kalėjo Daugpilio tvirtovėje. M. Valančiaus užtartas, išėjo į laisvę. Juo valdžia nepasitikėjo — kilnojo, mėtė po filijas. Buvo išsilavinęs, rašė, spausdino pasaulietiškus raštus. Mirė kaimyniniuose Barstyčiuose.

Iš Gegrėnų pėstiesiems patogu traukti tiesiog į šiaurę. Varduvos—Barstyčių vieškelis pasiekiamas maždaug ties Šarnelės piliakalniu. Takai ves kauburėtais, pelkėtais Šarnelės laukais. Šarnelėje 1921 m. gimė, tuose laukuose užaugo Vytautas Mačernis — lyrinio talento, tragiško likimo

poetas. Per 23 savo gyvenimo metus sukūrė kelis poezijos ciklus: „Vizijos“, „Metai“, „Dainos apie save“, „Žmogaus apnuoginta širdis“. Vokiškiesiems okupantams uždarius Vilniaus universitetą, kur studijavo anglistiką ir filosofiją, sugrįžo į Šarnelę, čia daug skaitė ir rašė. Sarnelėje buvo parašytos ir šios lemtingos eilutės:

„Bet vieną rytmetį prie mano lango nesustojo mylima,
Negrįžo paukščiai... Pajutau, kad vasara praėjo...“

Tų pačių 1944 m. rudenį, vykstant kautynėms su vokiečiais, nuo sviedinio skeveldros žuvo... Čia palaidotas.

Šarnelėje yra mokytojavęs žinomas šių apylinkių revoliucionierius, publicistas Adomas Mika. Dar mokydamasis Sedos mokykloje, A. Mika buvo knygnešiu, dalyvavo 1905—1907 m. revoliuciniuose įvykiuose, už tai kalintas Sedoje ir Telšiuose. Vokiečių okupacijos metais savo sodyboje atidarė mokyklą, skleidė ateistines ir revoliucines idėjas. Buvo LKP I suvažiavimo delegatas. Vėliau Varduvos, Sedos, Gargždų, Barstyčių apylinkėse propagavo komunistines idėjas. 1927 m. vėl kalintas Sedoje. 1931 m. mirė džiova.

BARSTYČIAI

— ypatingojc Žemaičių aukštumų aplinkoje. Cia pasigendi nuo pat Telšių kelią puošusių kuplių stačiašlaičių kalvučių. Važiuok nuo Barstyčių į šiaurę, rytus ar vakarus — paviršius ramus, nėra to pašiauštos žemės grožio.

Čia senų vieškelių kryžkelė: susikerta Varduvos—Skuodo, Sedos—Salantų keliai. Ji lėmė miestelio augimą. Šalia atsirado smuklių, kuriomis XIX a. Barstyčiai ypač garsėjo. Barstyčių dvarą kurį laiką valdė Jagminai, kurie ir vietovę Jagminpoliu buvo pavadinę. Vienas tų Jagminų XVIII a. pabaigoje pastatė Barstyčiuose bažnyčią.

Šiandieną miestelis gražiai apsitvarkęs, paaugęs. Jauki nauja vidurinė mokykla. Kryžkelėje nuolat gausu žmonių, judru.

Įdomių vietų yra Barstyčių apylinkėse. Netoliese miške aukštesnė viršukalvė, vadinama Alkos kalnu. Prie Mikytų kaimo vėl Alkos kalnas. Be to, apylinkėse daug akmenų. Baršių kaimo palaukėje — Barstyčių milžinas. Visą laiką jis tūnojo žemėje. Tik 1957 m. vienas jo šonas plačiai atkastas, gerai matyti. Akmuo 13 m ilgio, 6,5 m pločio ir apie 4 m aukščio. Didesnis už Puntuką. Matyt, jis — didžiausias žinomas mūsų riedulys. Deja, apylinkė nepatraukli.

Kiek į vakarus nuo Baršių — Laumiai. Toks senoviškas pavadinimas sužadina žmonėms įvairias praeities mįsles. Ten liūla nedidelis Laumių ežerėlis. Iš jo išteka Pragulbos upelė. Pasak vietos žmonių, čia gyvenusios laumės.

Sukinėdavęsis ir velnias, batsiuviu pasivertęs. Vėliau pastatyta koplyčia. Kitapus ežeriuko, Mockaičiuose, vėl koplyčia. Tur būt, kunigai stengėsi atitraukti žmonių vaizduotę nuo tos vietos gamtadieviškos praeities.

Laumiai XVIII a. priklausė Klementams. Spėjama, čia ir gimęs 1756 m. Antanas Jackus (Hiacintas) Klementas, būsimasis mokslus vyras, Telšių teisėjas, taip giliai užjautęs skriaudžiamą baudžiauninką:

„Pamiršta visi, kad tas artojėlis,
Kaip sakoma, tikras laukų vabalėlis,
Be poilsio dieną ir naktį be miego
Vis pluša, darbuojas, kiek išneša jėgos."

Barstyčių apylinkės mena praeities kovas už laisvę. Pasakojama, kad 1794 m. Kruopių kaimo miške Pukšto kalne buvusi sukilėlių stebykla. Prie kalno jų susirinkdavę labai daug, vykdavę karo pratybos. Į vakarus nuo Barstyčių žaliuoja miškingos Šačių apylinkės. Jose 1863 m. laikėsi Izidoriaus Noreikos sukilėlių būrys, kuris ten ir buvo apsuptas kazokų. Atlaikyti stipraus antpuolio sukilėliai nepajėgė. I. Noreika pateko į nelaisvę. Priešindamasis sunkiai sužalotas, pririštas prie ratų ir viešai per Barstyčius, Mikytus, Platelius, Varduvą, Alsėdžius vežtas į Telšius, kur paniekintas ir sušaudytas.

Dabar čia gyvena senutė S. Pladukienė, kuri gražiai rašo prisiminimus. Juos dažnai spausdina Skuodo rajono laikraštis.

Nuo Barstyčių griežtai pasuksime į rytus ir sustosime

SEDOJE

— viename įdomiausių šiaurės Žemaitijos miestų, prie Varduvos upės, Sedulos ežero, ten, kur upė padaro gražias kilpas ir į ją įsilieja du maži upeliukai. Į pamiestę ateina pelkės, klampios pievos, kuriose polaidžio metu patvinsta vanduo. Yra žymių, kad Varduvos kilpos vietomis buvusios perkastos. Gal čia būta įtvirtinimų prieš užpuolėjus švedus, kryžiuočius.

Sedos gyvenvietė, jos planinė struktūra savitos raidos: čia arti vienas kito kūrėsi dvaras, baudžiavinis kaimas, o vėliau ir miestas. Tas dalis, suaugusias į nūdienį miestą, nesunku įžiūrėti ir šiandieną.

Rašytiniuose šaltiniuose pirmą kartą vietovė paminėta XIII amžiuje, kada su apylinkių dvarais priklausė Bartaševičių giminei. XVII a. viduryje ji garsėja prekyba su Kuršo miesteliais, gauna savaitinių turgų teisę.

Dabartinis Sedos miesto planas susiformavo XVIII a., valdant ją Sapiegoms. Gražioje Varduvos kilpoje tada buvo pastatyti nauji dvaro rūmai, supiltas pylimas ir nu-

tiestas tiltas kalnelio su bažnyčia link. Tarp dvaro, kaimo su bažnyčia ir ežero vėliau suprojektuotas miesto centras su erdvia turgaus aikšte, tiesių gatvių kvartalais. Pertvarkyti keliai. Tiek dvarinėje miesto dalyje, tiek ir buvusio kaimo vietoje pastatytos naujos bažnyčios. Dvaro bažnyčia išėjo pilka, o baudžiauninkų — pelnytai laikoma medžio liaudies architektūros ir dailės paminklu. Ji sukirsta kirviu, įspūdinga dydžiu, aukščiu, yra kryžminio plano. Vidaus erdvių proporcijos suteikia jai iškilmingumo. Nuo vargonų į šonus įrengtos medinės galerijos, kurių vienoje — muziejinis liaudies dailės senienų kampelis.

Šventoriaus patvoryje — 14 stogastulpių — kalvarijų, vienintelių tokio tipo Lietuvoje. Šalia — žemaitiško stiliaus karkasinė medžio varpinė. Visas šis architektūrinis ansamblis demonstruoja šiaurės Žemaitijos liaudies meistriškumą.

1805 m. prie bažnyčios atidaryta parapijinė mokykla, kuriai vadovavo ne kunigai, o pasauliečiai. Be aritmetikos, gramatikos bei kitų dalykų, čia dėstyta ir lietuvių kalba.

XIX a. Sedoje atsirado daugiau vietinės architektūros paminklų. Prie dvaro pastatytas akmenų malūnas, o miesto aikštėje originalūs prekybos paviljonai su keliasdešimčia krautuvėlių. Deja, paskubėta juos nugriauti. Sedoje būta originalaus paminklo gaisrams (XVII a., XIX a.), švedų antpuolių, bado ir marų nelaimėms (XVIII a.) atminti. Tai apie 10 m aukščio mūro statinys su trimis statulėlėmis. Iki šiol išlikęs paminklas Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Vytautui.

1863 m. kovo mėnesį Sedos miškų sukilėliai buvo paėmę miestelį, iškėlę vėliavą.

Didelės sediškių viltys puoselėtos 1905 m. Čia gruodžio mėnesį įvyko mitingas. Iš Telšių atskubėjusi kariuomenė norėjo suimti mitinge kalbėjusįjį J. Milevičių. Susirinkusieji pasipriešino, todėl kareiviai į juos ėmė šaudyti, tris sužeidė. Žmonės nerimo. Sedoje susikūrė slapta pažangi lietuvių kuopelė, kuriai vadovavo Matas Untulis.

Pirmojo pasaulinio karo metais miestelyje siautėjo vokiečių karo lauko teismas. Kentėjo ne vienas žmogus. Jonas Jonušas nuo kankinimų mirė.

Su nepaprasta energija 1918—1919 m. gausus Sedos aktyvas (Jonas Čypas, Vincas Kopka, Antanas Vitalis ir kt.) ėmėsi kurti tarybas, stiprinti revoliucinių iškovojimų apsaugą. Veikė stiprus revoliucinis komitetas, atrėmęs Plechavičiaus kariaunos antpuolius. Netoli Sedos 1919 m. sausio mėnesį įvyko Žemaitijos komunistų konferencija. Iki šiol Sedoje gyvenantis A. Vitalis buvo išrinktas delegatu ir dalyvavo LKP pirmajame suvažiavime.

Gražiai su Seda susijęs poeto A. Baranausko gyvenimas. 1855 m. čia raštininkaudamas, jis susipažino su išsilavinusia, jau gražiai eiliavusia Telšių bajoraite Karolina Praniauskaite. A. Baranauskas taip pat jau rašė eiles, slogioje valdininkų aplinkoje ilgėjosi didesnės gyvenimo prasmės, džiaugsmo. Nauja pažintis kėlė jaunąjį raštininką į aukštesnius kūrybos horizontus. Jie rašė vienas kitam dedikuotus eilėraščius. A. Vienuolio žodžiais: „tai buvo tragiška sielų simpatija". Vėliau poetas persikėlė į Skuodą, bet ir iš ten aplankydavo savo bičiulę. Vis dėlto socialinė šeimų nelygybė trukdė draugystę. A. Baranauskas įstojo į kunigų seminariją. Praniauskaitė susirgo džiova. Išvykdamas 1858 m. į Peterburgą, suspausta širdimi jaunas poetas apie sugrįžimą tėviškėn rašė:

„Maž rasiu vargus, nelaimes, bėdas,
Maž nerasiu tėvelių;
Maž visa mano širdies paticka
Bus ant šaltų kapelių".

Nujautimas buvo lemtingas. 1859 m. vos 28 metų K. Praniauskaitė mirė Utenoje. Ten ir palaidota.

1950 m. Sedoje įkurtas administracinio rajono centras. Miestas nuo tada ypač sparčiai paaugo, dabar čia gyvena apie 2000 žmonių, gražiai tvarko savo aplinką, garsėja kultūros namų saviveikla.

Seda yra šešių vieškelių sankryžoje — lengva apsižvalgyti po apylinkes. Įdomios

PLINKŠĖS

Čia telkšo Plinkšių ežeras, jį apsupę miškai, kuriuose 1863 m. įvyko sukilėlių susirėmimas su kariuomene, 3 sukilėliai žuvo.

Tarp Plinkšių ežero ir Sruojos upelės pūpso kalva, pavadinta Panų kalnu, ar piliakalniu. Pasakojama, jog jame buvę slapti požemiai, einą po ežeru į dvaro parką. Į ten subėgę slėptis nuo švedų apie 2000 mergaičių. Švedai suradę ir angą užvertę dideliu akmeniu. Papėdėje nuo jų ašarų pasruvęs šaltinis.

Apie sunkią baudžiavinę Plinkšių praeitį, rekrūto dalią byloja pasakojimai. Plinkšių dvare laikydavo rekrūtus, iki išsiųsdavo.

Užrašyta jų liūdnų dainų:

„Ir surišo rankas,
Sukriosiom virvelėm,
Pančius deda ant kojelių,
Sodin į ratelius".

ŽEMAITĖS ANŪKAS JONAS JANKUS

ŽEMAITIJOS PAKELIŲ GLUOSNIAI

◀ UŽVENČIO PARKO ALĖJA

TRYŠKIŲ KAPINĖSE

LAZDYNŲ PELĖDOS MEMORIALINIS MUZIEJUS PARAGIUOSE

◀ LIAUDIES SKULPTŪRA TRYŠKIUOSE

ŽEMAITĖS VIDURINĖ MOKYKLA TELŠIUOSE

S. DAUKANTO PAMINKLAS PAPILĖJE

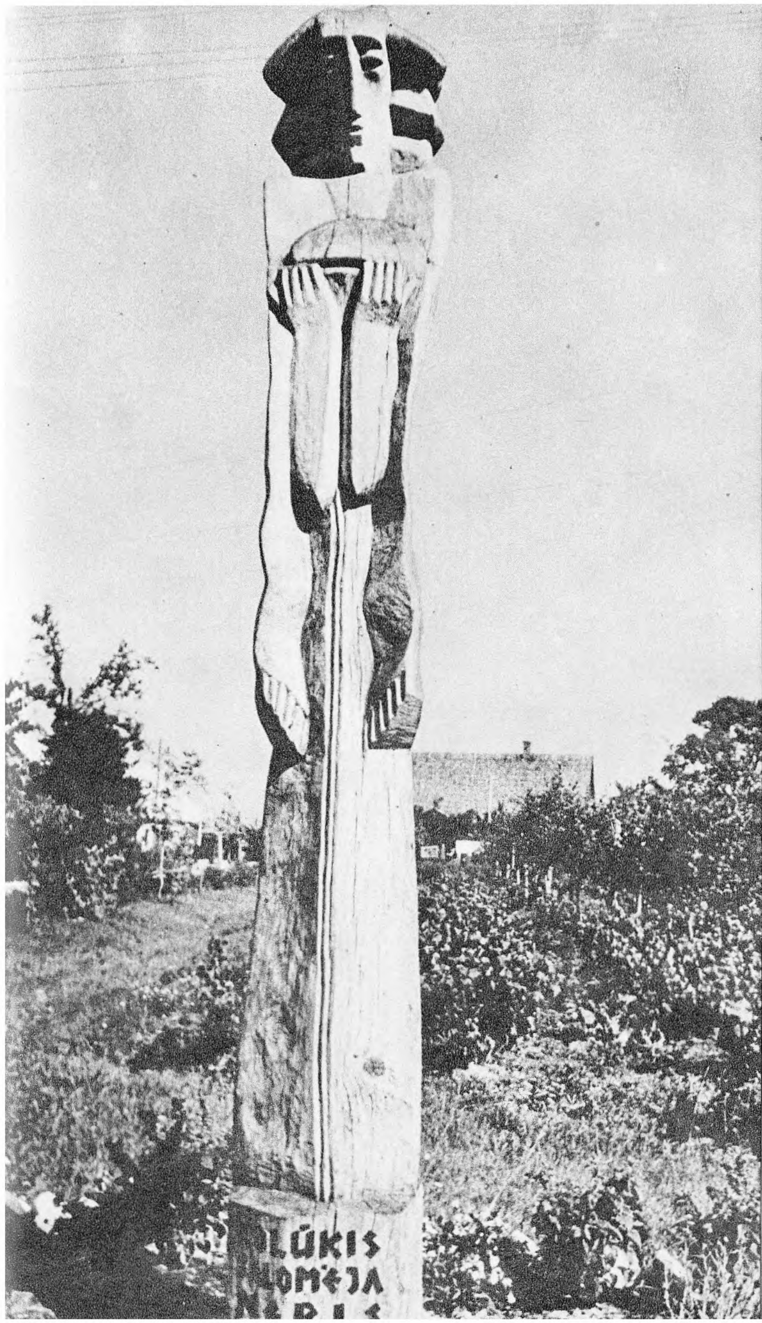
DŽIUGINĖNAI. ČIA JAUNYSTĖJE GYVENO ŽEMAITĖ

ŽEMAITIŠKA SODYBA

PLINKŠIŲ PARKE

LIAUDIES DAILĖS KŪRINIAI PUOŠIA ŽEMAITIJOS PAKELES ▶

IŠ LAUKO RIEDULIŲ SUKRAUTA ŽIDIKŲ BAŽNYČIA

LŪKIS
OMĖJA

ŠATRIJOS RAGANOS SESUO SOFIJA PEČKAUSKAITĖ
ŽIDIKUOSE (1970 m.)

◀ St. GAILEVIČIAUS (XIX a.) AKMENS SKULPTŪROS
FRAGMENTAS

RAŠYTOJAS J. BALTUŠIS SVEČIUOSE PAS
Iz. NAVIDANSKĄ

Šiaurinėje ežero pakrantėje sena Plinkšių dvarvietė. Kadaise dvaras priklausė Pliateriams. XIX a. pabaigoje pastatyti puošnūs dviaukščiai ampiro stiliaus rūmai, 1966—1967 m. restauruoti. Išliko vertingo interjero salių, židiniai. Rūmus supa paežere nusitęsiantis 7 ha peizažinis parkas su vertingais egzotiniais medžiais.

Plinkšėse nuo prieškarinių laikų veikia žemės ūkio mokykla. Technikumo moksleiviai prižiūri parką. Jį puošia originalios medžio skulptūros.

Mėgsta Plinkšes mažeikiečiai — čia rengiamos masinės žiemos šventės, jaunimo vasaros stovyklos. Bet ne vien paveldėtu grožiu patrauklios Plinkšės. Išaugo nauja darbininkų gyvenvietė, kurios gatvės kasmet ilgėja. Mechanizuotos žemės ūkio įmonės vaizdą įgauna gamybinis mokomojo ūkio sektorius, pertvarkomi laukai.

Iš Plinkšių geriausia važiuoti pro Ketūnus Pievėnų link. Pakelės sodybos čia pabirusios atokiau nuo kelio. Kiemuose daugiau erdvės negu aukštaičiuose. Jeigu suvalkietis susodina eilėmis aplink savo sodybą tankesnius vienos rūšies medžius, tai žemaitis prie savo namų susikvies įvairius medžius. Tik pasigėrėkit, tuo keliu važiuodami! Čia ir šermukšnis, kurį senasis žemaitis sodino tam, kad sodybos piktos dvasios nelankytų. Topolio aukšta viršūnė atstodavo perkūnsargį. Liepa — daug gėrio žadantis medis: „bitėms medui rinkti, vaistažiedžiams išaugti, mediena tinka klumpėms. Be to, tas medis kvep". Klevas ir ąžuolas „visai gražūs ir stiprūs". Nuo jų „iš tolo širdį gerumas užima". Todėl ir sodino žemaitis medžius aplink namus ne eilėmis, o ten „kur katram pritinka augt". Lyg svečias garbingoje palangėje ąžuolas, dažnai dar su koplytėle, šalia liepa, klevas. Kitus sodina prie šulinio, žardenose ir taip toliau palei sodybą. Todėl žemaičio sodyba iš tolo įvairi medžių lajų siluetais, lapų spalvomis rudenį. Važiuokime tuo keliu.

Prieš įsukant į mišką (ir miškas tas nenuobodus) — Rubikų kaimas. Tame kaime XIX a. pradžioje gimė trys broliai Juzumai — Tadas, Vincentas ir Antanas. Visi jie čia augo, Sedoje mokėsi, buvo raštijos darbuotojai. Rašė ir leido žemaitiškus elementorius. Išleido 1855 m. Žemaitijos žemėlapį, rankraštyje paliko Žemaičių vyskupystės aprašymą ir kitus raštus.

Į Ylakius iš čia arčiau būtų keliauti tiesiai. Pravažiuotume Grūstę (minima XIII a., viduramžiais buvo nemažas miestukas, valsčiaus centras. Išliko senais medžiais apaugusi miestavietė. Vienas senolis ąžuolas paskelbtas gamtos paminklu), Luobą (taip pat sena, XVI a. minima vietovė. Dabar vietovė gražiai tvarkoma. 1970 m. švenčiant ūkio dvidešimtmetį, netoli kelio pastatytas originalus paminklas žuvusiesiems už tarybas). Mes pasuksime pro Renavą, Žemalę, Ukrinus, Židikus.

RENAVAS

įsikūręs aukštai, lėkštašlaičiame gūbryje, išraizgytame Varduvos kilpomis. Į vakarus platūs laukai, Raudonoji pelkė, į rytus — miškai. Vadagių kaimo laukuose prie Varduvos yra piliakalnis, netoli Renavo miestelio — senkapiai. Seniau vietovė vadinta Gaure. XVI a. minimas Gaurės dvaras, kuris XVII a. atiteko dvarininkams Renams. Jie ir pakeitė vietovės pavadinimą pagal savo pavardę. Giminystės keliu Renavas atiteko Mielžinskiams. Pastarieji XIX a., lenktyniaudami su didžiausiais to laiko magnatais, vienoje gražiausių Varduvos kilpų pastatė naują dvarą — pseudorenesansinio stiliaus rūmus, kuriuose kaupė vertingų meno paminklų, daugiausia grafikos. Įrengė šiltnamius, įveisė didžiulį parką su kūdra, vaizdingais žaliais takais, keliukais, stambių akmenų suolais. Parke auga apie 40 nevietinių rūšių medžių ir krūmų; įvairiaspalvės lapų lajos daro jį iškalbingą visais metų laikais.

1869 m. dvare gyveno mokytojaudamas L. Ivinskis. Atrodo, jis čia turėjo sklypelį botaniniams bandymams.

Po Didžiojo Tėvynės karo rūmai buvo rekonstruoti, įrengti apylinkės kultūros namai.

Renave ir jo apylinkėse, kur buvo didelė valstiečių priespauda, labai aktyviai reiškėsi išsivaduojamasis nacionalinis ir revoliucinis judėjimas. Draudžiamas knygas ir kitus raštus čia platino Mažaičių kaimo valstietis Antanas Skeivys. 1905 m. jis tapo aktyviu revoliucionierių vadovu Renave, Židikuose, Ylakiuose. Važinėdavo po apylinkes, sakydavo kalbas, agituodavo nemokėti mokesčių, nevykdyti karo tarnybos. Netrukus išvaikyta caro statytinių administracija, nuginkluoti žandarai, išrinkta sava valdžia. A. Skeivys gynė revoliucionieriaus autoritetą, kovojo su prisiplakusiais savanaudžiais ir smurtininkais. Revoliucijai pralaimėjus, jis ieškomas, paskelbtas užstatas už jo galvą. 1910 m. sugautas, kankintas, 1914 m. mirė.

Ten, kur baigiasi Žemaičių aukštumų šlaitai, užsukime į mažą

ŽEMALĖS MIESTELĮ

Aukštumų papėdės čia nuskalautos vandenų, išlygintos ir labai riedulingos. Akmenys nuo seno įgavo prasmės žmogaus buityje. Kiek čia akmeninių pastatų, „kamenyčių“, dvarnamių, laukų paribiais sudėtų akmenų krūsnių. Akmeninė ir 1825 m. statyta Žemalės bažnyčia. Ta prasme kraštas kiek savitos nuotaikos.

Miestelis radialinio plano, vidury aikštė. Kai kuriose gatvėse senoviniai namai vienas arti kito sustatyti, suslėg-

ti. Nemaža senų didelių namų, kurių sienos stačiomis lentomis kaltos, stogai aukšti, patamsėjusiomis malksnomis dengti, o juose dažniausiai pusapvaliai stoglangiai. Tie namai platūs, ilgi, kai kurie mažais langais. Viskas suręsta gerai, tvirtai. Įdomi Žemalė, laikoma liaudies architektūros paminklu. Tarp tų senų gatvių pravingiuoja mažutis Žemalės upeliukas. Nemaža ir naujų pastatų.

Žemalės dvaras minimas nuo XVI a. Tada iš visų pusių jį supo miškai, kuriuose, esą, itin daug būta vilkų. Pasakojama, kad dvaras laikydavęs geležiniais durklais ginkluotus vyrus nuo vilkų. Galiausiai į rytus nuo Žemalės iškirstuose plotuose įkurdintam kaimui buvo pavesta apsauga nuo žvėrių.

XVIII a. pabaigoje dvaras buvo naujai pastatytas, užveistas parkas.

XIX a. Žemalėje veikė parapijinė mokykla.

Žemalėje palaidotas (1836 m.) kunigas Antanas Savickis. Tai buvo mokslus žmogus, baigęs, pirm negu įstojo į Varnių kunigų seminariją, Vilniaus universitete mediciną, apgynęs medicinos daktaro disertaciją. Ir čia gyvendamas, jis daugiau domėjosi gamta ir literatūra, negu kunigavimu. Rašė žemaitiškas eiles, pasakas.

Telšių pavieto 1863 m. sukilėlių vadovas buvo Žemalės dvarininkas Artūras Grosas (Aleksandraitis). Senojoje Žemalės smuklėje vykdavo susirinkimai sukilėlių, kurie būrėsi apylinkių miškuose. A. Grosas dalyvavo kautynėse, puolė Sedą, daug pavojų patyrė, po sukilimo emigravo į užsienį, dalyvavo geografinėje ekspedicijoje į Afriką, kur ir mirė.

Žemalės miškuose dažnai laikydavosi ir T. Blinda su savo vyrais. Pasakojama, iš tuometinio Žemalės klebono jis atėmęs po obelimi rastą auksinių pinigų lobį ir išdalijęs vargšams.

Nuo Žemalės Židikų link pakelėje aptiksime

UKRINŲ KAIMĄ

Jis taip pat banguotame paviršiuje, Varduvos ir Kvistės kloniukų suspaustas iš abiejų šonų. O paviršiuje daug akmenų. Dėl akmenų ir traukia čia sustoti. Užeikime į kapines, pavaikščiokime, vėl grįžkime prie akmens paminklo baudžiavos panaikinimo atminimui: kaip žmogus mylėjo akmenį, tikėjo akmenimi ir liko tam akmenyje neužmirštamas! Gyventa čia XIX a. nuostabaus akmenmeistrio Stepono Gailevičiaus. Tikriausiai ir atgulta tuose kapeliuose. Apie šį žmogų tyli knygos, mažai pasakoja ir senoji apylinkių atmintis. O jo būta — kas gi tuos akmenis taip žemaitiškai išvarpė, išpuošė raštais, gėlėmis?

S. Gailevičiaus paminklus nesunkiai kapinėse surasi, suskaičiuosi — jie vieninteliai tokie. Pirmas jų pažymėtas XIX a. pradžia, paskutinis baudžiavos panaikinimo proga 1861 m. Tai tvirtas, puošnus akmeninis su medžio dievukais, su stogeliu viršūnėje. Ant to vieno tik ir tepasirašyta.

Šalia tilto prie upelio gyvena senukas Juozas Intas. Jis taip pat truputį drožinėja, įdomus pakalbėti. Pragyvenęs sudėtingą gyvenimą — buvo kolūkio kūrėju, pirmininku — turi ką prisiminti. Gyvena, dirba čia ir pirmasis komjaunuolis, jau po šautuvo vamzdžiu kasęs sau duobę ir pasmerktas sušaudyti Ignas Rozga. Atsitiktinai išliko gyvas. Dabar vadovauja gyvenvietės gaisrinei.

Ką dar įdomesnio gali surasti Ukrinuose? Žmonės sako, kad pirmasis čia apsigyvenęs žemaitis buvo Ukrinas. XVII a. vieta minima raštuose. Bažnyčia nelabai sena, bet senoviškos išvaizdos, medinė.

Seniau Ukrinai garsėjo rankdarbiais, audiniais. 1909 m. rudenį miestelyje buvo pirmoji žemės ūkio paroda, kurioje gražiai pasirodė šios apylinkės kūrėjai. Dabar čia „Tarybinės Žemaitijos“ kolūkio centras, gražiai tvarkoma mokykla. Apylinkių laukus puošia gražūs paupiai, seni ąžuolai, giraitės. 1970 m. rudenį 35 šeimos miestelyje gyveno naujuose namuose. Pavyzdingai tvarkosi kiemus, turi vandentiekį. Daugelis mėgsta saviveiklą ir garsėja ja rajone.

Nei prie upelio, nei prie ežero, nei ant kalno ar pakalnėje, o tiesiog kažkokiame beveidžiame akmenuotame paviršiuje pabirę

ŽIDIKAI

Nėra nei miško. Užtat erdvu, žemi ir tolimi akiračiai, vėjuota. Židikai turi savą laukų grožį, savotišką šiaurės grožį.

Seniausios rašytinės užuominos apie šią vietovę žinomos XVI a. Tada čia buvo dvaras, priklausęs karališkosioms valdoms. Tur būt, nuo XVII a. pradėjo augti ir miestelis. 1819 m. suręsta iš akmenų dabartinė Židikų bažnyčia — įdomi, panašių formų, kaip ir senosios medinės žemaičių bažnyčios.

Miestelis kiek savotiško plano. Centre pailga, labai erdvi aikštė. Iš jos galų išsišakoja keliai, gatvės. Aikštė taip pat apstatyta namais. Labai senų statinių nėra. Gal dėl to, kad miestelis yra degęs 1939 metais.

XIX a. pabaigoje budo tautinis apylinkės gyventojų sąmoningumas, brendo revoliucinė dvasia. I. Želvys, K. Ercupas ir kiti patriotai platino draudžiamas lietuviškas knygas. Vaikai buvo slaptai mokomi gimtosios kalbos.

Populiarūs čia buvo ir socialdemokratiniai laikraščiai: „Naujoji gadynė“, „Skardas“, „Žarija“. Todėl nepraėjo be atgarsio Židikuose 1905 metai.

Paskelbus Tarybų valdžią Lietuvoje, židikiečiai išvaikė buožių komitetą ir išsirinko revoliucinį, kuriam vadovavo felčeris A. Miknius. Židikus staiga užpuolė ginkluota P. Plechavičiaus kariauna. Keli revoliucionieriai nužudyti, kitus užpuolėjai suėmė. Komiteto pirmininkas mirė naktį nuo žaizdų. O ryte, sužinoję apie kaimynų nesėkmę, Sedos revoliucionieriai staigiu antpuoliu išvadavo draugus, išvijo Plechavičių su jo bendrais. Revoliucinis solidarumas pakėlė visų kovinę dvasią.

Židikuose ilgiausią savo gyvenimo dalį išgyveno (1915—1930 m.) Šatrijos Ragana. Čia parašė „Sename dvare“, „Irkos tragedija“ ir kitus brandžius savo kūrinius. Židikiečiai rašytoją prisimena kaip uolią apylinkės švietėją, humanistę, gėrio žmonių dvasioje ugdytoją, jautrią svetimai nelaimei, neteisybei, skriaudai. Sunkiais karo metais Židikuose rašytoja įsteigė lietuvišką mokyklą. Čia mokėsi miestelio varguomenės ir kumečių vaikai. Jų susirinkdavo pas rašytoją apie trisdešimt. Mokykloje jie gaudavo šiltus pusryčius, nes daugelis ateidavo visai alkani. Įdomiai praeidavo gimtosios kalbos, istorijos, geografijos, gamtos pamokos. Vaikai po pamokų ilgai klausydavo rašytojos pasakojamų legendų, garsiai skaitomų knygų, gabesniuosius ji mokė muzikos. Po dvejų metų, šią mokyklą vokiečiams uždarius, rašytoja vaikščiojo mokyti vaikus po namus. Be to, ji lankydavo ligonius. Jos rūpesčiu Židikuose buvo įsteigta beglobiams prieglauda, ambulatorija. Tos įstaigos išsilaikė rašytojos lėšomis. Rašytoja gyveno neturtingai, nedidelių jos honorarų toms pašalpoms neužtekdavo, todėl kartais tekdavo rinkti aukas. Pati rašytoja vertėsi sunkiai, šelpė ir guodė nepritekliuose ir nesėkmėse kitus. Apie tai liudija jos laiškai: „Baisiai sunkūs metai — nežinai žmogus, kaip visiems padėti“ (1929.IV.13). „Neduok dieve, kiek aukų grobsto pas mus tuberkuliozė. Dabar štai gydosi 4 mergaitės — visos jaunos — viena jų neilgai begyvens — o taip nori pagyti. Tėvai turėjo 18 vaikų ir visi išmirė, šita paskutinioji...“ (1924.III.6). „O tų pavargėlių vis daugiau, ypač sunku su malkomis...“ (1926.I.27) „...Koks smūgis mums Būgos mirtis! Jis vienas tebuvo man tikras autoritetas kalbos dalykuose. Dabar tartum pamatas iš po kojų paspruko. Kas jam buvo? Tur būt, persidirbo“ (1925.II.23).

Šatrijos Ragana rūpinosi jaunimo auklėjimu, doros palaikymu visuomenėje. Rašė pedagoginėmis temomis, vertė į lietuvių kalbą. Taip gyvendama labai įtemptą kūrybinį gyvenimą, Šatrijos Ragana 1930 m. vasarą po sunkios ligos mirė. Židikų kapinių koplyčioje palaidota. Kapai

pavyzdingai tvarkomi. Name, kur gyveno rašytoja, ruošiamas memorialinis muziejus.

Nuo Židikų mūsų kelias pirmą kartą ryžtingai pasisuks į vakarus, jūros link. Banguotu paviršiumi privažiuosime Ylakius.

YLAKIAI

— kiek pakilesnėje vietoje. Čia praeina upių takoskyra. Nuo čia, lyg nuo labai lėkšto stogo, upeliai plaukia į rytus (į Ventą) ir į vakarus (į Bartuvą). Nuo čia ir mūsų kelias leisis nuokalniui jūros link. Miestelis kryžkelėje. Jame susikerta vieškeliai, kurie čia ateina iš visų keturių šalių. Viduryje aikštė. Gatvės miestelį suskaido į stačiakampius kvartalus. Gyvenvietė tvarkinga, nuotaikinga.

Padavimu virto įdomūs atgarsiai apie Ylakių miesto pradžią. Pasakojama, kad čia įsikūrė švedų sugriauto Bareikių miesto gyventojai. Manoma, kad Bareikiai buvo 7 km į pietvakarius nuo Ylakių, ten, kur dabar Erkšvos kaimas.

XVII a. Ylakius jau mini rašytiniai šaltiniai. XVIII a. pradžioje vietovę valdė Sapiegos. XIX a. Ylakiuose jau veikė mokykla ir pastatyta dabartinė bažnyčia.

Įdomios kultūrinės Ylakių tradicijos. XIX a. pabaigoje čia slaptai mokomasi gimtosios kalbos, plačiai sklinda lietuviški spaudiniai. Po 1905 m. revoliucinio sąjūdžio rengiami lietuviški vaidinimai, koncertuoja choras, suruošta žemės ūkio paroda su audinių ir kitų naminių dirbinių ekspozicija.

Toli garsėjo Stripinių kaimo (3 km į vakarus) giesmininkai, ypač Zidorius Stripinis. Pats nebuvęs bažnyčios mėgėjas, o giedodavo kaip! Daugelis senukų gyvi dar užsisakydavo pas jį savo palydoms giesmes. O Gedrimuose Jonušų šeima buvo muzikantai, su savo orkestru kviesti įvairiomis progomis: vestuvių, krikštynų, pakasynų. Vis tai seni laikai. Prieš dešimtmetį, o gal net seniau garsėjo Ylakių kolūkio ansamblis. Senos ir gilios čia liaudies dainų, meno, rankdarbių, audimo tradicijos. Audėjų čia ir šiandieną yra. Julija Batakienė — Žemaitijos liaudies menininkė, turinti savo mokinių, pasekėjų. Ylakiuose buvo įsikūręs audėjų ratelis. Garsėja J. Garbenytė, S. Mickienė, R. Rimkutė, I. Butkevičiūtė, V. Križiūtė ir kitos mokinės. Moka austi net J. Batakienės sūnūs (dukterų neturi). Ylakių audėjų dailiaraštės drobės puošia muziejų parodų ekspozicijas. Gražų šių apylinkių meninį pašaukimą reikėtų labiau puoselėti, pagarsinti, neleisti jam išnykti. Čia numatyta įkurti etnografinę seklyčią.

Ylakių valsčiuje, Rumšaičiuose (kaimas į pietus nuo Ylakių), 1889 m. gimė Matas Untulis, kuris dar jaunystėje

išleido knygelę „Naudingo žmogaus gyvenimas". Tai plačios erudicijos, išsimokslinęs žmogus, kurį galima pavadinti pedagogu, publicistu, vertėju, rašytoju, istoriku, kalbininku, kraštotyrininku. Pats jis anketose rašė esąs tautosakos rinkėjas. Visą gyvenimą rinko tautosaką, skatino, organizavo kitus tam darbui. Surinko 80 000 žodyno vienetų ir 5000 įvairių tautosakos žanrų vienetų!

Iš pat jaunystės buvo laisvamanis, principingas materialistas, aktyvus demokratinių visuomenės pertvarkymų šalininkas. Lenkams okupavus Vilniaus kraštą, dirbo Švenčionių gimnazijos direktoriumi. Ištrėmus jį iš ten, vadovavo Palangos progimnazijai, buvo Ylakių mokyklos direktorius (1927 m.). Apie A. Untulį labai šiltai atsiliepia jo globotas rašytojas J. Šimkus, laiškuose visada jį vadinęs „brangiuoju", „geruoju" savo mokytoju, „pačiu karščiausiu lietuviškojo žodžio brangintoju".

Pokario metais, jau senyvas, tas mažas su kuprele žemaitukas, visad plynai kirpta galva Matas Untulis — LTSR MA mokslinis bendradarbis. Jo darbo stalas — gimtoji Žemaitija. Ėjo ir ėjo su kailinukais, su kortelėmis rankose. 1952 m. rugsėjo mėnesį Lelėnų kaimo ribose (prie Endriejavo) ginkluoti banditai išbarstė pavėjui mažyčius prirašytus lapelius, jį nusivedė į mišką... Net kapo nežinome... Rašytojas J. Šimkus, tur būt, vienintelis jo verkęs žmogus, su kartėliu prisimena, kad niekas net nepasigedo tuokart, „net mažyčio nekrologo neparašė". Reikalingą gyvenimą nugyveno Žemaitijos žmogus Matas Untulis. Atsiminkime.

Paliekant Ylakius, verta apsidairyti po miestelio apylinkes, kuriose nemaža įdomios praeities, įspūdingos nūdienos. Į pietvakarius nuo Ylakių, netoli Luobos upelio, pabiręs Erkšvos kaimas. Netoliese, Luobos ir Pragulbos tarpupyje, kyšo išvaizdinga Alkakalnio kalva. Gal čia esama ir piliakalnio — sunku nuspręsti. Įdomus padavimas, esą, kalne buvusi ąžuolinė pilis, atlaikiusi smarkų švedų puolimą. Žuvę daug žmonių, tiek užpuolėjų, tiek gynėjų. Tekę 12 dienų laidoti žuvusiuosius. Paskiau po daugelio metų čia išaugęs didelis miestas. Vieną šventadienį, kai bažnyčioje buvę daug žmonių, miestas prasmegęs į žemę.

Spėjama, kad šiose apylinkėse turėjęs būti Bareikių miestelis, kuris iš tikrųjų minimas XVI a. Jame būta turgavietės, bažnyčios, šešių gatvių. XVII a. miesto jau neminima. Neaiškios jo išnykimo priežastys — neliko net vardo.

Erkšvos kaime neturtingo sodiečio šeimoje 1884 m. gimė Juozas Gurauskis. Gyvenimas jo buvo labai sunkus. Šeimoje augo aštuoni vaikai. Tėvas, netekęs žemės, persikėlė į Petrapilį, kur būsimasis rašytojas ir mokėsi. 1904 m. įstojo į Kijevo universitetą studijuoti medicinos. Nuo 1907 m. pradėjo rašyti, spausdinti prozos vaizdelius, apsakymus. Juose atsispindi demokratinės jaunojo rašytojo

pažiūros, kova su klerikaline tamsa, sunkia darbo žmogaus dalia. Vertėsi sunkiai, turėjo didelių susikrimtimų — susirgo džiova. 1911 m. pavasarį rašė iš Jaltos parvažiuosiąs į Mosėdį atsigauti. Gegužės 18-oji buvo žadėtoji atvykimo tėviškėn diena. Deja, tą dieną Jaltoje ir mirė... Nedidelis jo raštų pluoštelis pasiliko. Iš jų matyti, kad didelis menininkas brendo. Tarybiniais metais J. Gurauskio raštai išleisti du kartus.

Iš Ylakių labai tiesus kelias į Skuodą...

„Liob šokt, liob, dainiout,
Liob į Skoudą nuvažiout..."

Rodos, šit, šit jau ir būsi Skuode, bet sulaiko tave skubantį ta pati Skuodo žemė, įdomi visais savo pašaliais, tiek senove, tiek nūdiena. Ties Stripiniais sukame į dešinę.

Sename (minimas 1353 m.) Gėsalų kaime žaliuoja garsioji Žemaitijos liaudies botaniko Izidoriaus Navidansko sodyba. Ten, kur suteka Veretos, Kalties, Spigino upeliukai. Ir krašto išvaizda čia nenuobodi — atokesnėse apylinkėse išlikę nemaža miško.

Nedideliam žemės sklypui I. Navidanskas atidavė visą savo gyvenimą. Vis su kastuvu, vis medžių pašaknėse rausdamasis, vis skubėdamas. Tėvas ne visai taip galvojo, kaip sūnus. Jam atrodė, kad su tuo žaliu pavėsiu sūnus tik žemę gadina, ūkelį smukdo. „Ir į ką tas vaikas atsidavęs bus. Matyt, kurmio dienoje gimęs — knisa ir knisa",— pasako Navidanskų senutė. Ir tikrai. Kai pamatai pirmąjį Izidoriaus Navidansko rankomis iškastą tvenkinį su sala — stebiesi atkaklumu.

— Kiekvienai dienai buvo sužymėta, kiek turiu padaryt, kad neaptingčiau.

Kasė, rodos, tris mėnesius. Visus darbus tais vienais pečiais stumdavo, stumdavo į priekį. Iš senosios tėviškės lyg liudininkai liko keli berželiai ir ąžuolas.

O šiandieną?.. Kai patenki ten apsiniaukusia pavakare, tai pirmiausia pasaulio šalis pameti tuose žaliuose labirintuose. Stebina daug kas. Pirmiausia — turtinga architektūrinė savamokslio žmogaus išmonė. Čia ir medžiais įvairiai sušiaušta erdvė, ir sudalytas jų lajomis dangus, ir įvairių atspindžių lapijomis apšviesti paunksniai. Prisimena senesnieji žmonės, kaip Žemaitijoje Beržėnų didžturtis Čapskis didžiuodavosi savo dvaro menėmis, jų stiliais, spalvomis. O štai I. Navidansko medžiais įvairiose sodybos erčiose sukurti vis kiti stiliai, skirtingos spalvos. Antai; sodo pakraštyje jis beržinis, įėjimas skroblinis, kitur — saulėlydžio jaukumo klevinis, dar kitur dangus užtiestas verkiančių svyruoklių. Kiekvienam įsimena lyg sutemos juoda eglinė siena. Yra čia ir kaukazietiška, kanadiška, ir beveik visų kraštų, žemynų žaluma.

Antra, kas džiugina, stebina, tai tie liaudies botaniko ryšiai su gamtos mokslo pasauliu. Tai rodo gyvas žemės augalų atlasas, kuriuo čia gali gėrėtis. Rašytojas J. Baltušis šitaip grožėjosi ta svetimšalių veja: „Už barbarisų krūmų, nugulančių taką, linksmai žvelgia į saulę Kaukazo slyvaitės, raudonos ir geltonos. Tolėliau vešliai lapoja žaliasis svečias iš Danijos — lazdynas. Už jo graikiški riešutai, su žirginiais ir be žirginių, sidabruoja pilkieji riešutmedžiai, tvirtai prigiję lietuviškoj žemėj. Stiebiasi bukas žalias, ir čia pat kitas bukas — raudonas. Štai ir baltieji gluosniai, ir Amerikos pocūgis, japoniškas puošmedis, kukmedžiai".

Yra kuo pasidžiaugti šiandieną I. Navidansko sodyboje. Prasiplėtė ji sodais, žuvininkystės tvenkiniais. Valstybė patvenkė naujus septynis. Ir žuvininką paskyrė. Agronomą, darbo ir technikos jėgos suteikė. Sodyba paskelbta globojamu Žemaitijos paminklu, pavadinta Žemaičių botanikos sodu. Bene daugiausia tuos gražius planus įgyvendinti yra padėjęs Respublikinis gamtos apsaugos komitetas, Skuodo rajono vadovybė.

Gera, apsilankius pas I. Navidanską, gėrėtis jo darbu ir juo pačiu — sveikai padžiūvęs, senatvei nepasidavęs, žydriaakis, apsigimėlis keistuolis:

— Valstybė daug padeda: skyrė žemės tiek, kiek prašyta. Štai jau turime tvenkinius. Dabar... senovišką žemaičio sodybą reikia atkelt, dar karčemą...

O mums kelias vėl Skuodo link ramiai banguoja. Dešinėje lieka Aleksandrija. Norisi užtraukt žinomą dainelę. Bet, rodos, ir šiuo prisėdimu dar nepasieksime „Skoudo" — antai, kairėn pasukus,

APUOLĖ

Nevalia lenkt tokią Žemaitijos senelę. Apuolė laikoma viena iš seniausių raštiškai paliudytų Lietuvos vietovių. Bremeno arkivyskupo Rimberto pranešime apie IX a. švedų kovas prieš kuršius rašoma, kad užjūrio ateiviai, puldinėdami šiaurines sritis, apie 853 metus pasiekė Apuolę. Po pasisekusio mūšio prie Seburgo (manoma, kad tai dabartinė Latvijos vietovė Gruobinia) jie „...įgavę drąsos, nuleidę laivus, išvyko į 5 dienų kelionę ir skubėjo su didele narsa prie kitos jų pilies, vadinamos Apulia. O toje pilyje buvo 15 000 kovotojų. Taigi, ten jiems atvykus, gyventojai užsidarė pilyje. Vieni iš lauko pradėjo pilį pulti, antrieji iš vidaus drąsiai priešintis. Taip praėjo 8 dienos, ir kiekvieną dieną nuo ryto iki vakaro jie narsiai grūmėsi kovoje. Ir iš vienos, ir iš antros pusės daugelis krito, bet nei vieni, nei kiti pergalės nepasiekė. Štai, devintą dieną švedų žmonės, nuvargę nuo nuolatinių

kautynių, pasijuto spaudžiami ir, didžiai išsigandę, galvojo tik, kaip iš ten pasprukti...“ Toliau rašoma, kad kautynės vietinių pergale vis dėlto nesibaigė. Buvusi pasiūlyta santarvė, švedai, gavę sidabro ir 30 įkaitų, sugrįžo atgal. Sunku tikėti, kad svetimšalis metraštininkas objektyviai aprašytų įvykius, tačiau Apuolėje pilies būta ir šiaurės Žemaitija yra patyrusi skandinaviškų ateivių antpuolių. Tai atsispindi žemaičių liaudies pasakojimuose, padavimuose, dainose:

„Barzdoti vyrai,
Vyrai iš jūrių...
Prie krašto leidant,
Į daržą kopant...“

Tuos laikus mena Luobos ir Šatės tarpupyje stūksantis Apuolės piliakalnis. Ilgą laiką Apuolė istoriniuose šaltiniuose nebuvo minima, pagaliau užmiršta. Apuolės pilį yra lokalizavęs S. Daukantas. Piliakalnis domino archeologus, kasinėtas. Nustatyta, kad jo aikštelė nedidelė, ir stovėjusi joje pilis negalėjo sutalpinti 15 000 gynėjų, bet tais laikais buvo galinga, apsupta pylimo. Sprendžiama, kad tada jau verstasi žemės ūkiu, klestėjo įdomi buities dirbinių puošyba. Prie pilies būta nemažos gyvenvietės.

Įsimintinos Apuolės apylinkės. Kiek į šiaurę, tuoj už Luobos yra Šarkės vietovė. Šiandieną čia vienas geresnių Skuodo rajono ūkių.

Karo metais buvusiame Šarkės dvare veikė ligoninė. Joje gydyta nemaža tarybinių karių. Mirusieji laidoti gretimame sodelyje. 1969 m. rudenį, minint apylinkių išlaisvinimo dvidešimtpenkmetį, pastatytas originalus žemaičių senosios dailės tradicinio stiliaus paminklas iš medžio ir metalo.

Skuodo rajono žemėje, atkovojant ją iš fašistų, žuvo apie 3000 karių. Aleksejus Kaširinas pakartojo A. Matrosovo žygį.

Kiek į rytus nuo Apuolės yra Kaukolikų kaimas. Iš čia kilę liaudies menininkai broliai Anicetas ir Valerijonas Jonušai.

Valerijonas dirba, išmoningai puošia įvairius įnagius, lazdas. Iki pensijos buvo mokykloje meistras. O jo brolis Anicetas jau pagarsėjęs respublikoje ir plačiau:

— Jis mano mokinys...— didžiuojasi.

Ir kalba daugiau apie brolį, negu apie save. Pas juos užsukus įdomu. O prieš karą net keli Jonušai aktyviai reiškėsi komunistiniame pogrindyje. 1938—1940 m. hektografu čia spausdintas LKP Mažeikių apskrities komiteto laikraštis „Žemaitijos tiesa“. Redagavo jį K. Jonušas. K. Jonušo ir S. Tautvydo sodybos paženklintos memorialinėmis lentomis.

Į Skuodą įvažiuojantis svečias mato tą miestą iš tolo. Beveik visi keliai į jį leidžiasi nuo aukštesnių šlaitų. Miestas — santakiniame klonyje, į kurį suteka Bartuvos ir Luobos upės, keli mažesni upeliukai. Toje žemoje, kiek pelkėtoje vietovėje ir įsikūręs

SKUODAS

Pro miestą pratekanti Bartuva teikia daug ramumo. Dėl žemos aplinkos upelė čia įvairiai meandravo, raitėsi, šakojosi. Ji čia buvo patvenkta, tvenkiniai vaizdingi, su salomis, užutekėti. Prie jų stovėjo malūnas, tiltai, šnarėjo vanduo. Deja, tvenkinį nuleido, upeles ištiesino. Tiesa, padarė ir gerų naujovių: pastatė naujų mūrų, nutiesė tiltą, padidino malūną, išgražino gatves. O dabar žada vėl užtvenkti vandenį, išsiauginti parką. Parkas suoš 40 hektarų plote, o marių vandenys sutyvuliuos net 200 hektarų!

Rašytinėse užuominose Skuodas pirmą kartą aptinkamas XIII amžiuje. 1259 m. prie Skuodo įvykęs su Livonijos ordinu mūšis baigėsi lietuvių pergale. Žuvo 33 riteriai, neskaičiuojant eilinių.

Nuo XVI a. Skuodas priklausė Chodkevičių giminei. Jie ir stengėsi iš Skuodo padaryti svarbų ekonominį savo turtų centrą: kurdino amatininkus, prekybininkus, išsirūpino savivaldos teises, leido 12 metų laisvą prekybą. Pagaliau ir vietovę buvo pavadinę Johanesburgu (nes Chodkevičius buvo Jonas).

Tuometinis miestas buvo projektuojamas Bartuvos ir Luobos tarpupyje, prie senojo dvaro. Miesto centre suplanuota turgaus aikštė, kurios viduryje vėliau iškilo rotušė, prekybos pastatai, o aplink — namai. Rytinėje Bartuvos pakrantėje kūrėsi naujasis miestas, o senoji dalis (prie dvaro) vadinama senamiesčiu.

XVII a., Skuodą valdant Sapiegoms, prie aikštės atsirado dvaro smuklė, bravoras, rotušė. Skuodo magistratas turėjęs teisę bausti mirties bausme. Žydams mieste nebuvo leidžiama kurtis, todėl jie gyveno kitame Bartuvos krante.

Skuodą ir apylinkes labai nualino švedmečiai ir marai. XVIII a. vietovė neteko miesto teisių, tačiau čia dar ilgai buvo prekybinė pasienio muitinė. O 1831 m. sukilimą numalšinus, Sapiegos Skuodo neteko. Dvaro rūmuose įsikūrė kareivinės.

Apie XIX a. vidurio Skuodą yra rašęs M. Valančius, kuris čia lankėsi 1850 m. vasarą.

M. Valančius mini, kad pirmoji „mokslinyčia" Skuode buvusi įkurta dar 1614 m. Kaip tai mokyklai per tuos amžius sekėsi, nežinoma. Aišku, kad XIX a. viduryje ją

tekę iš naujo steigti. Baigiantis I pasauliniam karui, čia buvo įkurta progimnazija, netrukus išaugusi į gimnaziją.

Skuodas iš tradicijos neturi didesnės pramonės, nors pro jį buvo nutiestas geležinkelis. Minimi tik bravorai, 1862 m. čia įkurta sagų dirbtuvė, išdirbamos odos, vėliau atsirado verpykla, vilnų karšykla, malūnas.

Skuode 1918 m. valdžią į savo rankas buvo paėmę darbo žmonės ir sudarę revoliucinį komitetą. Tai buvo nelengva, nes čia buvo įsitvirtinęs P. Plechavičius.

Skuodo gyventojai labai nukentėjo nuo fašistinio teroro. Vietinė gauja, vadovaujama kunigo L. Jankausko, čia nužudė tūkstančius nekaltų žmonių. Viena pirmųjų aukų buvo komjaunimo sekretorius A. Kiupis. Kruvinus metus primena paminklai.

Atsigavo, plačiau išgarsėjo, išaugo miestas tarybiniais metais. Nuo 1950 m. tai administracinio rajono centras. Rekonstruoti seni pastatai, iškilo ištisos naujos daugiaaukščių mūrų gatvės. Gyvena jau apie 4,5 tūkstančio žmonių.

Svarbesnės vietinės pramonės įmonės yra modernus malūnas, virvių fabrikas, pieninė.

Miesto centre stovinti senoji liuteronų bažnyčia yra vietinės reikšmės architektūros paminklas.

Rajone gyvena 32 000 žmonių. Apie 7000 mokosi.

Į pietus nuo Skuodo prasideda savotiška akmenų karalija. Paviršius čia apylygis; nėra kalvų. Tik kloniai: tiesūs, eina kažkur į pietus. Tai milžiniškos nuo tirpusio ledyno tekėjusių vandenų išgraužos. Vandenys viską čia nulygino, vagas išgraužė, daug smulkožemio perklostė ir išnešė. Tik akmenys paliko — jų neįveikė. O žmonėms tie akmenys visokių minčių sukeldavę. Vieniems atrodė — jie iš žemės dygsta, kitiems — velnias jų prisėjęs. Arba: „tie kūliai, vakali, tai žuvėdų kariuomenė suakmenėjusi. Puolė jie be atvangos Žemaitiją senais laikais, tai štai žemaičių dievai kaip juos sustingdino. Gulės dabar per amžius... Ale kokia daugybė..."

Tų kūlių tikrai lyg pribarstyta. Važiuojant Lenkimų vieškeliu, pirmas kaimas Kulai I, antras Kulai II. Panašių vietovardžių Žemaičiuose nemaža. Taip besišnekučiuodami, mes ir Mosėdį privažiuotume, kur kalbą apie akmenis galėtume gražiai užbaigti pas gydytoją V. Intą jo muziejuje. Bet mes važiuojame palatvės vieškeliu

Į LENKIMUS

Pirmas ūkis, kurio laukais leidžiasi mūsų kelias, vadinamas Luknės vardu. Vadovauja Karolis Sičiūnas. Važiuoji ir jauti — čia šeimininkauja žmonės gerai ir gyvena,

matyt, pakilia širdimi: pakelės tvarkingos, sodybos gražios. Ūkis milijonierius. Bet ne vien duona sotus žmogus. Netoli prie upelio ošia laukinis miškelis. Rajono architektų patarimu, paverstas parku. Upelis patvenktas net kelis kartus. Pastatytas vasarnamis „Beržynas“, su svečių kambariu, valgykla — savo žmonių patogumui, ir svečiui pamylėti. Kultūros namai taip pat auga. Kuriasi naujas ūkio centras su 40 ha parku, tvenkiniais, naujais namais, gatvėmis.

Ūkis visais atžvilgiais tobulas. Laukai pertvarkomi. Jau 1970 m. prikulta 33 cnt iš ha (nori 35!), už darbadienį mokėjo po 5,8 rublio.

Lygūs, eglynėti Lenkimų laukų akiračiai, rodos, ypatingumu ir nepatraukia. Iš tų tamsių girelių pašaknių išsislėgę vandenys susirenka į nedidelę upelę Šventąją, tekančią jau tiesiai į Baltijos jūrą. Maža, bet išdidi — pati viena į jūrą!.. Atsargiai įsilieja ties Šventosios miestuku. Šventąja eina Lietuvos riba. Kairiajame kiek pakilesniame šone Lenkimai. Miestelis vystėsi, kaip ir daugelis kitų. Mokykla čia atsirado XIX a. viduryje. Architektūrinis Lenkimų planas nesenas — stačiakampius kvartalus statmenai kerta gatvės. Šiandieną miestelis jaukus, čia įsikūręs stiprus ūkis. Betgi ne vien dėl to mes čia pasukome. Rytinėse Lenkimų apylinkėse XVIII a. pabaigoje gimė du įžymūs žemaičiai — Jurgis Pabrėža ir Simonas Daukantas.

Manoma, kad kelis Lenkimų bažnyčios paveikslus yra apmokėjęs S. Daukantas. Mat, bebaigiant statyti bažnyčią, mirė jo mylima motina, kuri palaidota šventoriuje. Taigi, tie dalykai, gal būt, yra sąryšingi. Rašytojas gyveno dideliuose nepritekliuose, jau sirguliuodamas, paskendęs varge ir darbuose, bet Lenkimų šventoriuje pastatė motinai brangų paminklą, kurį užsakė Petrapilyje, sunkiai atgabeno iš ten. Jame iškaltas jo sudėtas ilgas užrašas, iš kurio ir šiandieną daug sužinome apie paprâstą senutę Kotryną Daukantienę. Kad ji daug matė „svieto sumišimų, kentėjo su mažais vaikais, kurių turėjo septynis, daug vargo. Išaugino juos ir vaikų vaikus, turėdama 90 metų amžiaus savo, persiskyrė su šiuomi svietu metuose 1847 lapkričio mėnesio 9 dienoj aušdant...“

1793 m. rudenį netolimuose Kalviuose gimė Simonas Daukantas — žymiausias to meto Lietuvos istorikas, literatas, švietėjas, kultūros veikėjas. Jo tėvai buvo „karališkieji“ valstiečiai, apsišvietę, leido vaikus į mokslą. Tėvas Jurgis Daukantas su savo broliais Kosciuškos sukilimo metu 1795 m. dalyvavo mūšyje prie Liepojos. Motina nešdavusi jam ten maisto. Todėl Daukanto biografijoje ir teigiama, esą, visa giminė dalyvavusi sukilime.

S. Daukanto tėvas buvo miško prižiūrėtojas. Ne veltui vėliau rašytojas romantiškai aprašė Lietuvos miškus, senovines žemaičių girias. E. Mieželaitis S. Daukantą apibūdina žodžiais:

Gimiau aš rūsčiai kieto būdo.
Kartu užaugau su giria.
Ir nesiskyrėm niekad mudu
Su duoną duodančia žagre.

Kražiuose gyvenęs rašytojas J. Petrulis neseniai parašė dramą apie S. Daukanto jaunystę.

S. Daukantas mokėsi Ž. Kalvarijos mokykloje. Jau čia domėjosi tautosaka, ir savo užrašytą rinkinėlį „Priežodžiai arba trumpas, o tikras pamokslas dėl apsiėjimo ant svieto" 1814 m. išsinešė pėsčias į Vilnių.

Vilniuje per dvejus metus baigęs gimnaziją, 1816 m. S. Daukantas įstojo į universitetą, literatūros ir laisvųjų menų skyrių. Iki galutinai baigė studijas (1825 m.), parašė lietuvių kalba pirmąją Lietuvos istoriją „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių". Apie tą darbą sakė: „...ne dėl mokytų vyrų ir galvočių, bet dėl tų motinų rašiau, kurios geba savo vaikams darbus jų bočių prabočių pasakoti, o be raštų daug kartų apsirinka".

Brandžiausius savo gyvenimo metus S. Daukantas atidavė krašto istorijai sukurti. Baigęs Vilniaus universitetą, jis dirbo ir atliekamu laiku rinko archyvuose medžiagą: Karaliaučiuje, Rygoje, Petrapilyje. Vis savam kraštui pažinti, išaukštinti jį norėdamas. Sunkų darbą atpirkdavo suradimo džiaugsmas: „visoje pasaulėje nesą taip didžiai balto medaus, kaip Žemaičiuose", „tik lietuviai mokėję šeštame mūsų eros amžiuje linus auginti" ir t.t.

Lietuvos istorijos mokslo raidoje S. Daukantas buvo savotiškas novatorius, daugelį reiškinių kitaip vertinęs. Istoriją laikė visuomenės auklėjimo ir sąmoningumo pakėlimo priemone, smerkė bajorų sulenkėjimą, baudžiavą, kryžiuočių skriaudas Lietuvai, kritiškai žiūrėjo į dvasininkus, laikydamas juos liaudies prispaudėjais.

O kaip S. Daukantas vertino tautosaką, apgailestavo, kad leista daug išnykti. Jis rinko liaudies dainas, raudas, pasakas.

S. Daukantas — ir pirmasis liaudies švietėjas, rašęs žodyną, elementorius ir to meto visuomenei taip reikalingas knygeles: apie sodus, girias, javų, apynių auginimą, bičių priežiūrą ir pan. Pats tas knygeles leido, pasirašinėdamas: Jokūbu Laukiu, Motiejum Šaukliu, Jonu Girdeniu, Antanu Vaineikiu ir kitais slapyvardžiais. Tuo norėjo parodyt, kiek daug rašančių žmonių jo Tėvynėje! Siandieną gimtuosiuose S. Daukanto Kalviuose neužmirštas didysis žemaitis. Nuo 1940 m. sodybos nebėr. Liko pamatai. Ant pirkios pamatų pastatytas svirnas, kuriame

gyvena tolimas S. Daukanto giminaitis K. Prušinskis. Jo prosenelis Juozas buvo vedęs S. Daukanto seserį. Senukas jau apie 70 metų. Mena pasakojimų apie dėdę. Lenkimų vidurinės mokyklos iniciatyva čia įkurtas nedidelis muziejėlis. Be to, ir pats senukas atvykstantiems maloniai parodo rašytojo amžininkus medžius, senąjį prūdą ir prie jo kauburėlį, ant kurio sėdėdamas, mėgdavęs skaityti S. Daukantas.

Nors Jurgis Pabrėža už S. Daukantą buvo kiek vyresnis, bet abu draugavo. Kaimynas paskolindavo S. Daukantui retesnių knygų, siųsdavo jam savo surinktos tautosakos. Teigiama, kad jiedu nesutarė tik dėl rašybos — abudu rašė savaip. J. Pabrėža 1771 m. gimė gretimame Večių kaime. Tai buvo žymiausias to meto Lietuvos floristas. Dar paauglystės metais kaime jau sodindavęs ir prižiūrėdavęs augalus, mėginęs jų gydomąsias savybes suprasti. Mokėsi Kretingoje, vėliau pradėjo studijuoti Vilniaus universitete mediciną, dalyvavo Kosciuškos sukilime. Grįžęs į Žemaitiją, mokėsi Varnių kunigų seminarijoje. Yra žinių, kad kunigu nelabai norėjęs tapti, prieš šventinimus buvęs beišeinąs iš seminarijos. Kunigaudamas įvairiose Žemaitijos vietose (Šiluvoje, Raudėnuose, Tveruose, Plungėje, Kartenoje), rinko floristinę medžiagą. Apkeliavęs visą vakarinę Žemaitiją, dalį Prūsijos. 1816 m. nuėjo į Kretingos vienuolyną, kad turėtų laisvesnio laiko botanikos darbams. Buvo pamokslininkas, rašė eiles. M. Valančius rašo: „Kunegs Pabrieža pažįst kožną žolelę mūsų pusėj augonte, kožnos žino vardą ir pravardę, numano taipogi kam kuri yra deranti“. J. Pabrėža sudarė ir apibūdino didžiulį Žemaitijos herbarą, tyrinėjo vaistinius augalus, buvo liaudies gydytojas, sumanus farmakologas; susirašinėjo su žymiais Vilniaus universiteto botanikais. Profesorius J. Jundzilas, 1821 m. mokslo tikslais keliaudamas po Žemaitiją, susitiko su J. Pabrėža, tarėsi su juo.

J. Pabrėža sudarinėjo augalų vardyną, užrašinėjo liaudies vartojamus lietuviškus vardus, o kuriems trūko, suteikė naujus: Austėja, Gardunytis, Guboja, Poklius, Ratainytė, Sotvaras ir kt. Mokslininkas yra parašęs apie 50 floristinių darbų, sudarė pirmą lotynų-lietuvių botaninį žodyną, augalų morfologijos terminų žodyną, sistematinį Žemaitijos botanikos vadovą „Taislius auguminis“. 1900 m. vienintelis šis J. Pabrėžos veikalas buvo išleistas Amerikoje.

J. Pabrėža keliaudamas ir pats gydė žmones. Gydė, remdamasis mokslu ir patyrimo išmintimi. Gydė veltui. Po mirties Kretingos pranciškonai mėgino skelbti jį šventuoju, stebuklingai išgydančiu už maldas ir aukas. Pelno tikėdamiesi, pastatė puošnų antkapį. Mirė J. Pabrėža 1849 m., palaidotas Kretingoje.

Į MOSĖDĮ

Patekti galima tiesiai pro Daukšius. Nuo čia visą laiką į rytus traukiame Mosėdžio link. Pakelės nenuobodžios, kur-ne-kur apsikaišiusios miškeliais, nedidelėmis biržtvomis, paskiau su plačiais kloniais, akmeningos. Pralenkus Daukšius, Igarių, Šatraminių laukai. Verta dėmesio saugoma Šatraminių bažnyčia su tapybos rinkiniais. Šiandieną Šatraminiai išaugę, šviesios gatvės, nemaža mūro, ūkio centras. Prikuliama 23 centneriai grūdų iš hektaro. Trisdešimt metų čia pradinėje mokykloje dirbo mokytojas J. Knieža. 1950 m. balandžio 12 d. žvėriškai banditų nukankintas. Palaidotas Grūšlaukyje.

Kelio kairėje, gerokai į šiaurę,— Tauzų kaimas, garsėjantis medžio klėtele, statyta 1740 m.! Rymo ji A. Paulausko sodyboje, suręsta iš eglinių ir pušinių sienojų. Viduje su visomis tradicinėmis patalpomis. Jų pavadinimai gražiai nusako paskirtį. Kretingos inžinierius I. Jablonskis išvardija patalpas: „geroji klėtis, dar vadinama špikieriumi, grūdinė (jos dalis dar vadinama klėtsonga), bočių klėtelė, mergių kamara, vaikių kamara“.

Kitapus Bartuvos, toje vietoje, kur ta upelė įsuka į erdvų ledlaikinių vandenų išgraužtą slėnį — Mosėdis.

Nutiesus naują plentą, miestelis su savo senųjų vieškelių kryžkele tylus liko, kur buvęs. Tebetvyro ir senas tvenkinys, išliko malūnas — tartum senaisiais laikais. Vis dėlto Mosėdis labai šiuolaikiškas, administracinis ir kultūrinis nemažos apylinkės centras. Veikia ligoninė, vidurinė mokykla, kultūros namai, du originalūs visuomeniniai muziejai, keletas vietinės reikšmės kultūros paminklų (XVIII a. statyta bažnyčia ir šventoriaus vartai).

Istoriniuose šaltiniuose Mosėdis minimas XIII a. Nuo XV a. priklausė Žemaičių vyskupui, o XVI a. minimas dvaras ir valsčius, vietovei suteikiama privilegija rengti turgus. XIX a. pradžioje Mosėdyje jau yra mokykla. Miestelį ir apylinkes ne kartą niokoję švedai, apie juos užsiliko padavimų. Į šiaurę, Krakių apylinkėse, yra įspūdingų formų stabakūlis. Vietinių pasakojimu, tai esąs akmenimi pavirtęs švedų karys, pasiruošęs šaut į Mosėdį iš patrankos. Prieš dagtį degant, su savo patranka pavirtęs akmenimi.

Mosėdis iš seno revoliucingas miestelis. 1831 m. gyventojai priešinosi valdžiai, nedavė rekrūtų, pakorė vaitą. 1848 m. vėl neramumai. Telšių apskrities vyriausybė rūpinasi, kad į kai kuriuos Mosėdžio apylinkių dvarus būtų atsiųsta kariuomenės. 1905 m. mosėdiškiai išvaikė carinę valsčiaus valdybą. Labiausiai laisvės viltimis degė vietiniai revoliucionieriai 1918 m. Čia gyveno revoliucinga valstiečių Jurgaičių šeima, kurių namelyje yra įrengtas ir nedidelis muziejėlis.

Tą (1918 m.) rudenį miestelyje susibūrė vietos darbininkai, amatininkai, valstiečiai. Susikūrė revoliucinis komitetas. Aktyvūs nariai — V. Jurgaitienė, L. Donela, K. Dobrovolskis, A. Baublys ir kiti. Revoliucinis aktyvas ne tik švietė žmones, aiškino tarybų reikšmę, bet ir stengėsi padėti paprastiems žmonėms, gynė jų teises. Buvo kuriama milicija, stiprinama ginkluota savigyna. Žmonės tikėjo tarybomis.

Buržuazijos laikais čia veikė pogrindinė partinė organizacija, kurios nariu buvo V. Rekašius ir kt.

Senos kultūrinės Mosėdžio tradicijos. Nuo XX a. pradžios Mosėdyje burdavosi žmonės į savišvietos ratelius, rengė lietuviškus vakarus, vaidinimus. Kaip minėta, anksti čia atsirado mokykla. Kurį laiką kapeliono pareigas ėjo J. Tumas-Vaižgantas. Mosėdiškiai šiltai prisimena paprastą, nuoširdų žmogų. Mylėjęs jis vaikus, nekankindavęs jų maldomis, daug laiko skirdavęs naudingiems pokalbiams, „svietiškiems" pamokymams. Vaižgantas, čia gyvendamas, redagavo „Tėvynės sargą", platino lietuviškas knygas. Pas jį lankėsi jo brolis Jonas, žinomas knygnešys. Veždamas iš Vaižganto lietuviškų raštų, kurie svėrė daugiau kaip pūdą, pateko į žandarų nagus, pasodintas į kalėjimą. Tardytas, baustas, iš mokyklos pašalintas ir iš Mosėdžio iškeltas buvo ir Vaižgantas. Numatoma buvusioje klebonijoje įrengti nedidelę ekspoziciją apie rašytoją.

Iki Vaižganto (nuo 1890 metų) Mosėdyje gyveno kitas rašytojas ir publicistas kunigas K. Pakalniškis, pasirašinėjęs Dėdės Atanazo slapyvardžiu. Jis taip pat kovojo dėl lietuviškos mokyklos, platino lietuviškus raštus, rašė, bet daugiau tarnavo valdančiųjų klasių idėjoms.

Kalbant apie žmones, nevalia pamiršti Mosėdžio ligoninės šeimininko gydytojo Vaclovo Into. Jis ne tik gydo ligonius, bet ir dirba gražų kultūros turtinimo darbą. Su dideliu pomėgiu renka ypatingesnius savo apylinkės akmenis, kolekcionuoja juos, pažymi ir saugo vertingesnius laukuose.

V. Into žinioje jau yra apie 5000 akmenų. Čia pamatysime pačių fantastiškiausių formų gamtos padarų, stabakūlių, žmogaus ranka paliestų aukakmenių ir kitokių. Jie draugystėje su gėlėmis, vandens žaismu, paukščiais puošia visą ligoninės kiemą, daržą, Mosėdžio aikštę ir miestelio kiemus. Jau daug buvo padaryta, kai susidomėjo Gamtos apsaugos komitetas, pradėjo rašyti žurnalistai, nuvažiavo į Mosėdį geologai. Tur būt, Kulalių ir Šauklių riedulynai taps geologiniu draustiniu, t. y. bus apdrausti įdomesni, būdingesni mūsų kraštui paviršiaus plotai, kuriuose visi akmenys paliks gulėti taip, kaip juos radome poledynmečiu. Atsiras įdomus gamtos muziejus — parkas, kurio projektas jau paruoštas.

Mosėdžio gyvenvietė už gražų aplinkos sutvarkymą 1967 m. visasąjunginėje apžiūroje laimėjo III vietą. Netušti ir laukai, nekiauri aruodai: 100 ha naudmenų pagaminama 550 cnt pieno, 120 cnt mėsos. Daug padaryta, akmenuotą žemelę gerinant. Ir štai ta žemė pastoviai atneša 25—27 cnt iš hektaro grūdų. Kolūkio traktorininkui Kostui Gvazdžiauskui neseniai suteiktas Socialistinio Darbo Didvyrio vardas.

Tolsti nuo Mosėdžio Šačių ar Salantų link ir, gėrėdamasis šių laukų akmenų likimu, kiek gaili kito šios žemės turto — miškų. Jie čia pradėti kirsti seniai, XVI ir XVII a. Tačiau dar šio šimtmečio pradžios žemėlapiai rodo juos plytėjus nuo Mosėdžio į vakarus ir į rytus Šačių link. Laidojo miškus komercininkų gobšumas, karo audros, pagaliau ir pamario uraganai neduoda jiems atželt. Žiūrėdamas į akmenuotus skaldėtus laukus, nejučiom pagalvoji, gal dalį jų, mažiau derlingų, verta būtų grąžinti miškams? Jau vietomis taip ir padaryta, bet reikėtų daugiau. Giria sunkioje amžių kovoje buvo žemaičio bendrininkė. Todėl taip skaudi žmogui girios nelaimė. Čia akivaizdūs 1956 m. vėtrų padariniai, o ką ir sakyti apie 1967 m. uraganą. Miškininkai čia turi gerokai daugiau rūpesčių, negu kitur.

Į VAKARUS NUOLYDŽIUOSE ŠLAITUOSE

Mūsų kelias jau paliko Šventosios ir Bartuvos aukštupius, pasiekė Minijos baseiną. Sunku pajusti toje plokščioje, kloniais suraižytoje pakilumoje baseinų takoskyras, jų ribas. Abiejų baseinų aukštupėliai tokie slapukai, tarsi norintys paveržti vienas iš kito vandenis. Erla (Bartuvos intakas) prisėlina iki pat Salantų miesto padaržių, kur banguoja jau Minijos intakas Salantas. Raguvų suskaidytame klonio šlaite pabirę

SALANTAI

Nūnai jau miestelis (25 gatvės). 1970 m. užregistruota 2,5 tūkstančio gyventojų. Veikia nemaža švietimo, kultūros ir buities įstaigų: 80 vietų ligoninė, didelė vidurinė mokykla, kultūros namai. Salantai ypač paaugo, atjaunėjo 1950—1959 m., būdami administracinio rajono centru. Miestas iš praeities paveldėjo savitą išplanavimą. Gatvių tinklą čia varžo reljefas. Tik rytinė dalis lygioje plynaukštėje laisviau užstatyta.

1902 m. Salantai kovojo prieš caro valdžią. Miestelį pasiekė lenininė „Iskra", 1918—1919 m. čia veikė valsčiaus revoliucinis komitetas.

Įdomi ir net kiek paslaptinga senoji, rašytiniais šaltiniais silpnai paliudyta, Salantų praeitis. Vietovė pirmą kartą minima XIII amžiuje. Manoma, kad senoji gyvenvietė buvusi įpiečiau, gal prie Imbarės, kur stūkso gražus piliakalnis.

M. Valančiaus „Tretininko pasakojimuose" rašoma, kad Salantuose buvusi pilis. Sykį vokiečių riteriams suruoštos pasalos. Jiems esant klonyje, iš Salanto aukštupio malūnų tvenkinių paleistas vanduo, uždegti priešų vežimai. Taip galėjo būti tik dabartinėje Salantų vietoje; mat, vandens malūnai tais laikais įmanomi tik Salanto dalyje aukščiau miesto.

Apylinkėse gyvenama labai seniai. Gausiai išlikę archeologinių radinių, keli piliakalniai. Kiek į šiaurę nuo

miesto, pačiame klonio viduryje, iškyla staigių 22 m aukščio šlaitų, natūrali erozinė kalva — Alka. Vakarinį jos šlaitą gobia senas miškelis. Papėdėje — Alkos kaimelis. Tuo vardu vadinamos ir slėnio pelkės. Be abejo, tai apeiginė senovės vieta. Dabar čia Alkos kolūkis. Tris kilometrus pavažiavus Platelių vieškeliu — Laivių kaimas. Jame — didžiulis VII—XIV a. senkapynas ir piliakalnis, ne sykį archeologų tyrinėti. Rasta geležinių iečių, raitelių ginkluotės, darbo įrankių, papuošalų. Dar senesnių radinių (III—VIII a.) gausu Reketės senkapyne, Imbarės kalno (3 km į pietus) apylinkėse. Čia daug kur aptikta žalvario, akmens amžiaus ir ypač daug geležies amžiaus radinių.

Bažnyčia Salantuose pastatyta 1630 m.— gerokai vėliau, negu kitose Žemaitijos vietose. Žmonės, matydami katalikų ir reformatų rietenas, grįžo prie pagonybės. Kaip rašo M. Valančius, jie degindavo šventą ugnį, „apieras“ Perkūnui aukodavo, garbindavo žalčius, akmenis, senoviškai laidodavo numirėlius ir t. t.

XVIII a. pradžioje Salantų apylinkes skaudžiai palietė maras. Kraštas ištuštėjo.

1746 m. miesteliui suteiktos prekybinės teisės. XIX a. Salantų dvarą valdant Gorskiams, sukaupta vertinga biblioteka, unikalus rankraštynas, saugota įvairių dienoraščių, dokumentų originalai, taip pat heraldikos ir mineralų kolekcija.

Gorskiai buvo gobšūs valstiečių išnaudotojai. Dėl to čia audringai praėjo XIX a. valstiečių sukilimai.

Yra ką prisiminti Salantuose iš kultūros istorijos. Mokykla čia minima XIX a. pradžioje. Su apylinke susiję kelių įžymių XIX a. švietėjų vardai ir darbai. Salantuose yra gyvenęs (1810—1811 m. ir 1823—1831 m.) Stanislovas Čerskis — praeities tyrinėtojas, grafikas mėgėjas. Švietėjas, plačiai apkeliavęs Europą, susipažinęs su Prancūzijos, Vokietijos, Anglijos, Italijos mokslo centrais. Ten buvo priimtas į lotynistų draugiją, Herkulano miesto tyrinėjimo draugiją, dalyvavęs to miesto kasinėjime. M. Valančiaus teigimu, S. Čerskis buvo pramokęs žemaitiškai, rinko žinias apie Žemaitijos gamtą, buitį, istoriją. Išleido knygą „Žemaičių vyskupystės aprašymas“, kurioje yra žinių apie skurdžią žemaičių buitį, amatų paplitimą, prekybą linais. Knygoje išspausdinti vertingi Žemaičių vyskupystės, Skuodo dekanato ir Salantų parapijos žemėlapiai. Gyvendamas Salantuose, S. Čerskis turėjo įsteigęs raižyklą. Spėjama, kad joje raižytojas Biksas padarė raižinius Kajetono Nezabitauskio pirmajam žemaitiškam elementoriui iliustruoti. D. Poška K. Nezabitauskiui rašė: „Už išleistą (o man atsiųstą) puikų elementorių priklauso nemirtinga visų tautiečių padėka, nes jis, be pataikavimo kalbant, tikrai puikus: jo stilius, kaip kaimiečiams, visai tinkamas, suprantamas ir į širdį prašnekąs...“

S. Čerskis artimai bendravo su S. Stanevičium, S. Daukantu, Kajetonu ir Kiprijonu Nezabitauskiais. 1831 m. jis įtartas dalyvavęs sukilime, įkalintas Vilniuje. 1833 m. mirė.

Netoli Salantų Baidotuose XVIII a. pabaigoje gimė du veiklūs broliai (ne vienos motinos) Zabičiai-Nezabitauskiai. Abu Vilniaus universiteto auklėtiniai. Jaunesnysis, Kajetonas, jaunystėje keliavo po Žemaitiją, rinko tautosakinę ir etnografinę medžiagą, išleido minėtus elementorius, rašė krašto istoriją, domėjosi literatūra ir pan.

Vyresnysis, Kiprijonas, taip pat buvo išsilavinęs žmogus, 1831 m. sukilėlis, poetas. Už akių buvo nuteistas mirti. Mirė emigracijoje Prancūzijoje. Sunkios jam ten buvo dienos, skundėsi:

„Čion didžiai nuliūdau — kokios mano dienos!
Nustojęs tėviškės, visur esi vienas...“

Ir vis neliovė tikėjęs, kad „Bus kitaip!“—

„Nukris jų karūnos po jų pačių kojų,
Nebus viešpataičių, lygus bus artojas!“

Iš Baidotų buvo kilusi ir Adelė Nezabitauskaitė-Galaunienė. 1920 m. gimusios lietuvių operos teatro pirmajame spektaklyje „Traviata“ ji atliko Violetos vaidmenį.

Plačias Salantų apylinkes nuo pajūrio iki Platelių kalvyno keterų, tur būt, galima laikyti savičiausios žemaičių etninės provincijos pavyzdžiu. Dar prisimena daug kas, kaip Salantų turguje buvo prekiaujama kraitskrynėmis, medžio klumpėmis ir kitokiais drožiniais, paveikslais, apeiginėmis kaukėmis. Neseniai gyveno Panotėnuose kaukių meistras J. Kryžius. Iš šių apylinkių kilęs ir čia dirba liaudies menininkas P. Kalenda, drožto Palangos Juzės autorius, taip pat A. Puškorius.

Salantų apylinkėse iki šiol atsimenami apeiginiai žemaičių žaidimai, teatralizuoti vaidinimai, kadaise rengti, baigus rugiapiūtę, kūlimą, linų mynimą ar kitus darbus. Kūrybingai čia rengiamos žiemos, pavasario ir kitos šventės.

Salantų apylinkėse, Nasrėnuose,— M. Valančiaus gimtinė. Patraukti į ją įdomu kairiuoju Salanto slėnio šlaitu pro Imbarę. Vietovė — sena, su vaizdingu piliakalniu, yra senkapių. Apylinkes XIX a. yra tyrinėjęs archeologas T. Daugirdas.

Nasrėnuose valstiečių šeimoje 1801 m. gimęs, M. Valančius čia augo iki 15 metų, paskiau mokėsi Ž. Kalvarijos mokykloje.

Šiandieną Nasrėnuose, Kretingos kraštotyros muziejininkų rūpesčiu, M. Valančiaus gimtinė pradėta tvarkyti. Senosios sodybos pastatų jau nėra, tik įdomi penkių kamarų klėtelė, rodos, rašytojo amžininkė. Memorialinė ekspozicija 1969 m. įrengta A. Milašiaus troboje, stovinčioje

toje pačioje vietoje, kur buvo Valančių pirkia. Eksponuojami seni paveikslai, to laiko daiktai, knygos, nuotraukos, rašytojo — žymiausio to meto Žemaitijos švietėjo — atminimui atkurtas kaimo mokyklos kampelis. Gražūs kretingiečių planai. Atnaujintoje klėtelėje bus įrengtas „žemaitiškas svirnelis", su linų apdorojimo ekspozicija, siuvėjo Juzės kambariu. Prie kelio jau pastatyta medinė Palangos Juzės skulptūra (l. dail. V. Majoras).

Netoliese, kitapus klonio,— nedidelis Kalnalio kaimiukas. Ant kalno nuo XVIII a. tebesistiebia bažnyčia, kurioje 1801 m. krikštytas M. Valančius. Įdomus įrašas buvo metrikų knygose. Jame akivaizdūs skutimai ir prierašai. Be Motiejaus, jam pridėtas antras Kazimiero vardas, o iš Valančiaus padarytas Volončevskis; žodžiu, padarytas bajoru.

Pabuvojus Kalnalyje, pravartu pasižvalgyti Barzdžiuose. Tai kaimas truputį į šiaurę, už nedidelio kloniuko. Ten gali pamatyti įdomų medinį 1643 m. pastatą. Ta Barzdžių Kripo sodyba yra saugoma.

Skubant Plungės link, negalima aplenkti Platelių. Patogiausia pasukti

PRO ŠATEIKIUS,

pabirusius gražiame Blendžiavos paupyje. Mediniai buvusio dvaro rūmai, bene iš XVIII a., laikomi architektūros paminklu. Išlikęs dvaro malūnas, vertingas 5 ha parkas, tvenkinys. Bažnyčia statyta XIX a. pabaigoje.

Dabar Šateikiai — tarybinio ūkio centras, su šviesiomis naujomis pirkiomis, vidurine mokykla.

Šateikių dvare jaunystėje yra tarnavęs Žemaitės tėvas, vėliau buvęs Bukantės palivarko urėdu. Savo „Autobiografijoje" rašytoja vaizduoja senojo Šateikių grafo triukšmingą pagrabą, vyskupo apsilankymą, savo tėvų vestuves ir kitus įvykius.

Netoli nuo Šateikių senoji Bukantė, kur būsimoji rašytoja 1845 m. gimė ir leido vaikystę. „Bukantiškėj buvo labai gražios apylinkės: didelis sodas, aplinkui prūdas, pakalnėj malūnas; laukai, pievos, visur keliukai, topoliais apsodinėti",— prisimena Žemaitė „Autobiografijoje". Anksti suprasti baudžiavos žiaurumai, suskaudo jauna širdis dėl svetimos skriaudos. Liko tų laikų liudininkai: užželiantis prūdas, kalnelyje parimusi troba, Karėčkos kalnas, nuo kurio apylinkė lyg tyčia rodo savo gražumą. Restauruotoje pirkioje įrengtas rašytojos gimtinės muziejus.

Netoli, Videikių aštuonmetėje mokykloje, susibūręs veiklus jaunųjų kraštotyrininkų būrelis 1970 m. įkūrė savo apylinkių kraštotyros muziejų. Jame apie 300 eksponatų, atspindinčių Žemaitės laikų baudžiavinę praeitį, revoliuci-

nes kovas ir šių dienų gyvenimą. Mokytoja K. Laučienė vadovauja būreliui ir globoja rašytojos memorialinį muziejų.

O dabar tam, kas nebijo vingiuoto tako, drėgnų tarpukalvių, reikia pasukti į Godelius. Lankytojų, svečių, smalsuolių čia daug. Pramintas gilus takas. Todėl liaudies menininko Stanislovo Riaubos galerijoje jau dvejopi jo meninio pasaulio įnamiai: seni žemaitiški siluetai, su kerų pilnomis rankomis, bedugniais žvilgsniais, ir jau nauji — su kardais, su skrybėlėmis. Keliauja jie plačiai po parodas, muziejų sales, džiugina ir jaudina.

S. Riauba čia išgyveno labai sunkią jaunystę, prisiglaudęs prie svetimos šeimos. Trylikos metų išdrožė pirmą „balvonėlį". Ir taip pamažu, vis savo vienatvę linksmindamas, gaivino medyje visokias būtybes, lyg kokius sugyventinius. Iškeliauja kuris jo medinės šeimynos į platų svietą, ir pasilikęs gimdytojas kelias dienas liūdnesnis, žiūrėk, išeina į pašlaitingus Godelynės miškus — ieško, laukia įsigyvenant naujo. Žmonės leido gandą jį turint ryšių su tikrais velniais. „O tie jo išdrožinėtieji įnamiai irgi kaip tikri... nesuprantamų dvasių pilni".

Apylinkėje yra ir daugiau liaudies menininkų: J. Leliūga, J. Jonušas.

Vos kelias kalvų keteras perkopus, tyvuliuoja didžiausias Vakarų Lietuvos ežeras, su aukštomis miškėtomis pakrantėmis. Tai —

PLATELIAI

Čia atsilankęs, jautiesi lyg paslaptingoje legendoje. Vaizduotėje atgimsta ledynų pašvaistės, neįžengiamos senagirių paunksnės, smilkstančios alkos, tiltai per ežero gelmes...

Kaip sužibo gražieji Platelių ežerai, tie Žemaičių krašto deimantai?

Iki apledėjimo šiose apylinkėse jų nebuvo. Per visą ledlaikį apylinkėse susikaupė neplonas ledyninių nuogulų sluoksnis: akmenuotas molis, smėlis, žvirgždas ir t.t.

Paskutinio apledėjimo metu pajūrio žemumose ir ties Baltijos jūra ledynas buvo daug storesnis, negu kitur Žemaitijoje. Platelių apylinkėse tirpdamas, ledas anksčiausia suplonėjo. Išsikalė aukščiausioji Žemaičių kalvyno dalis. Pirmiausia formavosi Platelių ežerą supančios kalvos. O duburyje, kur šiandieną tyvuliuoja ežerai, dar ilgokai tūnojo ledo luistai. Ilgainiui, baigus jam tirpti, sutyvuliavo ežerais sklidinas Platelių duburys ir tarpukalvės. Vandens lygis buvo beveik 20 m aukščiau, negu šiandien. Keičiantis klimatinėms sąlygoms, graužiantis gilyn

upėms, ežerai seko. Tai rodo prie jachtų klubo labai ryškios terasos.

Platelių ežeras aprėpia daugiau kaip 1200 hektarų. Jis labai nevienodo gylio (giliausia vieta 46 m). Dugnas jo duobėtas, krantai vingiuoti, daug pusiasalių ir salų. Salos — Pilies, Veršių, Pliksalė, Briedsalis ir kt.— išnyrančios iš dugno kalvų keteros. Ežere yra keletas seklumų: Medveidis, Skersutinė, Debesies kalnas, Mietų kalnas ir kt. Platelių ežeras vietovardžių gausumu (jų apie pusantro šimto) ir savitumu įdomiausias Žemaitijoje.

Įdomi Platelių ežero geologijos mįslė — iš kur čia visą laiką yra vandens? Nuo ledyno palikę vandenys seniai būtų išnykę. Juk, vaizdingai kalbant, Platelių ežeras yra lyg taurėje, tyvuliuoja tartum ant milžiniško kalno. Užtenka pakeliauti kelis kilometrus į vakarus, ir jau atsidursime tokiame lygyje, kaip giliausia ežero vieta. O Salantai tūno 100 m žemiau, negu Platelių ežero vandens lygis. O tuo tarpu šio aukšto ežero vandens perteklius netgi nuteka Babrungu žemyn į Miniją. Taigi susirenka ežere tas vanduo iš požeminių sluoksnių, daug kur esančių aukščiau ežero. Be to, smėlingos rytinės ežero apylinkės sukaupia kritulių vandenį, kuris suteka čia iš 17 mažučių upeliukų, daugelio šaltinių. Daugumas ežero intakų ir plaukia į ežerą iš rytų. Požeminis vanduo ežere susirenka švarus, skaidrus, vėsus. Todėl ežerą mėgsta alpininių vandenų žuvys: endeminiai sykai, užsilikę nuo ankstyvojo poledynmečio laikų, stintos ir kt.

Nuo ko kilęs Platelių pavadinimas, dabar sunku spėt. Gal juo norėta nusakyti plačius vandenis (nuo žodžio platus),— kas žino. Minimas dar ir kitas — Virkštos vardas, Platelius priskiriant tik miesteliui. Tačiau netoliese keli kaimai pavadinti Paplateliais.

Apie Platelių ežerą, kaip apie retą kurį kitą, labai daug padavimų. Įdomūs vardai salų, neretai istorinių įvykių įteigti. Pilies sala, be abejo, nuo buvusios tvirtovės taip vadinama. Seni rašytiniai šaltiniai rodo ją dar ir kunigaikščio salos vardu vadinus. Romantikai čia įkurdina Palemoną su mūsų ainiais, apgyvendina dievą Kirnį. Pasakojama, esą, anam čia augęs gražus vyšnių sodas, kuriame kūrentas aukuras. Dar sako, karaliavusi čia žiauri karalienė Bona. O tvirtovė Platelių ežero saloje pastatyta žiloje senovėje, kovojant prieš skandinavų ateivius. Nuo Pilies salos į statų Šventorkalnio krantą ėjęs medinis tiltas, kurio poliai, esą, giedrą dieną vandenyje ir dabar matyti.

Šventorkalnio pusiasalio kalvos su savotišku pavadinimu irgi nemaža paslapčių turi. Šiandieną čia rasi kelių pastatų pamatų žymes, mūro liekanų, įdomiai išgražintų ir išrašinėtų koklių. Gal čia stovėjusi bažnyčia... Šaltiniuose minimas 1553 m. dokumentas, kur sakoma, kad Platelių

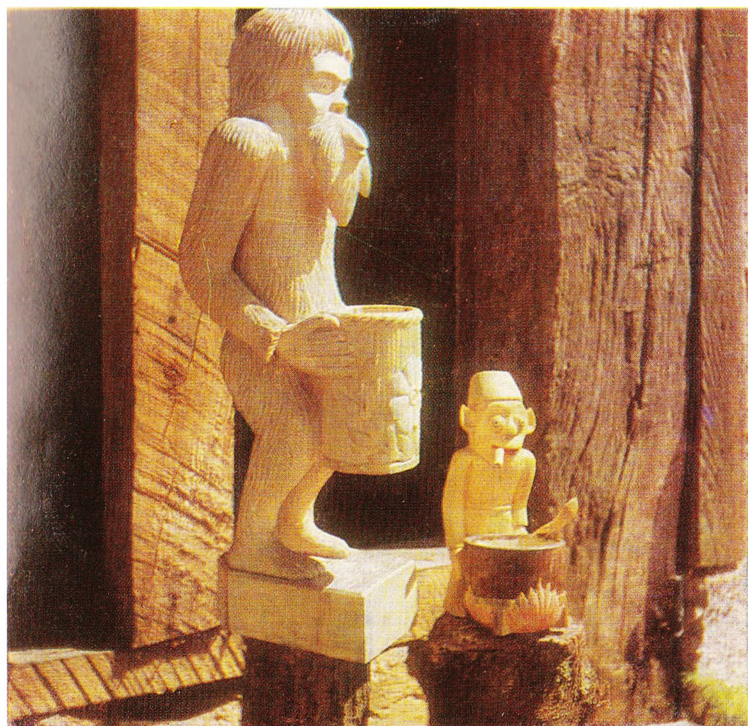

ŽEMAITĖS GIMTINĖ BUKANTĖ

LIAUDIES MENININKAS St. RIAUBA IR JO KŪRINIAI

PLATELIŲ EŽERO SALOS IR ŠVENTORKALNIO PUSIASALIS

VI. REKAŠIAUS AIKŠTĖ PLUNGĖJE

PRIE PLUNGĖS PARKO IR JO VIDUJE

PRIE D. POŠKOS BAUBLIO IR MALŪNO

D. POŠKOS KAPAS KALTINĖNUOSE

MOTERAIČIO KALNAS

ežeras prieina prie bažnyčios ir klebonijos sodybos. Gal senieji Plateliai ir buvo Šventorkalnyje? Kažkur čia buvęs „pylių takas“. Gal būt, tai kūlgrinda į Šventorkalnį, o gal sekluma nuo kranto į Veršių salą. Kas dabar žino.

Apie Briedsalę pasakojama, kad seniau, per seklumą įbridę, čia mėgdavę ganytis briedžiai.

O į Ubagsalę kasmet liepos pradžioje brisdavo nakvoti iš Kalvarijos grįžtantys ubagai. Triukšmingai ten leisdavę „šventą naktį“ žemaičių maldininkai. Poeto Alg. Mikutos žodžiais tariant:

„Po Žemaičių atlaidų Ubagų saloj saldu,
Dega žvakės ir liktarnos, supas bačkos ant bangų.
Šurmuliuoja juodos varnos virš laimingų ubagų.
Ir barzdoti, ir sukumpę srebia gėralą iš klumpių...

Laumalenkų ežero Gaidsalės saloje, atseit, laikytos vištos.

Platelių miestelis rašytiniuose šaltiniuose pirmą kartą paminėtas 1300 metais. XVI a. vietovė jau feodalinės seniūnijos dvaras, miestelis moka tokį pat mokestį, kaip Anykščiai, Utena, Ukmergė. Tada minimas jau Platelių valsčius. Netrukus Plateliai vėl grįžta į karališką nuosavybę, kelis kartus dovanojami iki XVIII a., kada juos ima valdyti Oginskiai. 1572 m. miesteliui suteiktos Magdeburgo teisės, herbas, įsteigti du prekymečiai, turėtas turgaus saikas. Atsirado karčemų, alinių, midinių, malūnų. Dvaro ekonomiką palaikė ežerų žuvys, miško bebrai ir kitų žvėrių gausumas. Pagal 1585 m. inventorių tuo metu buvo 52 miestelėnų sodybos, o ežero saloje baigianti griūti medinė pilis.

Iš senos praeities laikų Plateliams išlikęs radialinis miestelio planas su aikšte, gatvėmis, sena medžio bažnyčia ir įdomia architektūriniu požiūriu varpine, parku.

Šiandieną miestelis ištįsęs iš šiaurės į pietus, o anksčiau buvo iš vakarų į rytus ežero link.

Nuo XIX a. Platelių dvarą su dideliais žemių plotais pradeda valdyti prancūziškos kilmės grafai Šuazeliai. Dvaro parke auginta daug gėlių. O žiaurumu dvarininkai buvo žinomi toli. Dvare sukaupta turto, meno vertybių, knygų. Dalis jų pateko į Telšių kraštotyros muziejų. Tarp kitų ten eksponuojama ir lektika, kurioje Platelių ponus baudžiauninkai nešiodavo į bažnyčią, prie ežero ir kt. 1831 m. sukilę valstiečiai užpuolė dvarą, grafas pabėgo, skundėsi gubernatoriui ir prašė karinės globos. Audringai čia praėjo ir 1863 metai. Plokštinės miškuose būrėsi apylinkių sukilėliai. Jie buvo užėmę Platelius.

XIX a. viduryje Plateliuose buvo 35 namai, apie 400 gyventojų. Čia buvo valsčiaus centras, telegrafo ir pašto stotis, 24 krautuvės, mokykla.

Gamtinius Platelių turtus gerokai apnaikino prieš karą vietos šeimininkai. Kunigas S. Adomauskas nupirko ir nuleido viduryje miestelio buvusį ežerėlį, o grafas Šuazelis gerokai išretino miškus.

Plateliai yra susiję su įdomių žmonių atminimu. Atitiko melsvo ramumo pilna Platelių žemė mūsų rašytojo Vienuolio gyvenimo rudens nuotaiką. Gal todėl beveik visas paskutines savo gyvenimo vasaras jis ilsėjosi Plateliuose. Čia 1954 m. parašė „Platelių ežero legendą". Tylų vasaros vidurdienį galima būdavo rašytoją matyti burlaivyje su sūnumi Stasiu. Saulėlydį neretai praleisdavo, sėdėdamas paežerėje ant suolelio prie jachtų klubo, atsirėmęs į savo lazdą. Grįždamas prieblandoje į namus, sustodavo, tarsi klausydavos vakaro garsų. Pasigirsdavo kiemo kibirų bildesys, pliokštelėdavo ežere žuvis, ties vienišo žmogaus galva gęstančios žaros šviesoje praplasnodavo šikšnosparnis.

Nuo 1950 m. Plateliuose tęsiamos Žukauskų šeimos provizorių tradicijos. Įdomu užeiti į St. Žukausko (A. Vienuolio sūnaus) vadovaujamą vaistinę ir paklausyti, kokio provizoriaus patarėjo reikia kaimui. Vaistinė atdara visiems ir kiekvienu metu. Be to, jachtų klubas, burlaiviai, garlaiviai — taip pat S. Žukausko rūpesčio vaisius. Laimingi šio miestelio paaugliai, turėdami tokį draugą.

Keletą metų (1934—1940) Plateliuose gyveno Žemaičių pogrindininkas revoliucionierius, pirmas socialistinės Lietuvos Seimo pirmininkas Liudas Adomauskas. Senesni žmonės jį gerai mena, vieni iš papratimo vadina bedieviu, kiti labai geru žmogumi.

1843 m. pavasarį persekiojamas kurijos kaip kunigas, nesilaikąs celibato, žemaičių etnografas ir rašytojas L. Jucevičius kartu su savo mylimąja Malvina slapstėsi Plateliuose. Netrukus abu buvo suimti.

Šiandieną Plateliai paaugę, pagražėję. Juose, be įprastinių administracinių ir buitinės tarnybos įstaigų, yra vidurinė mokykla, ligoninė, girininkija. Geras susisekimas sutraukia daug svečių, keliaujančio jaunimo, poilsiautojų. Plateliškiai kasmet geriau priima svečius. Prie ežero iškilo viešbutukas, gražūs nauji pašto rūmai, valgykla, gerėja keliai. Plateliai tapo tradicine žemaitiškų švenčių vieta. Čia vyksta garsūs festivaliai. Veikia choras, dūdų orkestras, kaimo kapela, dramos būrelis. O kokios vyksta žiemos palydų vaidynės! Antanas ir Liudas Mikalauskai, St. Gadeikis, R. Urbonas savo išmone sukelia daug pasigėrėjimo. Plateliuose rengiamos iš čia kilusių menininkų dailės parodos, kasmetiniai Lietuvos fotografijų kaimo tematika salonai. Garsėja vietovės ir vandens sportu. Plateliuose niekada nenuobodu. Vietovė toli žinoma, įamžinta A. Žmuidzinavičiaus paveiksluose, kompozitoriaus A. Račiūno kūryboje, apie ją rašoma.

Vertingas Platelių paminklas — parkas. Jame šnara senų klevų, liepų, ąžuolų, kaštonų, guobų. Auga daugiakamienis uosis; jauki alėja.

Ežeras su jo vertingiausiomis apylinkėmis, miškais paskelbtas gamtiniu draustiniu. Akivaizdus tradicinis vietinis požiūris į krašto formavimą. Tai rodo kelių vingiai, pakelių puošyba, išorinis sodybų stilius. Vertinga šios apylinkės šeimininkų savybė, kad jie daug ką daro, nežiūrėdami į kitus, o savaip. Jų šventės saviškos. Ir miškininkas (pensininkas) K. Jankauskas tvarko savo globojamas pamiškes, ežero salas taip, kaip jam gražu. Jo rūpesčiu pilies saloje tarsi gyvena geros žemaičių dvasios.

GINTALIŠKĖJE, BERŽORE, BABRUNGĖNUOSE

Paliekant Platelius, verta trumpam sustoti Gintališkėje. Tai apylinkės ir ūkio centras, esantis dviejų vieškelių kryžkelėje, Salanto ir Kūlupio upelių santakoje. Yra piliakalnis, mūsų tūkstantmečio pradžios senkapiai. Juos kasinėdami, Telšių kraštotyros muziejaus darbuotojai aptiko įdomių ginklų, darbo įrankių, papuošalų, iš kurių galima spręsti apie žilos senovės žemaičių kultūrą. Nuo XV a. žinomas Gintališkės dvaras. 1831 m. valstiečiai čia priešinosi priespaudai, rekrūtų ėmimui. Ginkluoti sukilėliai valstiečiai buvo kariuomenės numalšinti, keliolika vyrų žuvo. Ir vėliau persekioti, galiausiai, netekę žemės, prievarta įrašyti į miestelėnų luomą. Mediniai Gintališkės šventoriaus statiniai — vietinės reikšmės architektūros paminklas.

Gintališkėje gyvena ir dirba įdomus mėgėjas gamtininkas (bitininkas ir sodininkas) Vacys Šimkus.

Įspūdingos šiaurinės Gintališkės apylinkės. Gilaičių kaime stūkso senovinė alka. Čia pralieta daug kraujo. 1941 m. rugpiūčio mėnesį vokiečiai čia atvarė apie 500 kalinių iš Dimitravo koncentracijos stovyklos, prie Alkos sušaudė ir užkasė.

Šiauriau pabiręs Dovainių kaimas. Jo laukuose prie Notės yra senkapiai, piliakalnį primenanti kalva, vadinama Gaidpile. O nuo jos dar šiauriau matyti ir gražioji Mikytų kaimo alka.

Čia pat jau ir didelis, ne visai žemaitiškos išvaizdos Notėnų kaimas; viena pagrindine gatve ištįsęs palei kelią. Vietovė minima nuo XVI a. pradžios. Kaimo laukuose aptinkama žalvario ir geležies dirbinių, yra senkapių. 1880 m. Notėnuose gimė revoliucionierius Liaudies seimo pirmininkas L. Adomauskas.

Šiandieną čia pavyzdingai tvarkomas ir augantis ūkis. Pradžia jo buvo sunki. Žuvo kolūkio pirmininkas A. Gricius, J. Stonkus ir kiti. Brangiai mokėta už nūdienos laimėjimus.

Įdomios pakelės, traukiant Plungės link. Ne vienas įdomus kaimas, kalnelis, įdomių žmonių gyvena. Smėlėtoje, šilukais šnarančioje paežerėje įsikūręs Beržoro kaimas. Ežeras tuo pačiu vardu vadinamas su sala. Mažu upeliuku Beržoro ežeras jungiasi su įpiečiau tarp miškų tyvuliuojančiu Ilgiu. Beržoro dvaras rašytiniuose šaltiniuose minimas nuo XV a. Medinė bažnyčia (XVIII a.), varpinė, viduje esantys liaudies dailės darbai yra saugomi vietinės reikšmės meno paminklai.

Tik baigiasi abipus kelio ežerai — pradeda kilpinėt Babrungas. Tai beveik šešiasdešimt kilometrų ilgio Minijos intakas, nuplukdantis Platelių ežeryno vandens perteklių į Miniją. Seniau Babrungas suko 14 malūnų. Šiandieną vieną elektrinę ir aštuonis malūnus. Daug! Juk toks nedidelis upelis.

Pravažiuojame pirmą kartą Babrungą ties Babrungėnais. Čia tebestovi vandens malūnas, minėtas jau XVIII a. Manoma, kad tas pats. Babrungėnai pirmą kartą minimi XIII a. Šie vietovardžiai kildinami nuo bebrų, kurių gausiai gyventa viduramžių Žemaitijos upeliuose. 1959 m. į Minijos baseiną jie vėl atvežti ir įveisti.

Dar neatsisveikinam su Babrungėnais, o kelias antrą kartą peršoka Babrungą, paskiau kopia į kalvoto gūbrio keterą. Ties Žvirblaičiais pasukus keliuku į dešinę, pasieki Siurblių kaimą. Jame gimė, išaugo du broliai Kazonai — Justas ir Antanas. Tai liaudies talentai. Kūrybinius savo sumanymus įgyvendindavo kartu: statydavo, rentė trobas, savaip jas puošė, garsėjo kaip baldų meistrai, mėgo tapybą ir muziką. Jaunystėje grojo su jais ir trečias, dabar Amerikoje gyvenantis, brolis, taip pat motina. Negali nepastebėti jų blaivaus proto, didelės patirties suformuoto požiūrio į gyvenimą.

PLUNGĖS MIESTAS

iškilęs ten, kur Babrungas pragraužia skersai aukštų kalvų virtinę. Todėl paviršiuje nemaža nuolaidžių šlaitų, staigių skardžių. Upė čia gražiai vingiuota. Tiesa, miesto nei iš vienos pusės neužstoja didesnis miškas, užtat mažų gojelių, sodų žalumos užtenka. Plungę puošia vienas gražiausių ir didžiausių Lietuvoje parkų. Miesto teritorija šiandieną daugiau kaip tūkstančio hektarų, iš kurių 369-iuose žalieji plotai. 1970 m. Plungėje gyveno apie 14 tūkstančių žmonių. Reali perspektyva jį išaugsiant iki 50 tūkstančių, tapsiant lyg ir nauja Žemaitijos sostine. Kaip tas Žemaičių regijoninis centras nepastovus: Kražiai, Varniai, Telšiai, pagaliau — Plungė! Nieko nepadarysi — nauja epocha, nauji reikalavimai. Mūsų pramoniniais laikais reikia vandens. Pasirodė, Plungėje šios atsargos didesnės,

kadangi pro miestą Babrungu nuteka Platelių ežerų vandens perteklius.

Plungės miesto plano struktūra yra radialinė. Centre stačiakampė aikštė, nuo kurios penkiomis kryptimis eina gatvės. Toliau jos šakojasi, dalija miestą į kvartalus. Galiausiai iš Plungės išsišakoja aštuoni plentai ir vieškeliai. Šiandien Plungė dar naudojasi paveldėtomis senojo miesto gatvėmis, prisitaiko prie tradicinio gatvių tinklo. Tačiau pietinėje miesto dalyje kyla nauji daugiaaukščiai kvartalai. Nenoromis centras virsta senamiesčiu.

Plungėje auga retų pramonės šakų įmonės. Pagrindinė ir svarbiausia — rekonstruotas „Linų audinių" fabrikas, kuriame per metus išaudžiama beveik 10 mln. m audinių. Statoma stambi dirbtinės odos gamykla. Jau pradėta gaminti dirbtinė oda. Baigus statybą, kasmet žadama joje pagaminti 20 mln. kvadratinių metrų dirbtinės odos. Tai 10 kartų daugiau, negu visoje respublikoje per metus pagaminama apskritai odos. Numatoma pastatyti unikalių žemės ūkio mašinų gamybos įmonę, chemijos pramonės įmonę. Veikia medžio apdirbimo kombinato cechas, sviesto gamykla, „Minijos" įmonė, iš kurios liaudies meistrų pagaminti suvenyrai keliauja toli už Lietuvos ribų, netgi į kitus žemynus. Plungėje šiuo metu dirba apie šimtą įvairių sričių inžinierių. Miestas sutinka naujoves: vandentiekį ir kanalizaciją, gamtines dujas. Jį papuoš nauji visuomeniniai pastatai. Bus rekonstruotas parkas, Oginskių rūmai, kuriuose norima turėti žemaičių istorijos ir etnografijos muziejų.

Mieste veikia trys vidurinės mokyklos. Seniausioji įsteigta 1919 m., kitos — tarybiniais metais. Atidarytas statybos technikumas, Kauno prekybos technikumo, Vilniaus lengvosios pramonės technikumo neakivaizdiniai skyriai, muzikos mokykla, yra dveji kultūros namai, numatoma įsteigti kultūros-švietimo technikumą, išaugs buitinio ir kultūrinio poreikio įstaigos.

Plungės miesto istorijoje yra įdomių puslapių, nors ji ir neturi tokių gilių šaknų, kaip, pavyzdžiui, Kražiai ar Varniai. Yra nuomonių, kad Plungė yra Gandingos miesto tęsinys, t. y. užėmusi nykstančio Gandingos miesto vaidmenį. Čia gali būti tiesos. Mat, Plungės seniūnija, buvusi Gandingos valsčiaus sudėtyje, ir dvaras pirmą kartą paminimi tik XVI a. Dėl patogesnių kelių Plungė ėmė sparčiau augti. 1658 m. iš Gandingos čia perkeltas valsčiaus centras, o XVIII a. pabaigoje Plungei suteikiamos miesto savivaldybės teisės, herbas.

Tris šimtmečius Plungės dvaras priklausė įvairiems didikams. Paskutiniai (nuo 1873 m.) jį valdė Oginskiai. Valstiečių priespauda buvo sunki. 1831 m. valstiečiai ginklu priešinosi rekrūtų ėmimui. 1862 m. Plungės valsčiaus baudžiauninkai neklausė carinės administracijos, reikalavo

valsčiaus viršaičiu išrinkti jų teises gynusį atstovą A. Vaišvilą. Apsiginklavę kas kuo įmanydami, jie išvadavo suimtuosius, nužudė šimtininką, savo vadu paskelbė A. Vaišvilą. Deja, netrukus jų laimėjimai buvo kariuomenės paskandinti kraujuje. Kaip aprašo St. Vaineikienė savo romane „Vaišvila", liūdna buvusi pabaiga. Viešai nuplakta daug baudžiauninkų; Vaišvila ir kiti vadai, gaudžiant Plungės varpams, ištremti į Sibirą. Krašte liko liūdna ir apmaudu. Plungės dievdirbys Kaveckas drožė dar liūdniau parimusius dievukus ir statė juos pakelėse. Bet nepasisekimai nepalaužė valstiečių. Jie aktyviai dalyvavo ir 1863 m. sukilime. Už tai, pasakojama, priemiestyje prie kelio į Telšius keli sukilėliai buvę pakarti.

XIX a. viduryje Plungė buvo nemažas miestas, minimi 179 namai (beveik 4 tūkst. gyventojų), parapijinė mokykla su prieglauda, vandens malūnas, spirito varykla, plytinė, paštas, telegrafas, vaistinė. Knygnešio J. Gudo buvo slaptai pristatoma lietuviška spauda, kūrėsi lietuvių kultūrinė draugija. 1905 m. birželio 26 d. su dideliu pasisekimu suvaidintas pirmas lietuviškas spektaklis — V. Keturakio „Amerika pirtyje", choras atliko kelias lietuviškas dainas. Lyg tęsdami kultūrinio darbo tradicijas, plungiečiai ir šiandieną garsėja meno saviveikla.

XX a. pradžioje Plungė kelis kartus degė, ją nusiaubė I pasaulinis karas. Okupuotoje Plungėje jaunimas leido pažangų rankraštinį laikraštį „Jaunimo balsas". 1918 m. pabaigoje čia veikė revoliucinis komitetas. 1919—1920 m. Adolfo Gerlacho pavarde mieste gyveno poetas revoliucionierius V. Rekašius ir vadovavo komunistiniam pogrindžiui. 1920 m. Milašaičiuose klastingai nušautas. Miesto aikštėje poetui pastatytas paminklas, o prie namo kabo memorialinė lenta.

1932 m. į Plungę atėjo pirmasis traukinys. Geležinkelis pagyvino miestą. Oginskių rūmuose įkurta vidurinė žemės ūkio mokykla, 1930—1934 m. veikė iš Telšių perkelta mokytojų seminarija. Garsėjo kaimo amatininkų dirbiniais Plungės turgūs. Etnografai prisimena: norintys parsisamdyt nuo trijų karalių iki užgavėnių eidavo į turgų. Kad pažintų, lygstamas žmogus vyras už juosmens turėjo kirvį, o moteris kultuvę. Juos kartais net vadino kirvelninkais. Plungėje nuo seno buvo daug kalvių, čia atvykdavo norintys pasimokyti šio amato.

Mykolo Oginskio dvare buvo sukaupta nemaža meno vertybių, biblioteka, veikė orkestras, muzikos mokykla, kurioje mokyti gabūs vaikai. 1888 m. gydytojo J. Markevičiaus rekomenduotas, čia atvyko trylikametis M. K. Čiurlionis. Čia jis išmoko pagrindinių muzikos teorijos dalykų, groti fleita, bandė jėgas kompozicijoje. 1893 m. M. Oginskio lėšomis išvyko studijuoti į Varšuvos konservatoriją. Mirus M. Oginskiui, orkestras ir mokykla iširo. Rekon-

struotame parke manoma įamžinti M. K. Čiurlionio atminimą.

Šiandieną Plungės muzikos mokykla labai išaugusi. Joje veikia fortepijono, smuiko, akordeono, pučiamųjų ir liaudies instrumentų skyriai.

Plungės parke sukurti įdomūs kampeliai, Žemaitijai būdingų medžių deriniai. Išnaudojant Babrungo slėnio vingius, gilias raguvas, šaltinius, padaryti septyni tvenkiniai, vietomis su eglių paunksnėmis, šviesiomis klevų alėjomis. Keroja milžinas Perkūno ąžuolas (kamieno skersmuo 1,65 m, o lajos 25 m). Sakoma, po juo buvęs aukuras. Vietos mokytoja kraštotyrininkė E. Ravickienė yra surinkusi įdomių padavimų apie parko medžius. Su ąžuolu siejama legenda apie vaidilutę Galindą. Penkialiemenį gluosnį, pasakojama, pasodinęs penkių sūnų tėvas. Auga prie Babrungo liepa; tą, esą, pasodinęs smuikininkas ir auginęs, laistydamas savo vargų ašaromis, senatvėje miręs, ją apkabinęs.

Manoma, kad XIX a. pradžioje parką rekonstravo A. Zubovas. 1879 m. pastatyti tebestovintys pseudorenesansinio stiliaus rūmai — vienas gražiausių XIX a. Lietuvos architektūros kūrinių, taip pat gotiką imituojanti pilaitė su kuoro vainikuojamu bokštu ir laikrodžiu (dabar pionierių rūmai), puošnūs pseudorenesansinio stiliaus vartai su meškų skulptūrų laikomais herbais, o nišose su šarvuotų karių figūromis. Parke esantys pionierių rūmai, kaip neseniai pavyko išsiaiškinti Plungės statybos technikumo mokytojai E. Ravickienei, yra panašūs į Florencijos Palaco Vecchio rūmus. Gal jie ir pastatyti XIX a. viduryje, sekant įspūdingu Florencijos pastatu...

Ruošiantis parko rekonstrukcijai, tyrimus atliko A. Raulinaitis. Jo nuomone, seni parko medžiai išdėlioti panašiai, kaip senovės žemaičių alkose. Gal į Plungės parką pateko vienas tokių šventų gojų, buvusių prie Babrungo. Rekonstrukcijos metu ketinama tą senovinę romuvą Plungės parke pagal galimybę išryškinti. Tuo atveju Plungės parkas įgytų dar etnografinę vertybę.

Plungės bažnyčioje, kaip žinia, tuokėsi M. K. Čiurlionis, rašytoja Žemaitė. Deja, senosios medžio bažnyčios nėra, ji nugriauta prieš karą, pastačius pseudoromaninę dabartinę. Senus laikus mena mūro varpinė, statyta 1845 m., architektūros paminklas. Joje kabo labai senas (1646 m.) Vilniaus varpų ir patrankų liejiko J. Brautelto darbo varpas su įdomiu herbu. Tas varpas skambėjo 1861 m., paskelbus baudžiavos panaikinimą, į katorgą išlydint 1862 metų Plungės baudžiauninkų sukilimo vadą A. Vaišvilą su jo artimaisiais vyrais, ir 1863 m., paskelbiant sukilėlių manifestą. Verta aplankyt Plungės varpinę — nedaug tokių Lietuvoje išliko. Plungiečiai joje ketina įkurti istorinį miesto muziejėlį.

Skaudžiai Plungę nusiaubė pastarojo meto vokiečių okupacija. Miestas apgriautas, sudegė nemaža pastatų, jų tarpe unikalūs dvaro rūmai. Okupantai ir jų talkininkai apylinkėse nužudė apie 2000 žmonių. Aukoms 1967 m. pastatytas paminklas.

PRO GANDINGĄ Į KULIUS

Babrungo pakrantėse aptinkami archeologiniai radiniai iš akmens amžiaus rodo čia žmones gyvenus nuo II—I tūkstantmečio pr. m. e. Miesto ribose Babrungo kairiajame krante iškilusios dvi kalvelės, vietinių vadinamos pilalėmis. Prie Babrungo aptikta ir IX—XIV a. senkapių su ginklų bei žalvario papuošalų liekanomis. Tačiau įdomiausias Babrungo senovės paminklas yra Gandingos piliakalnis. Žilą jo praeitį puošia padavimai apie kovas su švedais, kryžiuočiais. Minimi požemiai, kuriuose, esą, paslėpti turtai, Babrungo vagoje gulįs akmuo, po kuriuo paslėpti nuo tų požemių raktai. Bet dabar Babrungas patvenktas, pakilęs vanduo ir sunku tą akmenį surast. Turtai yra saugiai padėti...

Gandingos piliakalnis gražus, didingas. Iš trijų pusių jį skalauja Babrungas, o ketvirtoje — žemės pylimas. Piliakalnio viršūnėje erdvi, 117 m ilgio, apie 700 kv. m ploto, aikštė. Storokas kultūrinis sluoksnis. Vakarinėje papėdėje buvusios senosios Gandingos sodybos, amatininkų dirbtuvės. Aišku, kad mūsų tūkstantmečio pradžioje piliakalnyje buvo pilis. Ji minima XIII a. Tur būt, vaidino svarbų gynybinį vaidmenį.

Pagal M. Valančių XVII a. Gandingoje buvusi bažnyčia. Ikikrikščioniškosios gadynės laikais, tur būt, čia buvo apeiginė vieta. Viena netolima kalvelė vadinama Apieros kalnu. Manoma, kad tai senoji alkvietė.

XIII a. Gandinga minima rašytiniuose šaltiniuose. XIII—XVIII a. Gandinga buvo valsčiaus centras, yra neprivilegijuotų Lietuvos miestų sąraše. Gandingos apylinkėse 1535—1536 m. įsiliepsnojo valstiečių sukilimas. XVI a. Gandinga mokėjo 15 kapų sidabrinės mokesčio (tiek, kiek Ukmergė, Telšiai). 1691 m. inventoriuje aprašomas gana skurdus Gandingos dvaras, kaimas. Šiandieniniame Gandingos kaime yra apie šimtas gyventojų.

Lenkiame Gandingos piliakalnį, kelias leidžiasi į platų Minijos slėnį. Iš dešinės įsilieja Babrungas, iš kairės Vieštovė. Prie tų upelių žiočių Santakų kaimas. Įdomios jo apylinkės: slėnyje sausa, Minijos terasose šnara pušynai. Kiek įkalniui buvęs Stanaičių dvaras, hidroelektrinės užtvanka, aukščiau tvenkinys. Stanaičiuose yra senelių namai, o ant Minijos netoliese hidroelektrinė.

Palikus Miniją ir pasukus Vieštovėnų link, dešinėje kelio pusėje žaliuoja sena žemaitiška S. Mingėlos sodyba. Netoli jos galingas pagonybės laikų ąžuolas. Jis vadinamas Mingėlos ąžuolu. Manoma, jam 700 metų. Pasakojama, kad jo papėdėje kūrenta ir garbinta ugnis. Apylinkes pakrikštijus, esą, senajam šventmedžiui nupiauta viršūnė. Medžio išsišakojimas rodo, kur buvo išleistos naujos atžalos, virtusios galingomis šakomis.

Pravažiavus Minijos klonį, kelias kyla į nedideles Vieštovėnų kalvas. Kelio kairėje Vieštovėnų piliakalnis, dar toliau prasideda Juodeikiai — Plungės valsčiaus baudžiauninkų vado A. Vaišvilos gimtinė.

Malonų įspūdį patiri, užėjęs į Vieštovėnų mokyklą. Čia mokiniai gražiai pratinami globoti gamtą. Jie, aplinkiniuose miškuose įrengę 25 ėdžias, vasarą paruošia pašarą, gabena žiemą į mišką, šeria žvėrelius. Mokytojų vadovaujami, vaikai rengia grybų, miško šventes, moka išsisprogdinti sausio mėnesį berželių lapus, žibučių žiedelius.

Kelias jau naujos nuotaikos kraštovaizdyje — įvažiuojame į Kulių apylinkes. Paviršius ramus, mažiau šokinėja. Kalvų pasitaiko, bet daubų nėra. Lygumėlės vietomis pelkėtos. Daugiausia eglynų, kur-ne-kur smėlėtose pakilumėlėse žaliuoja pušys, pavieniai lapuočiai, o kartais ir gojelis.

Kalvos čia neaukštos, švelniais šlaitais, truputį pailgos šiaurės pietų kryptimi, neretai iškyla eilėmis viena po kitos lyg voros. Nedaug apsikaišiusios mišku, jose gyvena žmonės. Ne kaimais, o kelių vienkiemių kaimynystėmis. Gyvena lyg salose, kurias jungia keliai, vieškeliukai.

To krašto paviršių vienu metu kūrė tirpstantys ledynai ir nuo jų tekėjęs vanduo: ledyno pakraštyje nugulė moreninės kalvos, kurių tarpus išlygino į pietus plūstantis vanduo. Vanduo išplovė daug akmenų. Jų iki šiol pilna kalvų pašlaitėse, nemaža išrinkta, suguldyta į pamatus, kiti ir toliau puošia kryžkeles, virto antkapiais ir paminklais. Žemaičiai juos vadina kūliais. Gal ir vietovės vardas nuo tos paviršiaus savybės prigijo. Ir dar vieną gamtos turtą turi Kulių apylinkės — pelkių tyrus. Jie yra atsiradę platesnėse ir kiek žemesnėse tarpukalvėse, kurios priemoliu grįstos, nelaidžios vandenims. Ilgainiui jose susikūrė nepaprasti botaniniai pasauliai — kimininiai aukštapelkių tyrai. Įdomiausias ir vertingiausias yra Reiskių tyras — (875 hektarų) aukštapelkė. Pelkė takoskyroje tarp Tyrupalio, Kartenalės, Trumpės ir Alanto.

Reiskių tyras nėra vienodas ir nuobodus. Jį supa pašlapęs pakraštys — lagas, už kurio pūpso plati, šviesi aukštyn išsigaubusi plynia. Joje auga šviesūs kiminai, baltavilniai švyliai, saulašarės, viržiai, neužaugos pušelės. Nupiaukime tokią, už save mažesnę ūgiu, suskaičiuokime rieves — jau 60—80 metų beturinti!

Reiskių tyro plynią puošia septynios salos, kuriose auga aukštesnių medžių. Svarbiausia tyro vertybe laikomi nesuskaičiuojami jo ežerėliai. Jie labai nevienodi gyliu ir dydžiu. Dažnai tokią vandens akį saugo svyruoklinės viksvos, lyg kokios blakstienos. Vandenyje plūduriuoja lugnių lapai.

Vertingiausios kalvotos, miškėtos Kulių apylinkės su Reiskių tyru paskelbtos landšaftiniu draustiniu, kuris užima puspenkto tūkstančio hektarų. Draustinyje veisiasi kiškiai, kiaunės, lapės, šernai, stirnos, briedžiai ir kiti žvėreliai.

Kulių miestelis ėmė kurtis XVII amžiuje. Dabartinė mūro bažnyčia statyta 1900 m. Jos vidus turtingai dekoruotas medžiu. Stovi įdomių formų senoviška medinė varpinė.

XVIII a. Kulių parapija priklausė jėzuitams. Tada buvo pastatytas mūro vienuolynas, vėliau perdirbtas į kleboniją.

Nuo XIX a. vidurio Kulių miestelis pradėjo gaiviai augti: čia apsigyveno prekybininkų, amatininkų, vykdavo dideli turgūs, gyvulių mugės. 1899 m. Kuliuose Palangos trupė suvaidino V. Keturakio vodevilį „Amerika pirtyje". Tuo metu jau apie 80 procentų parapijos gyventojų mokėjo skaityti.

XX a. ėmė reikštis revoliucinės nuotaikos. 1914 m. karo išvakarėse streikavo Kulių lentpiūvės darbininkai. 1918—1919 m. miestelyje buvo susikūręs revoliucinis komitetas. Buržuaziniais metais veikė pogrindinė LKP kuopelė. Dideles nelaimes Kuliams atnešė II pasaulinis karas ir neramus pokaris. Žuvo Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deputatė D. Salytė, komjaunuoliai V. ir J. Katkai, A. Žemgulytė.

Kuliai savo apylinkėmis garsėja gražia kultūrinio gyvenimo kronika. Joje įrašyta nemaža žymių žmonių vardų. 1898—1901 m. Kuliuose gyveno J. Tumas-Vaižgantas. Kaip prisimena vietiniai žmonės, jis redagavo raštus, platino knygas ir apskritai kėlė nuotaiką.

Senoji Kulių klebonija buvo ir slapta lietuviško laikraščio redakcija ir draudžiamos spaudos slėptuvė. Iš netolimo pasienio (Gargžduose buvo perėjimo per sieną punktas) knygnešys Girgždis gabendavo miškų keleliais spaudą į Kulius. Iš čia kiti knygnešiai ją platindavo savose apylinkėse. Atvykdavo net Šiaulių knygnešiai, kurių tarpe buvo jaunas poetas Jovaras. To Žemaitijos pakraščio gyvenimas domino ir jaudino rašytoją Vaižgantą. Rodos, iš čia daug kas pateko į „Pragiedrulius".

Tuo pačiu metu Kuliuose augo Sofija Kymantaitė. Ji čia greit išmoko žemaitiškai. Mokėsi rašto. Jos mokytoju buvo ir J. Tumas. Kaip ji prisimena savo autobiografijoje, Tumas išmokęs ją pareigingumo visuomeniniam darbui.

Rėmęs ją ir vėliau, skatinęs kūrybai. Kuliuose S. Kymantaitė statydavo Vaižganto ir kitų autorių vaidinimus, rengdavo vakarus. Atlankydavo iš netolimos savo tėviškės Karklėnų Kulius ir vėliau su M. K. Čiurlioniu dviese. Kulių gyvenimą vaizduoja savo apysakoje „Šventmarė".

Netoli Kulių Gargždų link miškėtose apylinkėse įsikūręs Tilvikų kaimas. Jame 1909 m. račiaus šeimoje gimė Juozas Laurinkus — šiandieną plačiai pagarsėjęs liaudies menininkas. Jau vaikystėje pamėgo medžio drožinius, vėliau truputį mokėsi Kaune. Užėjo karas, okupacija. Dirbo pogrindyje. Buvo susektas, teko slapstytis. Šiandieną J. Laurinkaus darbai visuomenės pripažinti, puošia mūsų dailės parodas, yra apkeliavę užsienius.

O netolimame Kumžaičių kaime gimė, augo našlaičiu žinomas žemaičių knygnešys Jurgis Gudas. Visą amžių ir sveikatą atidavęs knygai, pažangos žodžiui. 1941 m. Kvecių miške prie Kretingos 73 metų senuką knygnešį fašistai sušaudė.

Bene labiausiai su Kuliais susijęs Juozo Butkaus, kurį pažįstame kaip Butkų Juzę, gyvenimas.

Gimė būsimasis rašytojas 1893 m. netolimame Pažvelsyje. Augo kaime, kuriame, kaip pats prisimena, lankėsi knygnešiai, jų tarpe jaunas Kulių vikaras J. Tumas, J. Gudas. Mokėsi pas daraktorių, vėliau ir pats daraktoravo, lietuviškas knygas platino. „Vasaros metu, ganydamas ūkininkų gyvulius (nes savų neturėjome) — kiaules arba karves, dažnai žiūrėdavau į dangų, nes labai slėgė mane tas mažas gyvenimas..."

1911—1913 m. Pažvelsy buvo įsteigęs pažangią slaptą organizaciją „Kibirkštėlę". Susibūręs joje, jaunimas švietėsi, klojimuose rengė lietuviškus vakarus. Butkų Juzė buvo ir autorius, ir režisierius, ir artistas. Leido laikraštukus „Žadintoją", „Upelį" ir kitokius. Buvo paprastas, visų laukiamas, mėgstamas apylinkės šviesuolis, jaunimo siela ir pasididžiavimas.

Kiek pasaulio regėjo Butkų Juzė! Mokėsi Liepojoje, studijavo Maskvoje, Berlyne, Jenoje. Apkeliavo Alpes, Italiją, Angliją, Skandinaviją, Ameriką. „Nevaišinga Lietuvos pastogė stūmė svetur, kelis kartus sodino į kalėjimą. Negalėjom sutilpti savoj tėviškėj". Nelenkė prieš nieką nugaros, buvo „paprastų žmonių burna", o kartais jaunystėje, kaip pats sakosi, matant tiek daug skriaudų, norėjosi „padegti žemę"...

Po 1926—1927 m. kalėjimo nusipirko netoli gimtinės Aukštakalviuose nedidelį ūkelį, mėgino žemės darbu verstis, svajojo apie kūrybos poilsio namus menininkams. Keturiolika metų su pertraukomis ūkininkavo, tačiau viskas baigėsi varžytynėmis.

Daugiausia per savo gyvenimą dirbo mokykloje, literato, rašytojo darbą. Sunkiausiomis valandomis atodūsių

vietoj Butkų Juzė tardavo: „o Kulių žemaitis važiou er toliau dainiou“...

Šiandien kuliečiai savo miestelį gerokai praturtino: patvenkė upelį, užveisė parką, o kokių rojaus vietelių pamatysi sodybose, kiek ten gėlių! Ir ne vien gėlių. „Pergalės“ kolūkis gavo grūdų derlių iš hektaro 30,1 cnt, bulvių — 160 cnt. Aštuoniasdešimties hektarų plote miežių prikulta po 40,7 cnt iš ha. Kulių, Karklėnų apylinkėse labai plačiai atlikti žemėtvarkos darbai. Dabar čia vis daugiau auginama linų.

Kulių miestelis mažas, tik apie 400 žmonių tegyvena. O turi vidurinę mokyklą, ligoninę, vaistinę, biblioteką. Čia ūkio centras, dvi girininkijos. Veikia kraštotyros muziejus, kurį 1958 m. įkūrė mokytojas A. Butkevičius. Malonu eiti tvarkingomis miestelio gatvėmis, gėrėtis jaukiais kiemais, gėlynais, klausytis apie Kulių kultūrines nūdienos tradicijas, turiningus vakarus, matyti pripažinimo raštus, prizus, kuriuos žmonės yra gavę už pasiekimus.

PIETINĖSE AUKŠTUMŲ ATŠLAITĖSE

uo Kulių į Rietavą kelias vingiuoja tamsiažaliais eglynais, aplenkdamas didesnius tyrus, kurių čia itin daug. Aukštasis tyras, dar vadinamas Lapės tyru. Į šiaurę nuo Rietavo — Jomančių tyras. Ties Mižuikiais iškyla aukštesnių kalvų pakiluma; o toliau plyti miškėta, banguota Rietavo lyguma. Joje prie Jūros upės gražiai įsikūręs

RIETAVAS

— vienas įdomiausių Žemaitijos miestų. Šiandien jis išaugęs, apėmęs buvusio dvaro gyvenvietę, kitapus Jūros slėnio pabirusį Vatušių kaimą. Miestą plėstis skatino nutiestas Žemaičių plentas ir ypač buvimas administracinio rajono centru. Tada iškilo mūriniai vidurinės mokyklos rūmai, toli nusitiesė priemiesčių gatvės, įsikūrė buities ir kultūros įstaigų. Vatušių medžio dirbtuvės perauga į baldų kombinatą. Žemės ūkio technikumas bene seniausias Lietuvoje. Šiandieną Rietave yra apie 3000 gyventojų.

Rietavas niekados nebuvo žymiu Žemaitijos centru. Tačiau jo istorijoje yra įdomių kultūrinio ir ekonominio gyvenimo reiškinių.

Rietavo vardas paminėtas dar XIII a., o paskiau didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto laikais. XVI a. Rietavas buvo įvairių Žemaitijos administracinių padalų centru: valsčiaus, pavieto, seniūnijos. Miškėtos jo apylinkės buvo labai retai gyvenamos.

XVI a. pabaigoje Rietavo valsčiaus valdos atiteko įtakingai Sapiegų giminei. Jau tada miestas ėmė iškilti. Minima bažnyčia, kelios karčemos, turgai, turėtas savas saikas. Tada miestelis kūrėsi kitoje vietoje, buvo radialinio plano.

Nuo XIX a. pradžios Rietavas buvo Oginskių giminės rankose. 1792 m. Rietavui suteikiamos miesto teisės, herbas.

Įdomiausias Rietavo istorijoje yra XIX amžius. 1831 m. čia veikė didelis sukilėlių būrys, gegužės mėnesį įvyko

susirėmimas su kariuomene. Buvo suimtas net tuometinis Rietavo šeimininkas Irenijus Oginskis — vienas iš tos giminės originalų. Jis savo dvarą buvo pavertęs savotiška autonomija su savo įstatymais, pinigais. 1835 m. savo valstiečius atleido nuo baudžiavos. Jis 1859 m. įsteigė Rietave žemės ūkio mokyklą, kurioje buvo dėstoma lietuviškai. Tačiau labiausiai rūpinosi savo dvaru. Savo rezidencijai statyti pasikvietė garsių užsienio architektų, menininkų. Tada suprojektuotas naujoje vietoje klasicistinio architektūrinio plano miesto centras su didele stačiakampe aikšte, tiesiomis gatvėmis. Nupirkęs miestelėnų trobesius, Oginskis gyventojus sukėlė į naujai suprojektuotą miestą. Iškeltos net baudžiauninkų kapinės, kurių vietoje pastatytas Oginskių mauzoliejus. Senojo miestelio vietoje, kur į Jūrą įsilieja mažytis Jaujupis, Oginskiai įsiruošė modernius rūmus su bokštu, tvenkė ir keitė upelius, užveisė didelį parką. Dvare įkūrė didžiulį žirgyną, oranžeriją su retų augalų kolekcijomis, rūmuose sukaupė meno, literatūros lobių.

Ypač sunki priespauda slėgė Rietavo žmones, valdant Irenijaus sūnui Bagdonui Oginskiui (jo brolis Mykolas tada valdė Plungę). Tarp tuščių dvarponio išsigalvojimų buvo ir pažangių darbų padaryta. 1875, 1876 ir 1878 m. Rietave buvo surengtos žemės ūkio parodos. Dvare įvesta elektros šviesa, telefonas (pirmiausia iš Rietavo į Plungę), įrengta geležies liejykla, žemės ūkio mašinų fabrikas, lentpiūvė, baldų dirbtuvės, malūnai, plytinė, kalkinė, muilo virykla ir kt. Tai dvarui atnešė nemažus pelnus. 1874 m. Oginskiai pastatė Rietave neoromaninio stiliaus bažnyčią (arch. Gansovskis). Joje yra žemaičių liaudies dailės elementų.

Įdomios muzikinės Rietavo tradicijos. Kitų garsių Europos dvarų pavyzdžiu Bagdonas Oginskis 1872 m. įsteigė orkestrą: pasamdė vadovą ir gabesnius vietos muzikantus. Nupirko instrumentų, orkestrantams mokėjo algą, davė išlaikymą, drabužius, paradinę uniformą. Pastatė namą muzikantams gyventi ir dirbti. Iš pradžių orkestrui vadovavo lietuvis Juozas Kalvaitis — Varšuvoje ėjęs muzikos mokslus, dalyvavęs 1863 m. sukilime. Vėliau čekas I. Mašekas. Kiekvieną sekmadienį po pietų iškilmių salėje arba parke orkestras grodavo kunigaikščiui, jo svečiams.

Netrukus orkestras išaugo iki simfoninio. Prie jo susikaupė nemaža natų biblioteka, darbas orkestre su jaunais, augančiais mokiniais prilygo muzikos mokyklai. Grojimo mokė pats I. Mašekas ir vyresnieji muzikantai. Kad orkestras buvo pajėgus, rodo jo programos. Jose buvo J. Haidno, V. A. Mocarto, L. Bethoveno, F. Šuberto, P. Čaikovskio simfoniniai kūriniai, ir, žinoma, M. K. Oginskio polonezas bei kiti dalykai.

Vasarą B. Oginskis orkestrą veždavosi į Rygos pajūrį. O kartais uniformuoti orkestrantai turėjo tenkinti ir kitus asmeninius kunigaikščio norus, pavyzdžiui, kaip raiti kavaleristai lydėti jį per Žemaitiją viešnagėn. Tų užgaidų, iškilmių, visokių pramogų čia netrūko. Su didžiausiais fejerverkais švęsdavo dvarininkas šeimos šventes, rengdavo prabangias, linksmas medžiokles.

Lietuvių tautinio atgimimo sąjūdžiui lietuviškos spaudos platinimui B. Oginskis buvo tolerantiškas, krašto nelenkino.

Oginskių galybė užgeso XX a. pradžioje. Abudu broliai buvo godūs turto, didybės. Mirus plungiškiam broliui Mykolui, Bagdonas su žvėrišku gobšumu bylinėjosi dėl palikimo. Senojo despoto paveikslas neužsimiršo rietaviškių atmintyje. Senatvėje jis nusukdavo užmokestį, bylinėjosi dėl miško su valstiečiais. Priėjo iki ginkluoto susirėmimo. Pasipriešinusius laikė kalėjime, kankino. 1900 m. V. Mickevičiaus-Kapsuko korespondencijoje užrašyta: „Dar daugelis žmonių atsimena, kaip jisai užmušė savo duonkepį už tai, kad tas, neturėdamas kuo maitinti savo didelę šeimyną, pavogė porą kepalaičių duonos“. Išprotėjęs kunigaikštis mirė 1909 m.

Perniek nuėjo Rietavo turtai ir vertybės. Žemaitijoje mirė I. Mašekas. Išsivaikščioję Rietavo muzikantai pavieniui grojo Vilniuje, Kaune, Varšuvoje, Rygoje, Čikagoje. Dar po karo LTSR Operos ir baleto teatro orkestre grojo M. Olšauskas, Vilniuje grojo ir dirbo M. Ženstavičius, A. Šalkauskas. Dešimtą dešimtį metų pradėjęs, Rietave gyvena senojo orkestro muzikantas Vytautas Lukauskas: grojo Rietave, Amerikoje, Žemaičių festivaliuose. Nepaleidžia savo senosios triūbos ir šiandieną.

Pirmojo pasaulinio karo metais dvarą nusiaubė vokiečiai. Sunaikino parko ir aplinkos vertybes, apiplėšė gausius meno rinkinius ir biblioteką. Vėliau buržuazinė Lietuvos valdžia dvaro vertybes pardavė iš varžytynių, išvežiojo po įvairias vietas retą parko ir šiltnamių augmeniją (tik dalis pateko į Kauno botanikos sodą).

Šiandieną senoje Rietavo dvarvietėje įsikūręs žemės ūkio technikumas. Parkas yra viso miesto puošmena, bet apleistas, pamažu nyksta.

Negalima iš Rietavo išvykti, neprisiminus įžymių šio miesto žmonių. XIX a. viduryje Rietave gyveno mūsų švietėjas ir rašytojas Mikalojus Akelaitis. Čia jis mokė I. Oginskio vaikus ir tikėjosi, kaip jam buvo žadėta, kad dvare bus įsteigta lietuviškoms knygoms leisti spaustuvė. Čia būdamas, bendravo su M. Valančiumi, S. Daukantu. Iš tų vilčių nieko neišėjo.

1842—1860 m. su pertraukomis Rietave gyveno ir mokytojavo liaudies švietėjas ir literatas Laurynas Ivinskis. Jis dėstė žemės ūkio mokykloje, buvo jos vedėju. Nuo 1846 m.

L. Ivinskis čia rašė pirmą lietuvišką kalendorių — „Metskaitlių“. Iki spaudos draudimo jų išėjo bene septyniolika nuo 3000 iki 8000 egzempliorių tiražu. Juose spausdinti praktiški patarimai kaimiečiams ūkio, medicinos, švietimo klausimais, taip pat A. Baranausko, D. Poškos, S. Valiūno ir kitų kūryba, liaudies dainos. Nesant lietuviško periodinio laikraščio, tie kalendoriai iš dalies jį atstojo. L. Ivinskis paruošė prospektą periodiniam lietuviškam laikraščiui „Aitvaras“, bet išleisti jo nepavyko. Visą gyvenimą L. Ivinskis mokytojavo dvaruose, pas žmones. Buvo jis ir G. Petkevičaitės-Bitės mokytoju. Taip „pakeliui“ ir mirė 1881 m. Palaidotas Kuršėnuose.

Stebina L. Ivinskio interesų platumas. Jo darbo rezultatas — spaudiniai ir rankraščiai, tautosakos, žodyno, vietovardžių, heraldikos rinkiniai. Šio žmogaus numylėtinė buvo gamtotyra. Jis paliko grybų piešinių kolekciją, herbarų, aprašymų.

RIETAVO MIŠKAIS

Į pietus nuo Rietavo jau lyguma. O mes keliaujame kalvotąja Žemaitija. Ji čia pat — ir į šiaurę, ir į rytus. Virš senųjų Rietavo miškų 30—40 m. iškyla stambios lėkštašlaitės kalvos. Važiuojant keliu Tverų link, už kelių kilometrų, kairėje, dunkso graži Alkos kalva. Ir kaimas jos papėdėje. Alko vardu. Kitas kaimas, visai prie kelio — Giliogiris. Kalvos papėdę apsėdusios pirkios. Tik eigulių sodybos slepiasi pamiškėse.

Nepamirštamas reginys nuo Alkos kalno. Miglose banguoja miško viršumedžių toliai. Papėdėje slepiasi mažytės trobos. Tur būt, daug galėtų papasakoti senasis dievasostis — jo viršūnė matė ir kryžeiviškas voras, ir pilių liepsnas, ir marų sutemas. Nuo tos viršūnės buvo matyti ir baisaus laužo dūmai, kurie kilo „1740 m. rugpiūčio 13 d. 6 valandą ryto“. Kažkur netolimose apylinkėse raganavimu apkaltintos ir sudegintos Pelkienė, Dambrauskienė, dar trys dvylikos, trylikos metų mergaitės.

Šviesesnę dieną nuo kalvos matai kaimynines viršūnes. Arčiausia kalvotas Lopaičių šlaitas, lyg laiptas į aukštesniąją Žemaitiją. Lopaičių papėdėje, medžiuose, Tverai, šiaurėje — Medingėnai, į vakarus Stalgėnų bokšto galva virš miško kyšo, matyti Plungės ir Rietavo mūrų viršūnės.

Apylinkių medynus išretino 1967 m. audra. Daug rūpesčių atnešė ji miškininkams. Bet žaizdos jau visai užgydytos: sutvarkytos išvartos, suvešės nauja medžių pamaina.

Sutiksi tame miškėtame atokume įdomių žmonių. Juozas Liaugminas Giliogiryje dar skaptuoja klumpes. Čia prisimenamas Tado Blindos pasekėjas svieto lygintojas

Martinkus. Gyvena žmonių, kurie Leniną Spalio dienomis matė. Yra kaimo muzikantų.

Toliau kelias veda Medingėnų, Žlibinų, Kantaučių link. Čia dar gali pamatyti senoviškų nuskliaustagalių trobų, skeltų sienojėlių įžambine tvora apvestų sodybų. Nuo Alko kaimo į Medingėnus Minijos ir Jūros takoskyroje kelią pastoja didokas miškėtas tyras. Mažutis Alkupis jau teka šiaurėn, į Miniją.

Tyrą pereini, patenki į Užpelius — gyvenvietę, įsikūrusią prie Palos upelės. Žiūri į naujus namus, šviesius kiemus, klausais tylos, lyg pirmąsyk radus ramybės užuoglaudą, liaudies sukurtą kurortą. O tereikia su žmogumi įsikalbėt, ir išgirsti tą patį: apie neramias pokario naktis, gaisrus, sunkią kolektyvizacijos kelio pradžią. J. Pečiulis, D. Bružinskas, Matas ir Petras Valskiai, apylinkės pirmininkas E. Griguola, J. Kupetys su žmona, P. Balsys ir daug kitų nekaltų žmonių sušaudyti. Už tylą ir laisvę brangiai mokėta.

Paviršius pradeda kilt, kuprotis kalvomis. Kelią pastoja giloki Palos ir mažesnių Minijos intakėlių kloniukai. Pagaliau aukštokame Minijos paupyje

MEDINGĖNAI

Medingėnų vietovardį daug kas kildina nuo senovinės medės — miškų, kurių tose apylinkėse gausiau nei šiandieną būta. Vietovė istoriniuose šaltiniuose paminėta dar XIII a. Kartais abejojama, ar senieji Medingėnai buvo toje pačioje vietoje. XIV—XVI a. čia būta nedidelio pavieto centro. Medingėnų dvarą XVI a. pradžioje valdė Žemaičių seniūnas S. Kęsgaila. Vėliau Medingėnų dvarai priklausė Šiukštoms, Gorskiams. Žmonės mena baudžiavos laikų priespaudą, skriaudas. Dvarponiai tijūnais samdydavo žiaurius vokiečius. Vienam tokiam, keršydamas, kažkas slapta galvą nukirto...

Miestelio planas gana įdomus, su aikšte, radialinės krypties gatvėmis, yra įdomios medinės architektūros trobesių, liaudies dailės darbų. Architektūriniu požiūriu įdomi varpinė. Dabartinė bažnyčia statyta XX a. pradžioje.

Kitapus Minijos, atokiai nuo miestelio, buvusiame Šiukštų dvare, 1877 m. gimė ir vaikystę leido Marija Pečkauskaitė, būsimoji rašytoja Šatrijos Ragana. Augo ji dabar tebestovinčiame sename mūro name, kuris kažkada buvo skirtas tarnams (dvaro rūmai jau buvo sudegę). Iš tų laikų išliko parko medžių, sulaukėjusių vaismedžių. Apylinkės iš šiaurės užstotos miško, pasvirusios į atokaitingą pietų saulei Minijos šlaitą. Numatoma vietovę sutvarkyti ir įrengti memorialinę ekspoziciją.

Įdomios yra šiaurinės Medingėnų apylinkės. Žlibinų, Kantaučių. Gerai nuteikia kalvotas reljefas, savaip jaukūs mišrūs miškai, kreivi vingiuoti keliai, įdomūs senoviški kiemai. Yra čia gamtos paminklų (į rytus nuo Gedikos upelio Lenkaičių ąžuolas, prie Duobulės upelio keri Medingėnų ąžuolas), apeiginių akmenų (bene įdomiausias miške prie Šašaičių kaimo, vadinamasis dievo stalas), senosios dailės kūrinių, liaudies sukurtų padavimų.

Šioje nuošalioje Žemaitijos užuoganoje gyvena neeilinių žmonių. Štai gražioje Žlibinų gyvenvietėje įdomu pasikalbėti su žymiu grandininku, Socialistinio Darbo Didvyriu Ant. Stančiku. Tai žinomas linų auginimo meistras. O Kantaučiuose malonu užeiti pas Joną Čiūtį. Nugyveno netrumpą gyvenimą Vokietijoje, Lenkijoje, Amerikoje. Jau pasmerktas ir mirt buvo: vokiečiai I pasaulinio karo metais, nusivarę į Plungę, pririšo prie medžio, ilgai kankino. Dabar J. Čiūtys gyvena ramią senatvę. Kai suvažiuoja septyni vaikai, susirenka keliolika anūkų — linksma.

O dabar paminijais, pasukdami Žarėnų link, atsisveikiname su Plungės rajono žemėmis. Mielas tai kraštas, iškalbingas savo kūrybingumu (131 liaudies dailės ir architektūros paminklas jo teritorijoje), šviesus dabarties laimėjimais, įdomiais žmonėmis.

Savo 208 kilometrų ilgyje Minija neapsakomai įvairi. Medingėnų apylinkėse turi giloką slėnį, labai vingiuota, srauni. Vagoje dažnos rėvos. Kitur srūva ūksmingais miško pašakniais. Įdomu, kad abu upės šlaitai apaugę nevienodu mišku. Aukštupyje ji teka iš rytų į vakarus. Todėl dešinysis šlaitas yra saulės atokaitoje, o priešingas šešėlyje. Saulėtame šlaite auga liepos, klevai ir kiti lapuočiai, o paūksmingame — eglės.

Minijos įžymybių tarpe pastebimi senieji vandens malūnai, kurių įdomesni — ties Keturakiais. Užuovėjinguose slėnio tarpušlaičiuose prie kliokiančios srovės tūno medžiuose paskendusios jaukios sodybos.

ARTĖJANT PRIE ŽARĖNŲ

Minija giliai prasmenga tarp slėnio šlaitų, daro staigias kilpas, kurių įdomiausia — prie Paplienijos kaimo. Kilpoje stūkso piliakalnis. Jį supa srauni Minijos tėkmė, iš šiaurės saugo pylimas. Dar neseniai jo papėdė buvo patvenkta, kiek žemiau sukosi malūnas.

1961 m. Telšių kraštotyros muziejus kasinėjo prie Paplienijos piliakalnio esančią gyvenvietę, kurioje aptiko retų radinių. Nustatyta, kad žmonių joje gyventa V a. pr. m. e.— XII m. e. a. Atkasta mūsų eros pradžios geležies lydykla (joje kalviai gelažiai iš vietinės balų rūdos gaivindavo geležį), keturios iš molio lydymo krosnelės (yra

Telšių muziejaus ekspozicijoje), patalpų sienų liekanos. Matyt, čia būta žemaičių geležies gavybos centro.

Savotišką socialinį sluoksnį XIX a. vidury sudarė žemaičių bajorai: nei jie turėjo didelių turtų, nei baudžiauninkų, dažnai patys tarnavo didžponiams, bet lenkiškai pūtėsi. Buvo tai vietos žmonės, kurie apie savo žemaitišką kilmę nenorėjo nė girdėti. Vienas Varnių kunigas, remdamasis katedros metrikomis, pamėgino skelbti apie tų bajorų vietinę kilmę, tai jie visi nesutiko ir baisiai pyko. Ypač daug tokių bajorų buvo palei Miniją prie Medingėnų ir Žarėnų. Jau senokai tas socialinis sluoksnis išnyko, o kraštovaizdyje vietomis labai ryškūs „bajoriškos gadynės" siluetai. Išliko stovinčių smulkiabajoriškų sodybų. Jos, tarp šiandieninių mūrų įsiterpdamos, išsiskiria senu romantiškumu. Kiemus gaubia klevų paunksmė, vietomis stovi tvirtas dviejų nuskliaustų galų gyvenamasis trobesys su priemene per vidurį. Stambesnių bajornamių gražūs, barokiškom pakriūtėm kylantys malksnų stogai, statinėmis lentomis iškaltos sienos, mažučiai, lyg praeities sėslumą bylojantys langai. Įdomiai šiandieną išrodo tos išnykusios bajorijos gūžtos. Tokia gūžta yra ir Šatrijos Raganos gimtinė.

Žarėnų miestelis įsikūręs taisyklingoje senų vieškelių kryžkelėje. Centre aikštė, nemaža naujų mūro pastatų. Iš tolo šviečia triaukštė mokykla. Ji gali didžiuotis savo piešimo pamokomis. Tuo žarėniškiai išsiskiria iš kitų. Moksleivių piešinių parodos eksponuojamos kitose rajono ir Telšių miesto mokyklose. Iš paveikslų junti, kad toje mokykloje mokama jautriai, nepažeidžiant individualumo, žadinti meilę dailei.

Jau dvidešimtmetį atšventė Žarėnų žemėse esantis „Baltijos" kolūkis. Sukaktį sutiko sustiprėjęs, net kiek pagarsėjęs. Žemės čia kalvotos, skardėtos — nepatogios ūkininkauti. O išaugino (1970 m.) 23,5 cnt žiemkenčių, 25,5 cnt vasarinių viename hektare. Nemaža naujų ūkinių pastatų, gerų mašinų darbams atlikti, sunkvežimių.

Užuominas apie Žarėnus randame XIII a. Turint galvoje netoli esančios Plienijos įtaką, galima tikėti Žarėnus buvus šių apylinkių centru. Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės laikais Žarėnai minimi kaip valsčiaus ir pavieto centras; priklausė Žemaičių seniūnams. Dvarą valdė Vainos, Nagurskiai.

1815 m. Žarėnų apylinkėse, nusigyvenusio bajorėlio nuomininko Juškevičiaus šeimoje gimė Jonas Juška — žymus lietuvių filologas, tautosakos rinkėjas. Mokėsi Kražiuose. Jo mokytojų tarpe buvo M. Valančius. J. Juška nuveikė didžiulį darbą lietuvių leksikografijoje. Jis visą amžių mokytojavo įvairiose Rusijos mokyklose, rašė. Norėdamas išmokslinti jaunesnį brolį Antaną, pardavė aukso medalį, gautą už pažangumą Kražių mokykloje. Paskiau

abu broliai rinko liaudies dainas, redagavo, leido tautosakos rinkinius. Abu broliai palaidoti tolimoje Kazanėje.

Įdomios Žarėnų apylinkės, kad ir kuriuo iš likusių trijų kelių (ketvirtuoju nuo Medingėnų atvykome) pasuktume. Vaizduokimės, važiuojame Varnių link. Lenkiame kapinių kalnelį, ir tuoj už jų kelio sankasa gula Butkų pelke. Vėl aukštokas kalvagūbris, pūpso medžiuose žemaitiškas bajorkiemis, ir vėl šlaitu sukame į mišką. Paviršius lygėja, sausasmėliais išsikloja, pakelėje pušynai, šviesūs sausašiliai. Ir taip kone iki Varnių. Ties Šilų kaimeliu sustokime. Čia pušynų aplinkoje liūla mažas ežerėlis, netoli — kalneliukas, Mergų suolu vadinamas. Pasakojama, švedų antpuolių metu žemaičiai kariai apsirengdavę mergiškais drabužiais, atsisėsdavę ant kalnelio ir viliodavę priešus... Priviliotuosius įsiūbuodavę... ir į ežerą. Pasakojama, esą, švedų ginklų galima dar rasti ežere.

O jei smagiu vieškeliu nuo Žarėnų trauktume į rytus, tai prie Karštenių rastume ežerėlių būrį — Minijos gimtinę. Ilgis, Medikis, Pluotinalis, Salotas, Kliokis, Žiezdis, Karštenis. Tas, sako, neužšąla vidury. Iš jų pradžiai vandenį gauna Žemaičių upelė Minija. Kalvota, miškėta, ežeruota — graži Karštenių, Kegų gyvenviečių aplinka. Galėtų kurtis vasarvietė. Dar toliau į rytus kupliose kalvutėse išvaizdus mišriamedis miškas. O kelelis, kelelis — sukrus iki apsvaigimo...

Ketvirtuoju vieškeliu iš Žarėnų nuvažiuotume į Telšius, Ir čia — dideli mišrūs miškai, vadinti Dievo krėslo miškais, yra pelkių. Po kelių kilometrų kelias išneria į gražias kalvas. Irtogano kaime ilgą laiką gyveno poeto A. Baranausko brolis sukilėlis Anupras Baranauskas. Dabar čia gyvena jo sūnus Jonas ir duktė Elena. Nemažai prisimena dėdę, jo apsilankymus, turi paveldėję poeto daiktų: sieninį laikrodį, paveikslą.

Į rytus nedidelė Lauko Sodos gyvenvietė. Netoli mažiukas Ūžrio ežerėlis. Iš šiaurės jį puošia gražios aukštos aštriaviršės kalvos. Mėgėjui malonu pakopinėti jų šlaitais. Čia, Jomantų pamiškėse, yra gamtos paminklas — senas trijų atšakų kamieno Vembūtų ąžuolas (apie 30 m aukščio, beveik 5 m skersmens). Netoliese didžiulis akmuo. Kungių kolūkio žemėje, kairiajame Viešvės šone, išvaizdus Getautės piliakalnis, žaliuojanti Gojaus kalva. Įspūdingos apylinkės.

Įpiečiau nuo Lauko Sodos — Šėmai. Į šį dvarelį 1856 m. vienuolikos metų Julija Beniuševičiūtė buvo atvežta pas dėdiną mokytis ir jai patarnauti. Išbuvo iki 1863 m. sukilimo, kurį irgi čia išgyveno. Būsimoji rašytoja čia baigė vaikystės metus ir pradėjo jaunystę. „Autobiografijoje" rašo: „Kur kas norėjo, ten galėjo mane priruokuoti; kame kas sugaišo nuo kokio darbo, ten reikia man stoti; atvažiavo svečių — man patarnauti, jei nakvoja — lovas pa-

kloti, viskas apžiūrėti; kartais pietus išvirti ir sykiu į stalą sėsti; prireikė ko pirkti — lėk į sodžių ar pas kumečių bobas sviesto, smetonos ar kiaušinių parnešti; o čia, žiūrėk, jau kitas koks darbas laukia — obuoliai rinkti, džiovinti, bitės daboti, uogas virti..."

Prasidėjus sukilimui, išgyveno rūpesčių ir pavojų. Nešiodavo sukilėliams laiškus, slaugydavo sužeistuosius. Naktimis rankomis prie žvakių siūdavo drabužius. „Kiek mes marškinių prisiuvome — nė angelai nesuskaičiuotų, o kiek naktų nė akių nesudėjome — nė velniai nesurokuotų".

„Autobiografijoje" aprašyti žygiai į Žarėnų, Karštenių miškus, kaip slėpė sužeistą sukilėlį nuo Medingėnų dvarininko Šiukštos, kaip džiaugėsi palaikiusios perkūniją patrankų griausmu, manydamos atžygiuojant nuo jūros lauktą prancūzų pagalbą.

Išliko tik Šėmų sodybos žymė — neprižiūrimi pastatai sugriuvo.

Šėmų rytinėmis palaukėmis nutiestas naujas asfaltuotas plentas, jungiantis Telšius su Varniais. Tai šiaurės-pietų krypties Žemaičių plentas. Vėl pravažiuojame Karštenių miškus. Čia pat miške jauki kryžkelė. Joje stovėjo Žemaitės „Autobiografijoje" minima Pušinės karčema, kurioje sustodavo sukilėliai. Netrukus atsiveria lygumos — įvažiuojama į didįjį Biržulio—Lūksto ežerų duburį.

Ant to duburio šlaito — jauki Janapolė, 1949 m. susikūrusio Virvytės kolūkio centras, su vidurine mokykla, felčerių-akušerių punktu, kultūros namais. Bažnyčia ir varpinė XVIII a. architektūros paminklas.

Didžiuliame, lėkštame, plynokame duburyje

VARNIŲ APYLINKĖS

Duburys išlįsęs į pietus kone iki Laukuvos, ties Biržuliu tolokai įsiterpia į vakarus. Jame telkšo keturi stambūs Žemaitijos ežerai: šiaurėje Biržulis su Stervu, pietuose Lūkstas su Paršežeriu. Jie priklauso Ventos baseinui, Virvytės upele savo vandenis plukdo į šiaurę. Poledynmečiu tas duburys buvo sklidinesnis vandens, čia tyvuliavo vientisos marios. Tada duburio šlaituose nuskalauti lygūs paplūdimiai, šiandieną išlikę terasomis. Terasos rodo, kad vandens lygis galėjo būti daugiau negu 10 m aukštesnis. O dabar tame pažemėjime tik negilūs ežerai, lyg kokie liekaniniai klanai. Jų lėkštas apyežeris plačiai užpelkėjęs.

Ypač platūs pelkynai supa Biržulį. Pelkės nusidriekia nuo Janapolės iki Zdoniškės. Sausesnėse tų pelkių salose, pusiasaliuose kadaise buvo žvejų kaimeliai: Karkliškiai, Dreniai ir kt. Nemaža klaidžių užutėkių, būta liūnų. Tas pelkes vadina senoviškai dumbrėmis.

Ežerus jungia Sietuvos, Varnelės ir kiti upeliukai. Nuo aukštumų šlaitų suteka Nakačia, Nevarda, Rešketa ir kiti mažesni.

Varnių apylinkių ežerai vienas į kitą nepanašūs. Ypač įdomus yra Biržulis su Stervu, paskelbti draustiniu. Jų pelkėtas pakrantes labai mėgsta vandens paukščiai. Čia gyvena gulbės, apsistoja gervės, gaidukai ir kiti retesni.

Iki 1954 m. melioravimo darbų Biržulis tyvuliavo 754 ha, giliausia vieta buvo 4,5 metro. 1930—1932 m. Biržulis nusekintas 80 cm, o 1954 m.— dar 1,5 m. Ežero teliko vos šeštadalis. Dideli ir brangūs darbai buvo atlikti, bet žadėtos naudos nesulaukta. Dabar vėl vandenys patvenkti, liūla apytikriai 600 ha plote. Ežero apylinkėms trūksta miško.

Lūkstas banguoja Virvytės baseino aukštupyje. Tai antras pagal dydį Žemaitijos ežeras — jo plotas 1018 ha, giliausioje vietoje — 10 m. Šiaurinis ir pietinis ežero galai žemi, vietomis pelkėti. Lūksto ežere nuo seno iki šiol aptinkama gintaro. Apie Lūksto ežerą yra nemaža padavimų.

Varnių duburyje, sausesnėse tarpuežerėse ir aukštose pakrančių kalvose žmonių seniai gyvenama. Tai liudija archeologiniai radiniai ir paminklai. Aptikta titnaginių akmens amžiaus darbo įnagių, Romos imperijos monetų, geležinių kirvių, peikenų, ietigalių.

1965 m. prie Biržulio, Karkliškių kaimo žvirgžduose rasti silikuoti, čia poledynmečiu gyvenusio šiaurės elnio ragai. Dabar jie eksponuojami Telšių muziejuje. Tai retas gamtos radinys.

Lygioje tarpuežerėje prie Varnelės įsikūrę senieji Medininkai, nūdieniai

VARNIAI

Kodėl ta vietovė buvo vadinama įvairiais vardais — iki šiol ne visai aišku. Yra nuomonių, kad Medininkais vadinta didesnė Žemaitijos sritis. Tas vardas atsiradęs nuo girios verslo medininkystės. O pati gyvenvietė prie Varnelės vadinta Varniais. Kitas aiškinimas nurodo, jog vienapus Varnelės buvę Varniai, kitapus Medininkai.

Medininkai istoriniuose šaltiniuose minimi XIII a., randama užuominų kryžiuočių pranešimuose apie jų žygių kelius į Žemaitiją. 1320 m. Medininkų apylinkėse įvyko didelės kautynės su Ordino riterių kariauna. Kryžiuočiai pralaimėjo: žuvo žygio vadas maršalas Plockė, 29 broliai ir daugybė eilinių. 1389 m. minimas kitas riterių pralaimėtas mūšis šiose apylinkėse. XIV a. tų mūšių Varnių apylinkėse buvo keletas. Apie juos savo kūrinėliuose vaizdžiai rašė M. Valančius.

Manoma, kad jau žiloje senovėje ši, prie vandenų esanti vietovė galėjo būti Žemaičių kulto vieta. Varniai, būdami Žemaitijos kapitulos centru, augo. Miesto teisės jiems duotos XV a., o XVII a. jas patvirtinus, leisti savaitiniai turgūs, suteiktas herbas, antspaudas. Miestelis vėliau garsėjo arklių turgais, amatininkų gaminiais. Jis nemaža kentėjo nuo gaisrų (bent šešis kartus iki XIX a. degė), karų, bado ir ligų.

Katedros mūrai yra iš XVII a. XIX a. pradžioje po gaisro jie buvo atnaujinti. Tai įdomus architektūros paminklas, kuriame išliko vertingų meno kūrinių.

Kaip žinoma, švietimas buvo nuo seniausių laikų katalikų dvasiškių ir vienuolių rankose. Mokykla Varniuose minima net nuo XV a., tačiau tik nuo 1836 m. joje liovėsi mokytojavę kunigai. 1740—1864 m. Varniuose veikė kunigų seminarija. 1762 m. senos medinės katedros ir kapų vietoje buvo pastatyti iki šiol išlikę seminarijos rūmai.

Varnių kunigų seminarija nepasižymėjo tokiu griežtu fanatizmu ir lenkinimu, kaip kitos didesnių miestų seminarijos. Todėl čia besimokantys jaunuoliai labiau išsaugojo savo liaudiškumą, visuomeniškumą, kūrybiškumą. Nemaža jos auklėtinių paliko ryškius pėdsakus lietuvių kultūroje, visuomeniniame gyvenime. Varniuose mokėsi kunigai sukilėliai A. Mackevičius, Vl. Dembskis, A. Gargasas, I. Noreika ir nemaža kitų. Čia mokėsi J. Pabrėža, A. Strazdas, St. Čerskis, M. Valančius, A. Vienažindys, A. Baranauskas.

XIX a. pradžioje Varnių miestas buvo pradėjęs kilti: daugiau statyta, tvarkytos gatvės. Pro čia ėjo pašto kelias. Veikė malūnų, odų dirbtuvė, varpų liejykla. M. Valančiaus rūpesčiu, įsteigtas paštas, vaistinė, apsigyveno gydytojas. Knygų leidėjas A. Zavadskis atidarė knygyną. Seminarijoje tuo metu sukaupta kelių tūkstančių tomų biblioteka.

Audringai šiose apylinkėse ir mieste praėjo XIX a. sukilimai. 1831 m. varpų liejykloje buvo liejami ginklai, netoli Varnių minimas įvykęs susirėmimas su kariuomene. 1863 m. sukilėliai buvo užėmę miestą, baudė carinius valdininkus, naikino valdžios bylas, paėmė kapitulos pinigus, reikalavo paklusnumo naujai tvarkai. Birželio mėnesį, P. Bagdonavičiaus vedamas, 300 vyrų būrys kovojo dėl Varnių prieš kariuomenės dalinius. Sukilėliai buvo įsitvirtinę smuklėje, atlaikė kelis kariuomenės antpuolius. Tik pastatą padegus, turėjo trauktis. Tada Varniuose sudegė 40 namų, žuvo abiejose pusėse žmonių. Liepos mėnesį sukilėliai vėl puolė miestą. Varniuose į nelaisvę pateko tos pačios seminarijos auklėtinis A. Gargasas, kuris netrukus su sukilėliu I. Noreika Telšiuose nužudytas.

Po sukilimo 1864 m. Žemaičių vyskupijos kapitula ir kunigų seminarija buvo perkelta į Kauną. Seminarijos

rūmuose nuo to laiko iki Rusijos ir Japonijos karo 1904 m. buvo kariuomenė.

Pasakojama, kad tada Varniuose susispietė nemaža amatininkų, kurie įgulai gamino ratus, pakinktus, siuvo batus. Kariuomenei išsikėlus, amatininkų gaminių paklausa sumažėjo, atsirado tarpusavio konkurencija. Todėl lenktyniauta išmonėje, papuošime. Tuo požiūriu įdomi Varnių amatininkų raida. Amatininkai kartu su valstiečiais aktyviai dalyvavo 1905 m. rudenį politiniuose mitinguose, kurie pakiliai vyko Varniuose.

Sunkius atsiminimus paveldėjo Varniai iš buržuazinių metų. Miestelis skurdo, jame buvo valsčiaus įstaigos, dvi pradinės mokyklos. Po 1926 m. perversmo buvusiuose kunigų seminarijos rūmuose įkurta koncentracijos stovykla, kareivinės. Joje kalėjo daugumas Lietuvos komunistinio pogrindžio kovotojų. Iš viso čia kalinta apie 600 žmonių.

Karo metais Varniai vėl sudegė, tačiau greit atstatyti. Tarybiniais laikais apie dešimtį metų čia buvo administracinio rajono centras. Pokario metais, nors Varniai ir neišaugo į žymesnius, bet gražiai susitvarkė. Gatvės asfaltuotos, daug medžių, žalumynų, miestelį jaukina Varnelė. Naujuose rūmuose vidurinė mokykla, ligoninė, restoranas. Rekonstruota aikštė, atsirado skverų. Naujoviškai atrodo pagrindinė Varnių aikštė. Išliko vertingų paminklų; katedra, M. Valančiaus namai, buvusios seminarijos rūmai. Pastaruosius (juose dabar veikia profesinė technikos mokykla) numatoma restauruoti. Bus išryškinta vertingų architektūros fragmentų, atkurta koncentracijos stovyklos kamerų, įrengta muziejinė ekspozicija. Tur būt, bus atkurti ir kai kurie kiti sunykę Varnių praeities paminklai.

Aplinkinėse žemėse Lūksto ir „Bangos“ kolūkiai pastaruoju metu pirmaujantys.

Kalbant apie Varnių praeitį, reikia prisiminti žymius žmones, kurių vardai susiję su šiuo miestu.

XVI a. pabaigoje čia gyveno ir 1613 m. mirė vienas lietuvių raštijos pradininkų Mikalojus Daukša. Jis vertė iš lenkų į lietuvių kalbą J. Ledesmos „Katekizmą“ ir J. Vujeko „Postilę“. Gimtąją kalbą jis brangino. Varnių kanauninkų tarpe vienintelis kalbėjo lietuviškai. Tai jam priklauso tie gražiausi ir teisingiausi žodžiai apie gimtąją kalbą:

„Ne žemės derlumu, ne drabužių skirtingumu, ne šalies gražumu, ne miestų ir pilių tvirtumu gyvuoja tautos, bet daugiausia išlaikydamos ir vartodamos savo kalbą, kuri didina ir išlaiko bendrumą, santaiką ir brolišką meilę. Kalba yra bendras meilės ryšys, vienybės motina, pilietiškumo tėvas, valstybės sargas. Sunaikink ją,— sunaikinsi santaiką, vienybę ir gerovę. Sunaikink ją,— užtemdysi saulę danguje, sumaišysi pasaulio tvarką, atimsi gyvybę ir garbę“.

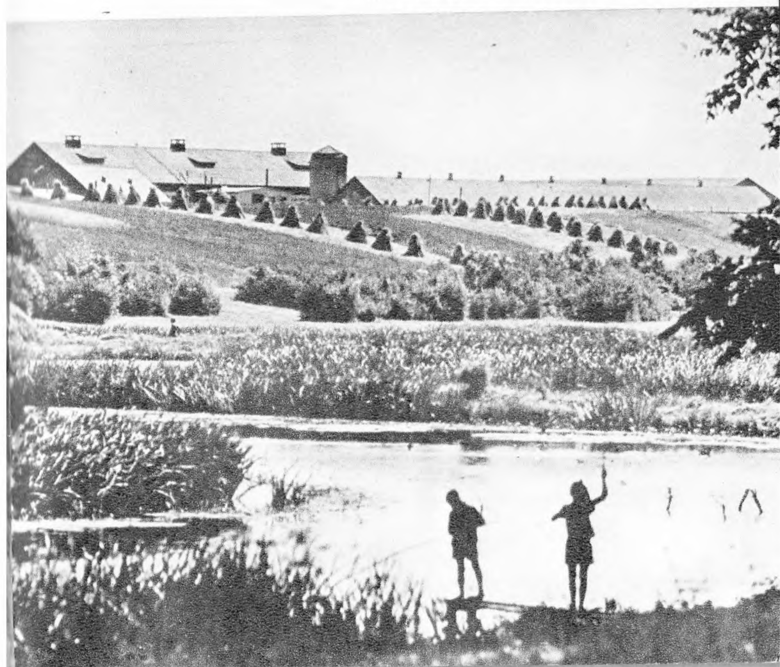

KARIŲ KAPINĖS ŠARKĖJE (SKUODO RAJ.)

PRIE APUOLĖS PILIAKALNIO

MOSĖDŽIO KOLŪKIO FERMOS

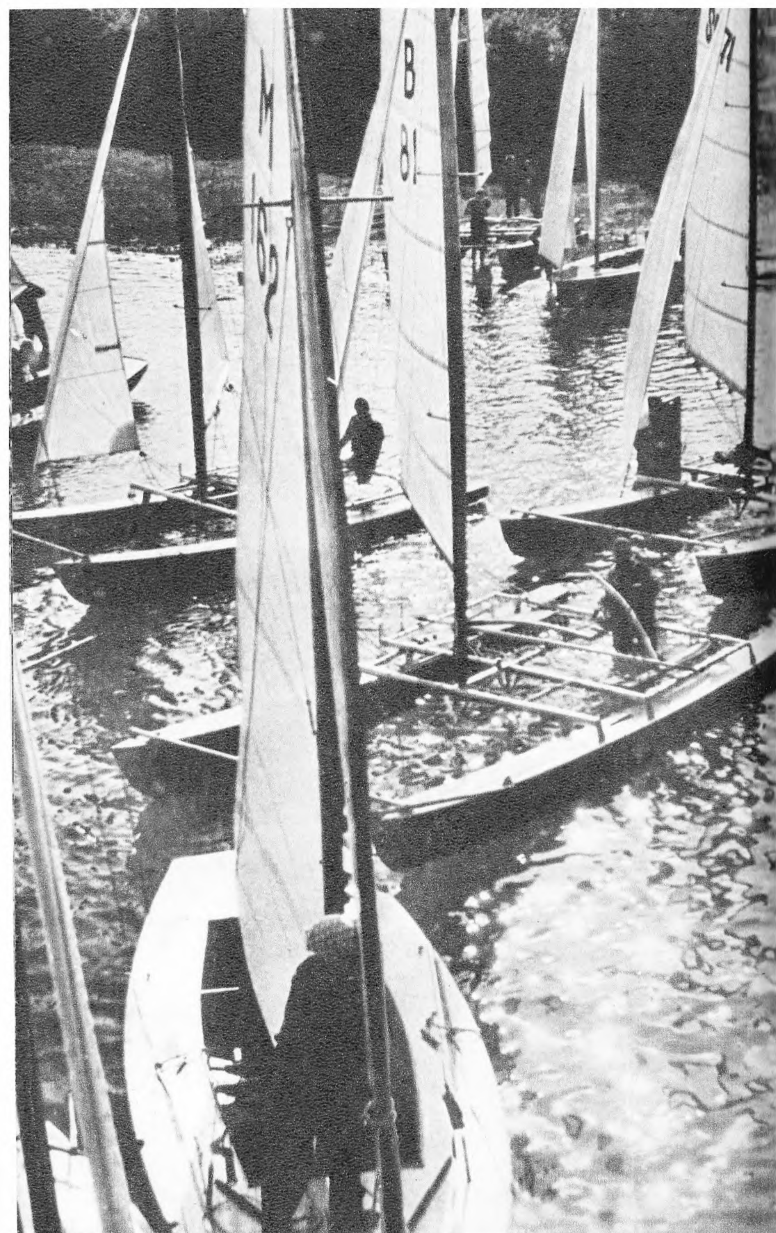

GANDINGOS PILIAKALNIS

◀ J. PALECKIS M. VALANČIAUS MEMORIALINĖJE SODYBOJE

B
81

PLATELIUOSE BŪRIAVIMO ENTUZIASTAS St. ŽUKAUSKAS

PAPLINIJO KALNO VIRŠŪNĖJE

ŽEMAITIŠKOS TVOROS (PLUNGĖS RAJ.)

SENOSIOS LIAUDIES DAILĖS PAMINKLAI BIJOTŲ
APYLINKĖSE

BILIONIŲ IR MEDVĖGALIO PILIAKALNIAI

SALANTAI. TARYBŲ SĄJUNGOS DIDVYRIO G. TYRINO KAPAS

ŽVILGSNIS Į ŠATRIJOS KALNĄ IR NUO JO

Varniuose gyveno metraštininkas M. Strijkovskis, didelis švietimo šalininkas M. Giedraitis, T. Dobševičius. Pastarasis buvo kilęs nuo Luokės, mylėjo savo žemę, „nes pelenai čia protėvių“. Jo paliktų veikalų tarpe yra įdomi knyga apie Žemaitiją.

1851 m. į Varnius gyventi atvyko S. Daukantas. Jis jau buvo paliegęs, gavo nedidelę pensiją ir apsistojo pas vyskupą M. Valančių. Čia važiuodamas, turėjo įvairiausių vilčių ir sumanymų, tikėjosi, atrodo, kad vyskupas išleis jo „Istoriją žemaitišką“, svajojo apie Žemaičių akademijos įkūrimą. Tačiau vyskupui, tur būt, nepatiko S. Daukanto ikikrikščioniškos Lietuvos idealizavimas, daug kur kritiškas požiūris į katalikybę. Todėl jo sumanymai buvo atidėliojami, o pavedama daugybė nuobodžių darbų — perrašinėti žodyną, mokyti vyskupą vokiškai ir kt. Nesugyveno tie du įdomūs žemaičiai. S. Daukantas išsikėlė. Buvo dar apsistojęs Zdoniškės dvare (prie kelio į Pavandenę), o 1855 m. visai paliko Varnius.

Pati ryškiausia Varnių asmenybė (ir, tur būt, visos Žemaitijos) XIX a. viduryje buvo Motiejus Valančius — rašytojas, visuomenininkas, švietėjas. Varniuose jis nuo 1845 m. buvo kunigų seminarijos rektoriumi, o nuo 1850 m. iki iškėlimo 1864 m. į Kauną — vyskupu. Iš kitų išsiskyrė savo paprastumu, objektyvumu, nuoširdumu paprastiems žmonėms. Reikalavo, kad vyskupijos kunigai skaitytų knygas, rinktų žinias apie parapijas, prie dekanatų kūrė bibliotekas. Įvedė giesmę A. Strazdelio „Pulkim ant kelių“, steigė parapijines mokyklas, įpareigojo klebonus jomis rūpintis.

Buvo uolus darbe, mėgo literatūrą, dailę, domėjosi istorija, gamta, muzika. Nuolat keliaudavo po savo vyskupystę, šalino įvairiausias jos blogybes, išleido labai objektyvų veikalą „Žemaičių vyskupystė“, kur duoda istorijos žinių, sodriais vaizdais iliustruoja XIX a. gyvenimą.

1858 m. M. Valančius įsteigia blaivybės broliją, išplečia jos skyrius parapijose. Visokiais būdais stengėsi atitraukti žmones nuo girtavimo. Tai nepatiko dvarininkams, kurie pelnydavosi iš bravorų, karčemų ir žmonių tamsumo. Sunku buvo M. Valančiui sukilimo metais. Su nebyliu jo sutikimu Žemaitijos vyskupystėje daugiau kaip šimtas kunigų nuėjo į sukilėlius. O vėliau ne vieną, kurį buvo įmanoma, ištraukė iš katorgos, bausmę stengėsi kitiems išsiderėti mažesnę, nors ir pats jautėsi galįs būti nubaustas. Gal tik dėl akivaizdaus autoriteto plačioje visuomenėje nebuvo carinės administracijos pasmerktas, tik perkeltas su visa kapitula į Kauną kaip netekęs pasitikėjimo. Čia gyveno be teisės kur nors išvažiuoti, policijos stebimas. Ir tuo sunkiu metu M. Valančius savo lėšomis per tarpininkus suorganizavo Prūsijoje lietuviškų knygelių

spausdinimą, pats nemažai rašė. Išėjo plačiai pamėgti leidiniai „Vaikų knygelė", „Palangos Juzė", „Pasakojimas Antano tretininko". Jie ir šiandien kelia pasigėrėjimą kalbos dailumu, nuoširdumu ir prieinamumu, pagaliau turinio logiškumu ir formos grožiu:

„Ar žinot, kas tai yra skruzdynas? Yra tai didesnė soda už mūsų, yra tai miestas, kuriame gyvena keli tūkstančiai skruzdėlių. Tos per kiaurą metą be atlydos dirba savo namus. Veizdėkit, štai antras skruzdynas, visas skylėtas, prie kiekvienos skylės stovi sargai. Tos skylės yra tai gatvės, viduj yra trobų trobos. Iš vienų trobų yra laiptai į antras, iš antrų į trečias. Stogas taip yra dailiai klotas, jog nei audra neįlaužia, nei didžiausias lytus neparmerkia..." (Iš „Vaikų knygelės").

Vaikštom po Varnių miestelį... Kol viešo Varnių muziejaus nėra, galima apsilankyti pas J. Rekašių į jo mėgėjišką, per visą amžių neštą ir kauptą. Rečiausių eksponatų pamatysime: nuo archeologinių rinkinių iki unikalių rašytinių dokumentų. Kiekvieno eksponato istoriją papasakos, kelią į šį muziejų ryškiu vaizdu nuties J. Rekašius. Dar pirmojo pasaulinio karo metais pradėjo kaupti rinkinius. Iš profesijos miškininkas, medžioklės mėgėjas. Dabar jau pensijoje, daug skaito, renka krašto kultūros vertybes.

Pr. Vasiliauskas — didelis gamtos globos šalininkas. Dirba nelengvą gamtos apsaugos darbą, rašo spaudoje apie Varnių kraštą, jo praeitį, dabartį, siekia gero, šviesaus. Jis turi pagalbininkų. Buvęs žvejys senukas J. Kulevičius lyg savo sodu rūpinasi ežerų pakrantėmis, miškeliais, kad jie būtų gražūs. O E. Urniežius — poliglotas. Moka keliolika kalbų!

Įsimintinos yra rytinės Varnių miesto apylinkės. Tik išvažiavus išvysti — pūpso Žemaitės „Atžaloje" paminėtas Ožtakių kalnelis: „Rytmetį, dar anksti, važiuojant nuo Ožtakių kalno, netoli miesto pavaizu: keturi vieškeliai — nuo Tverų, Laukuvos, Kaltinėnų ir Pavandenės, — kuriais žmonės be pertrūkio kaip virvės traukė į miesčiuką važiuoti, raiti ir pėsti. Stebėjos ne vienas, kurgi galėjo ir sutilpti daugybė žmonių".

Paėjus Girgždūtės link, Nakačios ir Nevardos upelių santakoje, netoli Stumbrakalnio marguoja Rumšiškės vienkiemis. Jį buvo nusipirkę Žemaitės tėvai Beniuševičiai; iki šiol čia gyvena jų palikuonys. Vietovės pasikeitusios, nusausintos, sutvarkytos. Anais laikais iki pat Pavandenės vieškelio tvyrojo didžiosios Dumbrių pelkės su kirbančiais liūnais, įsivaizduotų velnių prikurdintos. Tame ūkyje Žemaitė gyveno jaunystėje ir vėliau, ištekėjusi už Žymanto. Tai čia, sakėsi, įkrito kaip muselė į išrūgas. Dažnai jai tekdavo vaikščioti į Varnius, Pavandenės keliu traukti į Užventį. Iš Padumbrės apylinkių vaizdai įgyven-

dinti apsakyme „Nuo audros palindus“, čia sutiktas buvo ir „Trijų mylimų“ herojus; jį, „lodorą“ Liudvį Špiliauską, iki šiol prisimena senesnieji.

Iš Varnių įdomu nuvažiuoti

Į TVERUS

Pasukus vakarų link, bus galimybės iš arti pasigėrėti Lūkstu. Ties Graužais jaukus, paežerę kaišantis miškas. Nuo šiaurės vėjų miškas apsaugo atokaitingus Lūksto paplūdimius — mėgsta juos ir varniečiai. Ežero loma nusitęsia toli į pietus, kur joje tyvuliuoja dar Paršežeris.

Pakelėje Tverų link seniau buvo nemaža žemaitiškos medinės liaudies dailės. Ožtakiuose kadaise gyveno dievdirbys atsiskyrėlis Vaišnorius. Tie dideli dievukai būdavę su savo įnoriais. Jei nepatikdavusi jiems pastogė, „imdavę ir iškeliaudavę kitur“. Jau seniai jų čia nėra. Kas žino, gal į juos nusižiūri ir kiti žemaičių koplytstulpių rūpintojėliai — „ima ir iškeliauja“.

Tolstant nuo Lūksto pakrančių, daugėja miškų, riedulių, gargždo. Pagaliau — Lopaičių kalvų būrys. Aukštesnės viršūnės iškyla daugiau kaip 200 m nuo jūros lygio. Šalia gilios daubos, mažų ežeriukų akys, miškas, išteka Aitros upelis. Spėjama vienoje kalvų esant piliakalnį. Nuo Lopaičių viršūnės atsiveria Rietavo miškai, kurie dengia visą Jūros baseiną. Kalvotas Lopaičių šlaitas nutįsta toliau į vakarus, o mūsų kelias netikėtai leidžiasi į Aitros upelio pašalėje jaukiai tūnantį Tverų miestelį. Tebeišlaikė jis seną žemaitišką stilių. Jo pakraštyje, lyg nesutilpdami viduje, baltuoja dideli mokyklos rūmai ir kiti nauji pastatai. Yra ir ramių pašalių, gražių žemaitiškos architektūros derinių. Šiandieną Tveruose susikūręs geras, pajėgus ūkis, gyvenama nors nuošaly, bet pakiliai.

Tas mažas miestelis turi seną neįmenamą istoriją, kaip ir visa Žemaitija. Pirmas rašytinis paminėjimas aptinkamas XIII a. Tverų vardas randamas kryžiuočių karo kelių į Lietuvą aprašymuose. Kai kurių autorių Tverai sutapatinami su Ipatijaus kronikoje paminėta Tvirement pilimi. Tačiau tas spėjimas, matyt, pagrįstas tik vietovardžių panašumu. Bet pilies Tveruose būta, ją mini rašytiniai šaltiniai. Kur ji stovėjo — nežinoma.

XV a. Tverų apylinkės turėjo būti tirštai gyvenamos. Čia buvo dvaras, kurį vėliau valdė Žemaičių seniūnas. Savininkai dažnai keitėsi. Tverų miestelis kūrėsi šalia dvaro. XVI a. gavo kai kurių prekybinių privilegijų.

1863 m. čia buvo paskelbtas sukilimo manifestas, pražygiavo B. Dluskio būriai; po pralaimėjimų Biržų girioje, persekiojami kariuomenės, pro čia traukėsi A. Mackevičiaus rinktinės sukilėlių būriai. Iš tų apylinkių buvo kilęs suki-

lėlis gydytojas P. Girdvainis. Grįžęs iš tremties, bendradarbiavo draudžiamoje lietuviškoje spaudoje.

Dabartinis bažnyčios ansamblis yra iš XIX a., nors vartai, varpinė ir bažnyčia, atrodo, statyti ne vienu metu. Šventoriuje yra vertingų liaudies dailės dirbinių. Tverai turėjo labai garsius varpus. „Girdėdavę juos Rietave, Varniuose, Laukuvoje, o jau Tveruose, jiems skambant, žmonės nesusikalbėdavę". Vokiečiai I pasaulinio karo metais varpus išvežė.

Šiaurinės Tverų apylinkės įdomios savo etnografija. Labai savotiškas senųjų sodybų išplanavimas, įžambinėmis tvoromis aptverti kiemai. Jų dar iki šiol yra likę. Seniau tos tvoros skyrė sklypus, žemes. Ant kelių būdavo vartai. Galima įsivaizduot kelionę: kas kilometras tekdavo atkelt ir užkelt dvejus—trejus vartus. Todėl piemens amžiaus vaikinuką tiesiog buvo būtina vežtis.

Iš Tverų išeina keturi keliai. Traukiant Rietavo, Laukuvos, Šilalės link, kelią iš šalių gobia miškai, vietomis praretėjantys, nutolstantys ir vėl išnyrantys virš kalvos. Kelias vingiuoja į jų pirmabūtę glūdumą. Maždaug prieš du šimtus metų jose būta meškų. Netgi prieš gerą šimtmetį Rietavo dekanas skundėsi M. Valančiui dėl meškininkų — žmonių, kurie vedžiodavo po kaimus dresiruotas meškas, rodydavo su jomis „štukas". Jie kartais paskleisdavo kokių nors naujienų, gandų, kas tais nebyliais laikais, nesant net laikraščio, labai užimdavo žmones. Pasakojama, kitąkart su meškininkais iš rekrūto ateidavo į gimtą kaimą laiškas, žinia. Vyskupas M. Valančius atsiliepė į kunigų skundus: išleido aplinkraštį, kuris skelbtas bažnyčiose, aprašė meškininkų daromą žalą „Paaugusių žmonių knygelėje".

O štai pravažiuojame Juodainių kalvas. Pasakojama, čia kryžiuočiai sudeginę paimtą į nelaisvę žemaičių kovotoją Juodį. Žmonės kalną supylę jo atminimui. Netoliese Lokystos upelė — gal ir nuo lokių toks pavadinimas... Gal būt, ji kažkada vadinta Laukysta. Juk čia pat ir

LAUKUVA

Šios apylinkės apie XIII a. sudarė atskirą sritį, vadinamą Laukuvos žeme. Laukuva taip pat sena, XIII a. minėta vietovė, kentusi kryžiuočių antpuolius, buvusi didžiųjų kunigaikščių jiems padovanota. Tuos neramius įvykius mena Treigių kaimo laukuose išlikęs piliakalnis. XVI a. jau minimas Laukuvoje dvaras, XVIII a. turėta savaitinių turgų teisė. Pasakojama, jog dabartinė bažnyčia projektuota savamokslio architekto žemaičio, kuris statęs ir Skuodo bažnyčią. Kertinį akmenį pašventinęs M. Valančius.

Bokšte buvę galingi varpai, irgi vokiečių I pasaulinio karo metu pagrobti.

Laukuvos apylinkėse 1863 m. aktyviai veikė, P. Šimkevičiaus vadovaujami, sukilėliai. Čia jie buvo užpulti, daugelis nukauta, netekta dalies ginklų. Žuvusieji palaidoti Gulbių kapinėse. Dalis sukilėlių slapstėsi pelkėtose apylinkėse, nemaža jų žuvo pakartotinio su kariuomene susidūrimo metu, kiti pateko į nelaisvę.

Laukuva, būdama prie prekybinio sausumos kelio, nesunyko, nors ir neišaugo į didesnį centrą. Kentėjo nuo gaisrų, nuo prievolės taisyti kelią, daryti tiltus. Matė sunkius ir ilgus Žemaičių plento tiesimo darbus. Tai buvo įvykis, apie kurį Žemaičiuose daugiau kalbėta, negu šiandieną apie kelionę į Mėnulį...

Laukuva išlaikė senos gyvenvietės architektūrinį planą — aikštę su radialine kryptimi iš jos besiskirstančiomis gatvėmis. Išliko ir dar geriau išvystytos pieninė, lentpiūvė, malūnas, kitos dirbtuvės, atidaryta ligoninė.

Laukuvoje galima pasigėrėti 75 metų audėjos F. Kuzminskaitės darbais, jos ypatingos konstrukcijos staklėmis ir margomis drobėmis. Parodys keleiviui paklaustas kiekvienas, kaip rasti Juodainių tarybinio ūkio sandėlininką P. Demerecką. Tai didelis gamtos mėgėjas, paukščių iškamšų meistras. Laukia, jog Laukuvoje bus muziejus, kuriam ir paves savo darbus.

Šešiomis kryptimis eina keliai pro Laukuvą: patogus susisiekimas.

Kiek į šiaurės rytus nuo Laukuvos tyvuliuoja 180 ha plote jau minėtas Paršežeris su savo įdomiomis apylinkėmis. Padavimas sako, jog paršas knisęs tas vietas ir išsiliejęs ežeras. Prie Burbiškių iškilusi aukštų kalvų grupė. Vienoje — pelkių apsuptas Burbiškių piliakalnis. Gal čia stovėjo istoriniuose XIV a. šaltiniuose minima Paršpilio tvirtovė? Kita aukšta kalva vadinama Sargų kalnu, trečia — Mergų (arba Bobų) kalnu. Vietinių nurodomi šalia markapiai.

Paršežerį su Lūkstu jungia pelkė, kurios viduriu pravingiuoja nedidelė Sietuvos upelė. Taigi čia yra kūlgrinda — slaptas akmeninis kelias, žemiau vandens lygio. Ją aprašo L. Kšivickis, mini kiti Žemaitijos žinovai.

Kitoje ežero pusėje prie plento — Požerė — Medvėgalio tarybinio ūkio centras. Seniau buvęs dvaras. 1771 m. pastatyta medinė bažnyčia, liaudies architektūros paminklas.

Požerės mokykla 1875 m. veikė Selvestrų kaime; mokė daraktoriai iš maldaknygių. 1921 m. atkurta mokykla Požerėje. Šiandieną — jau aštuonmetė, naujame mūre, turi bendrabutį. Šalia gražiai tvarkomi gėlynai, daržas su bitėmis. Prie mokyklos S. Mišeikio skulptūra „Mergaitė su balandžiu“. Mažam Požerės miestelyje nuotaikinga ir

malonu sustoti. Visas miestelis yra tvarkingas, jaukiai atnaujintas. Paežeryje — paplūdimys, patogu privažiuoti.

Kol nebuvo Žemaičių plento, tai iš Laukuvos į rytus važiuodavo

PRO DIEVYČIO EŽERĄ

Pasukus tuo senkeliu, ir šiandieną važiuoti nenuobodu. Plačiausiai tarpukalviais išsiliejęs, pro užtūras kliokiantys vandenys — Padievyčio žuvininkystės ūkis. Darbininkai pasakoja apie ūkio atsiradimą, apie gausiai gaunamas vandenų gėrybes, didelius planus.

Mažas Dievyčio ežerėlis su aplinkinėmis kalvomis ir miškeliais paskelbtas Padievyčio landšaftiniu draustiniu. Jis nedidelis (125 ha). Ežerėlis 33 ha ploto, giliausia jo vieta — 15 m. Į ežerą įteka Jautakio ir Šventupio upeliukai. Išteka Yžnė. Krante Dievyčio piliakalnis, netoli Gando kalnas, kalvotoje pakrantėje miškelis, pasak padavimo, senovėje laikytas šventu. Apskritai, ši vieta pilna senažemaitiškų gamtinių ypatumų.

Tą gražią apylinkę puošia seni padavimai. Vienas jų sako, kad seniau Dievyčio ežeras tyvuliavęs kiek įpiečiau, o čia buvusi pieva. Sykį pieva ėmusi slūgti, žmonės pradėjo dyvytis — išsiliejo Dievyčio ežeras. O senojo ežero vieta iki dabar vadinama Ežervyčio (Ežerviečio) pelke. Dievytis kadaise buvo didesnis, tai rodo senųjų paplūdimių pakopos šlaituose — terasos. Šiose apylinkėse, pasakojama, buvo užrašyta legenda apie Eglę — žalčių karalienę.

Per Ežervietį į Dievyčio kalną, minima, buvusi vingiuota, siaura kūlgrinda. Iki XIX a. vidurio papėdėje riogsojęs apeiginis akmuo.

Dievytį ir nuo jo vaizdus yra apdainavęs, tose apylinkėse lankydamasis, Maironis. 1921 m. gimė baladė „Dyvitis“. Poetinės panoramos perspektyvoje iškyla gražios viršukalvės. Alkai, Piliakalnis, Aukštagiris. Prakalbinami romantiniai Dievyčio žemaitiškų mitų griuvėsiai. Į pietryčius nuo Dievyčio, netoli Varsėdžių, prie gražios Rusiakalnio kalvos ir Akmenos upelės — Dungerių dvarvietė. Kadaise dvarelis priklausė J. Burneikai, dalyvavusiam 1863 m. sukilime ir mirusiam tremtyje. Jo palikuonių šeimoje mėgo lankytis Maironis. Iš čia vasarą keliaudavo po apylinkes. Dungeriuose lankėsi Šatrijos Ragana ir kai kurie kiti XX a. pradžios rašytojai.

Nuo Varsėdžių į pietus, tik perkopus kelias kalvas, baigiasi kalvotoji Žemaitija, atsiveria smėlėtos priemolėtos Karšuvos lygumos, miškai. Karšuva XIII—XIV a. sudarė atskirą sritį. Joje garsėjo stiprios Bisenės, Aukaimio, Pūtvės, Skronytės, Karšuvos ir kitos pilys. Karšuviečiai, gyvendami kryžiuočių kelyje į Žemaitiją, atkakliai ją gynė

nuo užpuolėjų. Yra nuomonių, kad dėl nuolatinių kryžiuočių antpuolių XIV a. Karšuvos sritis buvo ištuštėjusi ir virtusi miškų tyrais.

Kalvotosios Žemaitijos šlaito papėdėje pabiręs Vytogalos kaimas. Čia ant šlaito, nuo kur toli matyti, prisėskime, prisiminkime sparnuotuosius Žemaitijos drąsuolius.

Tur būt, nuo to šlaito ne kartą žvelgė į vargo gimtinę jaunas žemaitukas Stasys Girskis, vėliau žinomas lietuvių transatlantinis lakūnas Girėnas. Gimė Vytogaloje, neturtingoje šeimoje šešioliktu vaiku. 1910 m. su broliu Petru, abu našlaičiai, atsisveikinę su kaimynais, gimtinės laukais, leidosi į nežinomąją Ameriką.

Į šiaurės vakarus nuo Vytogalos, Jūros aukštupyje — Ruibiškė — antro „Lituanikos“ lakūno S. Dariaus gimtinė. Abu šilališkiai, susitikę ir susidraugavę svetimoje padangėje, grūdino sparnus, ruošėsi didingam skrydžiui. 1933 m. vasarą įveikė didelės prasmės žygį, paskirdami jį mylimai tėvynei, jos jaunystei. Bet patys to iškilmingumo nepatyrė — liko amžiams legendoje. Tėvynė taip ir nežino tikrosios savo liaudies didvyrių žuvimo priežasties.

Paaukojo gyvenimą sparnams ir kiti žemaičiai. Dar XIX a. viduryje pirmas Lietuvoje su savo garlėkiu pakilo į orą žemaitis A. Griškevičius. Tai buvo talentingas savamokslis, skraidymo aparato konstruktorius, savo pažiūras išdėstęs knygoje. Sunkiausiomis sąlygomis, nepritekliuose gyvendamas, pirmas mūsų šalyje (A. Možaiskis pakilo tik 1882 m.) mėgino skristi.

O štai kitas žemaitis — K. Simonavičius dar 1650 m. teorinius samprotavimus apie daugiapakopes raketas paskelbė veikale „Didysis artilerijos menas“. K. Simonavičius buvo Vilniaus universiteto auklėtinis, giliai išsimokslinęs, pranašiškai įžvalgaus proto. Jo lotynų kalba parašytas kūrinys buvo išverstas į visas pagrindines Europos kalbas, pusantro šimtmečio buvo vienintelis, nepralenktas. Tačiau jis taip anksti iki raketų paplitimo epochos pasirodė, kad daugelyje šalių buvo užmirštas.

Žemaitijoje yra žinomas ne vienas liaudies talentas, mėginęs savo sparnus nuo šiaudinio stogo šelmens. Daugiausia tai baigdavosi dramatiškai — kaimo „ikarai“ savųjų būdavo suniekinami, skaudžiai pajuokiami, neramūs ir liūdni sulaukdavo senatvės, mirdavo, nuo žemės nepakilę, sparnuotosios Žemaitijos pirmtakai. Tokia ji, neramioji pietų Žemaitija — lietuviškų sparnų gimtinė.

Šis šlaitas priklauso Šilalės rajonui. Vietos kiek nuošalesnės, atokesnės nuo geležinkelių, kryžkelių. Kažkas neseniai spaudoje pasiskundė: „Kuo aš kaltas, kad gimiau Šilalėje“. Taip nuo seno dažnai pasakoma. O reikia apsižvalgyti ir matai, kad ta šlaitų ir šilų žemė dosni visą laiką naujų pažangių idėjų nešėjų. Šilaliečiai neseniai pirmieji respublikoje įkūrė žemiečių klubą. Kokių žmonių

išaugo šioje žemėje! Iš čia kilęs pulkininkas V. Lunia ir technikos mokslų kandidatas ketvirtos eilės D. Poškos giminaitis A. Poška. Šilališkiai yra kompozitorius V. Jurgutis ir dainininkė S. Laurinaitytė, dailininkai V. Žilius, A. Toleikis ir daug kitų. Tokia ji, šiandieninė pietų Žemaitija.

Į BIJOTUS IR KALTINĖNUS

važiuojant,— pakeliui Upyna. Tai nedidelis miestelis. Šunijos ir Upynalės santakoje, tarp kalvų. Vietovė, matyt, sena. Unijiniais laikais buvo žinomas Upynos dvaras. Istorijos šaltiniai mini sunkią XVIII a. dvaro baudžiauninkų priespaudą. Miestelis, kaip ir kiti Žemaitijoje, patyrė daug vargų, niokotas karų, ligų epidemijų, ne kartą degė. Šiandieną greit augantis Upynos miestelis jau netelpa įsikurtoje lomoje, kopia į aplinkinius kalvų šlaitus.

Džiaugiasi upyniečiai kalvos šlaite pastatyta nauja mūrine mokykla ir prisimena nesenus laikus, kai ji buvo pabirusi keletoje pastatų. Sargas eidavo išilgai miestelio ir skambindavo pertraukoms, pamokų pradžiai, vėl pertraukoms — per dienas.

Upynos kolūkiečiai gerai uždirba. Miestelyje veikia nauja valgykla, vaikų darželis, buitinė tarnyba, automatinė telefonų stotis — nemaža miestiškų patogumų.

Upynos apylinkėse gaji kūrybinė liaudies tradicija, įdomūs papročiai. Panamėse ir laukuose nemaža išliko medinės liaudies dailės ir architektūros paminklų; šiose apylinkėse gyveno gabus dievdirbys J. Šedbaras.

Iš čia kilusi viena žymiausių Žemaitijos kraštotyrininkė M. Čilvinaitė. Daug kas jos dėka mums šiandieną geriau žinoma apie šį kraštą.

Elektrikas K. Laučikas renka retesnius lauko riedulius, žmogaus perpavidalintus akmenis; jų jau gausu entuziasto sodyboje. O Ričkų šeima darbuojasi kaip botanikai mėgėjai: augina medžius, retesnius augalus, gėles.

Vaizdingos iš Upynos išlydinčios pakelės. Traukiant Skaudvilės link, pamatai netoli Pilsūdų, kelio dešinėje, labai įdomios išorės piliakalnį. Girdiškės link — šeimynomis šnara gražūs seni ąžuolai.

Girdiškė — mažas, tvarkingas miestelis. Apylinkėse nemaža liaudies dailės paminklų. Įdomus bažnyčios altorius, kurį iš natūralių nužievintų šakotų medžių įdomiai sustatė meistras K. Andriukaitis.

Prie mažytės Pelos upelytės Bijotai, pabirę gražioje senų piliakalnių ir alkų kalvynėje — vietoje, kuri, rodos, labiausiai tinka pirmajam muziejui. Vietovė minima nuo XVI a. Dvarą valdė Poškų-Paškevičių giminė. Jiems priklausančios žemės buvo dalijamos tarp giminių. Beatai

Paškevičienei tekusi dalis nuo jos vardo pavadinta Bijotais. Apie 1757 metus šiose apylinkėse gimė D. Poška. Mokėsi Kražiuose. Visą savo netrumpą gyvenimą siejo su viena darboviete — Raseinių teismu, kur ėjo įvairias pareigas, ir viena gyvenviete — Bijotais. Tai buvo žymus ir šviesus XIX a. pradžios žemaitis — poetas, istorikas, kraštotyrininkas, kalbininkas. Jo šviętėjiška veikla, demokratiškumas ir humaniškumas sklido nuo Bijotų lyg pašvaistė. Amžininkai D. Poškos sodybą laikė šviesia sala. Kiti gyvenimą Bijotuose vaizdavosi itin laimingą ir lengvą, poetas P. Šimkevičius laiške iš Danijos D. Poškai rašė:

„Galvoj, migoj, kišenėj viso ko turtingas,
Šaukiu po šimtą kartų: Poškus yr laimingas!
Užsidegęs pypkę,
Atsisegęs lypkę,
Susikeitęs kojas,
Rašo nedūmojęs.“

Tokį įspūdį galėjo sudaryti ramus ir geras rašytojo būdas, kurį jisai nuolatinėje kūrybinėje dvasioje stiprino. D. Poška, visą gyvenimą praleidęs nuošalumoje, nenuilstamai dirbo, kūrė, kėlė aplinkinių žmonių dvasią. Tur būt, niekas mūsų literatūroje taip neišaukštino baudžiauninko, kaip D. Poška, vadinęs jį visų naudų klėtimi, skruzdėle, nežinančia, kas tai yr tingėti, vieninteliu kultūros kūrėju ir saugotoju, pažįstančiu, kas yr viežlyvystė. („Mužikas Žemaičių ir Lietuvos“). Jis pirmas pasaulį viešai paklausė:

„Kas pastatė tas baltas trobas mūrinyčias,
Iš plytų ar iš akmens blizgančias bažnyčias?
Kas tuos žemčiūgus, auksus, sidabrus nupelno?
Vis tai kruvins prakaits yr mužiko delno.“

V. Mickevičiaus-Kapsukas rašė, kad „jei D. Poška daugiau ir nieko nebūtų parašęs, tai jau dėl to vieno rašto jo vardas būtų turėjęs likti lietuvių raštijos istorijoj“.

Kaip D. Poška įkūrė savo muziejų?

Dar 1811 m. kerojo senas ąžuolas, su lapių urvais išrausinėtais pašakniais, išsvilintu vidumi; ne tiek augo, kiek merdėjo. 1812 m. Poška jį nukirsdino. Nors medžio vidus buvo tuščias, bet dar ryškėjo daugiau kaip 700 rievių. Matyt, senoliui buvo per tūkstantį metų. Kamieno vidus išskobtas, ąžuolas atgabentas su talka, kurią tekę „keletą sykių stiprinti vaistu“, ir pastatytas D. Poškos panamės darželyje. Uždengtas stogeliu, įrengta patogi poilsiui vietelė. Virš iškirstų durų poetas užrašė senolio biografiją:

„Bardžiuose kaip užgimiau, jau tūkstantis metų,
Pernešts iš ąžuolyno, čion esmi padėtu“...

D. Poška rašė: „Taigi visus savo ir naujuosius, ir senuosius paminklus, kuriuos kaip darbšti skruzdėlė per savo amžių rinkau, paskyriau savo Baubliui papuošti". Sunešė rašytojas čia ir sustatė lentynėlėje savo knygas, sukabino to laikmečio įžymybių, karvedžių, rašytojų portretus. Sudėjo Baublyje eksponatus, pasakojančius apie Žemaičių senovę.

Padarytas staliukas, prie kurio Baublyje tilpdavo dvylika žmonių. Ten poetas ilsėdavosi, priiminėdavo svečius. Baublį yra aplankęs A. Mickevičius, to meto Žemaitijos švietėjai. D. Poška iš Bijotų susirašinėjo su J. Leleveliu, J. Lobaika, S. Stanevičiumi, S. Valiūnu ir kt.

Kiek vėliau šalia buvo pastatytas kitas, kiek mažesnis tuščiaviduris ąžuolo kamienas — Baublio brolis.

D. Poška, tur būt, nemanė, kad jo įsteigta ekspozicija bus pirmasis mūsų Lietuvos muziejus. Į senatvę daug ką išdalijo draugams. Gyvenimo saulėlydyje D. Poška Baubliui linkėjo ilgai gyvuoti, į jautrias širdis byloti ir savo pavyzdžiu rodyti, kaip vaikai privalo gerbti savo tėvus ir senolius; ne tik juos pačius gyvus, bet ir jų darbus, kapus.

Daug negandų pergyveno vėliau Baubliai, smarkiai praretėjo ekspozicija. Tarybiniais metais (1947 m.) muziejus atkurtas. Surasti kai kurie seni D. Poškos eksponatai, stalelis, restauruoti užrašai, aptvarkyta aplinka. Sodyboje prie Baublių veikia aštuonmetė mokykla. Šiuo metu restauruojamas senas D. Poškos malūnas, numatoma sutvarkyti sodybą pagal architektų projektus. Ne veltui. Per metus čia apsilanko 15—17 tūkstančių žmonių.

Kraštotyros ir paminklų apsaugos draugija įsteigė fondą, kaupė visuomenės aukojamas lėšas Baublių saugojimui. Buvo paskelbtas konkursas, architektai pasiūlė kelis projektus. Jau padaryti nauji gaubtai.

Iš Bijotų į Paežerį įspūdingiausia eiti pėsčiam. Apylinkės nepaprastai kalvotos, su alkomis, piliakalniais, su gražiomis sodybomis, liaudies dailės kūriniais. Padvarių kaimo laukuose dunkso piliakalnis. O nuo jo netoli Paežerio viršūnės. Paežeris įsikūręs prie nedidelio, padavimais apipinto, Lingio ežerėlio, kurio vandenys išteka Ežerupiu. Paežerio apylinkėje archeologų ištirti Karnagos senkapiai, kuriuose rasta III—VIII a. ir XV—XVI a. kapų su žalvario ir gintaro papuošalais, geležiniais darbo įrankiais bei ginklais.

Nuo Paežerio į pietus Gegužkalnis, o į rytus garsusis Miegės piliakalnis. Ne viename šių piliakalnių būta pilies. Rašytiniai šaltiniai mini pilį Gegužkalnyje, kurią 1329 m. kartu su Medvėgalio pilimi išgriovė kryžiuočiai.

Piliakalnių, pilkapių, alkų čia devynios galybės. Šilalės rajonas savotiškas archeologinis draustinis: 26 piliakalniai, 93 kiti archeologiniai paminklai, 140 liaudies dailės ir

architektūros paminklų. Nemažai jų išaiškino, ištyrė, aprašė žinomas vietos archeologas mėgėjas V. Statkevičius.

Artėjant prie Kaltinėnų, taip pat kalvota. Prasirausia tarp tų kalvų Akmena. Jos pakrantėse, lyg sargyboje, vienas paskui kitą piliakalniai — daugiau kaip dešimt. Pakeėje į Kaltinėnus iškyla Skuburlės piliakalnis, kurio viršūnė gražiu medžių guotu pasipuošusi. Jo apylinkėse aptinkama senkapių su papuošalų, ginklų liekanomis. Pasak padavimo, milžinas Skuburlas prakasęs tyvuliavusį Pelkio ežerą ir jo vandenį į Akmeną nuleidęs. O jam palikuonys supylę kalvą, nūnai jo vardu vadinamą.

Artėjant prie Kaltinėnų, Akmenos ir Yžnės santakoje, vėl piliakalnis.

Nebetoli įsikūrę ir Kaltinėnai. Kadangi čia gausu akmens amžiaus ir vėlesnių radinių, stūkso net keli piliakalniai, galima manyti, jog Kaltinėnai viena seniausių Žemaitijos gyvenviečių. Rašytiniuose šaltiniuose jie paminėti XIII a. Šiose apylinkėse XIV a. būta nemaža pilių. Prie Kaltinėnų sunkiuose mūšiuose su lietuviais 1364 m., 1370 m. ir 1375 m. kryžiuočiai patyrė didelių nuostolių. Netrukus po žemaičių krikšto Kaltinėnus Vytautas padovanoja žemaičių vyskupams. Iki XIX a. vidurio miestelis jiems priklausė. XV a. Kaltinėnų dvaras buvęs pavieto centru. XVI a. prie dvaro įkuriamas pranciškonų vienuolynas, atidaroma degtinės varykla, keliolika smuklių. 1702 m. Kaltinėnams suteikiama prekybinė privilegija. XVIII a. pabaigoje įsteigta trijų klasių mokykla, XIX a.— pašto stotis.

Audringais įvykiais palydėti 1905 metai. Valstiečiai ir miestelėnai aktyviai dalyvavo politinėse demonstracijose, išvaikė carinę valdžią, išsirinko savo valsčiaus valdybą. Gindami savo iškovojimus, kaltinėniškiai priešinosi net kariuomenei.

Šiandieną Kaltinėnų miestelis paaugęs, pasitvarkęs. Išlaikė seną radialinį gatvių planą. Dabar čia ūkio ir apylinkės centras. Gyvena apie 800 žmonių. Neseniai pastatyti modernūs vidurinės mokyklos rūmai.

Kaltinėnų kapinėse medinė koplytėlė yra XVIII a. architektūros paminklas. Netoli tos koplyčios palaidotas D. Poška. Ant aukštos akmeninės piramidės užrašyta:

„Žinok Atejwi! iog tas kapas ira,
Tykra Žiemayczie, ir garbinga wira,
Kurs Kalbą musu isztajsiti troszka,
O pac wadynos Dyonizas Poszka.
Norint kajp Žmogu myrti atsytyka,
Bet szlovi Ano, ant Amžiu palika.“

Kaltinėnuose susikryžiuoja seni Varnių, Kražių, Upynos vieškeliai.

Labai reta ir įdomi Kaltinėnų gamtinė aplinka. Miestelis marguoja erdvaus duburio pakraštyje. Duburio dugnas lygus, išklotas juostuoto molio. Iš molingų nuosėdų, taip pat iš terasų duburio šlaituose sprendžiama, kad, baigiantis ledynmečiui, čia tyvuliavo šaltavandenės prieledyninės marios. Jos ištekėjo, Akmenos upei išrausus vagą į pietus. Prisižiūrėjus į senesnį žemėlapį, matyti, kad Akmenos vingiuota duburio dugnu. Apie 1930 m. Orvydiškės dvarininkas upę užtvėrė ir pasuko rytiniu duburio pašlaičiu. Ten ji teka ir šiandieną. Tuščią vagą kartais vietiniai vadina Senakmeniu.

Taigi Kaltinėnai tūno duburio pakraštyje, kiek aukštesniame jo panuovalyje. Iš šiaurės tą duburį uždaro statokas (60 m) šlaitas. Tuo būdu miestelis užstotas nuo šiaurės vėjų, yra saulės atokaitoje. Žvarbią bevėję žiemą giedros metu dėl šalto oro inversijų Kaltinėnuose esti šalčiau, negu kalvotose aplinkinėse aukštumose.

O dabar užkopkime į šlaitą, pasigėrėkime iš toliau Kaltinėnais, apsidairykime aplinkui...

ŽEMAITIJOS PAVIRŠIAUS NELYGUMŲ DIDYBĖ

Mes naujoje ryškioje Žemaičių aukštumų pakopoje. Pietinis jų šlaitas kyla lyg dviem dideliais laiptais. Vienas (150—160 m nuo jūros lygio) prie Vytogalos: nuo jo žvelgdami, prisiminėme sparnuotąją Žemaitiją. Kitas — čia (200 m. aukštyje). Tik ką mums aukštu atrodęs Upynos, Girdiškės, Bijotų, Paežerio kalvynas jau liko papėdėje.

Tokias paviršiaus pakopas galima matyti šiauriniame, vakariniame ir rytiniame Žemaičių aukštumų šlaituose. Deja, nėra tokio aukščio, nuo kurio visą kalvotąją Žemaitiją galima būtų iš karto apžvelgti. Nebent nuo vaizduotės sparno... Tada ji visa panaši į milžinišką piliakalnį. Aukštą kalvotą jo viršūnę su Medvėgaliu, Girgždūte, Šatrija juosia žemesnis pylimas. Tarp viršūnės ir pylimo tyvuliuoja Lūkstas, Biržulis, kiti ežerai, tvyro Kražių pelkės, dunkso Ilgšilio, Byvainės, Dievo krėslo, Rietavo miškų šepečiai. Milžiniškus griovius su tekančiais vandenimis aplink „piliakalnį" pakeičia Dubysa, Venta, Minija, Jūra su savo didingais kloniais.

Ir atsirado jie, tie kalvoti nelygumai, ne vienu akimoju, o ilgai darbuojantis ledynams ir jų tirpsmo vandenims. Viršukalvės daugeliu atžvilgių lėmė ne tik gamtinę, bet ir istorinę Žemaičių aukštumų raidą.

Šiame aukščiausiame Žemaitijos kalvyne jau nėra ežerų. Jų vietoje tvyro tarpkalvinės pelkutės, drėkinamos kritulių: į jas srūva šaltinių vanduo. Vanduo iš aklinų daubų nedidelėmis srovelėmis leidžiasi į žemesnes daubas, susilieja — gimsta upeliukai. Šioje milžiniškoje kalvotoje kuproje yra visų didžiausių Žemaitijos upių versmės, jų aukštupiai, prasidedantys apie 170 m nuo jūros lygio. Čia pagrindinė Žemaičių takoskyra. Bet nepanaši į kitas, kuriose lyg keterose skirstosi dviejų baseinų vandenys. Žemaičių takoskyra yra iškili lyg varpas, iš kurio vandenys srūva į visas keturias šalis. Antai Medvėgalio ir Girgždūtės papėdėje prasideda ir įvairiomis kryptimis nuteka Kražantė (Dubysos intakas), Akmena (Jūros intakas). Čia prasideda Venta, teka Šilupis, Kalnyčia, Alkupis, Šventupis, Mergupis, Gansė, Ramočia, Varnė, Šatrija,

Nevarda, Ašvija, Karklė, Yžnė, Plūsčia. Vardai gražūs, dažnai moteriški!

Takoskyrinis kalvotasis Žemaitijos momuo ne visais laikais buvo palankus žmogaus gyvenimui. Viršūnių siluetai ateiviui ilgai atrodė atgrasiai, šaltai. Medžioklės ir žvejybos penimam žmogui lengviau buvo derlingesniuose žemų paupių ir paežerių miškuose. Tai rodo archeologiniai radiniai. Neolite, nekalbant jau apie mezolitą. Žemaičių kalvotoji takoskyra, tur būt, buvo beveik tuščia. Joje galėjo lankytis artimesnių paupių, Lūksto ir Biržulio sausų pakrančių gyventojai. Žalvario gadynėje XVI—V a.pr.m.e.) buvo prijaukinami gyvuliai, sėjami javai, tačiau tam sąlygos buvo palankesnės lengvesnės žemės kalvynų papėdėse. Ir tik prasidėjus geležies gadynei (V—I a. pr. m. e.), jau su lydyminės žemdirbystės patirtimi, geležies piautuvais, trinamosiomis girnomis sėsliai kurdintasi kalvotoje takoskyroje. Priemolingų kalvų lydymuose geriau derėjo pasėliai, tarp kalvų buvo saugesnės sodybos.

Na, o dabar patraukime

Į MEDVĖGALĮ

Varnių vieškeliu pro Laukuvą, ar paupiu palei Akmeną. Pagaliau galima tiesiai aukščiausiomis kalvomis pėsčiomis. Tai — bene įspūdingiausias takas.

Aukštojo šlaito briauna nuo Kaltinėnų pasukime į vakarus. Šlaitas suskaidytas senų raguvų, todėl atrodo dar kalvotesnis. Tarp raguvų styrančiuose kyšuliuose ošia pušynėliai. Šlaite kelios įdomesnės kalvos, kai kuriose jų stūkso alkos, keli piliakalniai, būta pilies. Praeisime Pilies kalną, kurio šlaito kalva seniau vadinta Ašarų kalnu.

Į šiaurės vakarus kalvotu šlaitu traukdami, pamatysime ir įdomius, padavimais apipintus, Bilionių kalnus. Vakarinė viršūnė dažnai žmonių vadinama Švedkalniu, rytinė Bilionių piliakalniu. Piliakalnio viršūnė nukasta, su medžiais apaugusia aikštele, matyti pylimo žymės. Žemiau kalva vietomis apkasta griovių. Bilionių piliakalnio apylinkėse ąžuolų giraitės, beveik iš visų pusių nedidelės pelkės, balos. Viena jų vadinta Šventpelke. Ilgą laiką piliakalnio viršūnė buvo ariama. Aptikta archeologinių liekanų: papuošalų, keramikos, anglių. Bilionių piliakalnis su apylinkėmis paskelbtas gamtiniu-istoriniu draustiniu. Draustinio žemės priklauso K. Poželos kolūkiui. Ūkis atšventė 20 metų sukaktį. Jo istorijoje nemaža dramatiškų įvykių ir darbo pergalių. Ūkis — vienas pirmųjų respublikoje pradėjo vykdyti žemėtvarkos darbus (1963 m.). Šiandieną išaugina 28 cnt iš ha žiemkenčių, 32 cnt miežių, iškovoję sąjunginį diplomą už aukštą darbo kultūrą. Gražiai tvarkomi laukai, dirbtuvės, naujos sodybos.

Tiesiu taku nuo Bilionių į Medvėgalį visai arti. Tik teks įveikti kelias plokščiaviršes kalvas, įdubusias pelkes. Takas veda miškėtomis Aukštagirės kalvomis, tokio pat pavadinimo kaimo laukais. Jame gimė, augo ir apie 1844—1848 metus veikė „svieto lygintojas“ Jonas Vaitkus. Sako, vilkėjo pasipuošęs raudona liemene, todėl vadintas Raudonkrūtiniu. Pabėgo, į rekrūtus vežamas, surinko bendraminčių būrį ir „lygino“ svietą. Dvarininką jo paties bizūnu nuperia, paima iš jo turtą ir padalija vargšams. Nežudė nieko — buvo „slaunas razbaininkas“ (kaip ir T. Blinda vėliau). Ir gyvenimą užbaigė panašiai. Buvo paskelbti užstatai už jo galvą. Sugautas klasta. Pasakojama, jog pats gubernatorius atvažiavęs pažiūrėt, carui džiugi žinia nusiųsta. Tada Tauragėje viešai užplaktas ir pakastas.

Pakeliui kalvose — Kalnėnų kaimas, paskiau į pietus tarp pelkių Laumenai. O priešais septyniomis kupromis dunkso Medvėgalis. Pietvakariniame jo šlaite išliko Karūžiškės dvarvietė, gobiama senų medžių. Kalno viršuje dvarininkų kapai. Antkapiuose įskaitomi Bytautų, Liutikų giminės vardai. Blogi atsiminimai apie juos žmonėse. Tiek Liutikų žentu tapęs Bytautas, tiek jo palikuonys buvę baudžiauninkams labai žiaurūs. Lobo, prekiaudami rekrūtais.

Vakariniame kalno šlaite išliko nedidelio buvusio Buciškės palivarko sodyba. Sename rūme įsikūrusi Medvėgalio pradinė mokykla. Tai aukščiausiai virš jūros iškilusi (daugiau kaip 200 m) Žemaitijos mokykla. Joje dirba Antanas Brazauskas — ne tik geras mokytojas, kaimo švietėjas, gražiai prižiūrintis mokyklos aplinką, bet ir kraštotyrininkas, muziejinių eksponatų kaupėjas, rajono žurnalistas, neabejingas visoms gražioms idėjoms. Įdomu pasižiūrėti jo rinkinių, pasiklausyti pasakojimų. Nemaža A. Brazausko surinktų eksponatų iškeliavo į žinomus respublikos muziejus.

Medvėgalio mokyklos kraštotyrininkai surinko istorinių žinių apie savo apylinkę, Didžiojo Tėvynės karo kovas Šilalės rajone, išaiškino daugelio karo dalyvių žuvimo vietas. Mokiniai susirašinėja su dešimtimis kovotojų giminių. Už tai mokykla apdovanota LLKJS CK garbės raštu.

Medvėgalio kalva daug kuo įspūdinga: Žemaičių gamtos ir istorijos paminklas, virš jūros pakilusi 234 m, sudėtinga savo kilme ir morfologija. Medvėgalį sudaro kelios viršūnės, kurių senoji paskirtis ne visai aiški. Į rytus nuo aukščiausiosios viršukalvės — Medvėgalio piliakalnis. Papėdėje senos gyvenvietės kultūrinio sluoksnio plotai.

Yra nemaža padavimų. Pasakojama Alkos kalne buvus šventyklą Perkūnui. Kitas padavimas sako, jog Medvėgalio pilis buvusi labai tvirta, nė karto neįveikta, ta jos galybė suėjusi į kalną.

Visom giedros atmainom Medvėgalis kitokios nuotaikos. Šerkšnotą žiemą jis tarsi garbingas nužilęs senelis. Taikus vakarėjančioje saulėje. Rudenį dažnai gobiamas sūrokų Baltijos miglų, debesų.

Kalnu žavėjosi, jį apdainavo poetas Maironis, apie atkaklų 1329 m. mūšį, ginant kalną, rašė M. Valančius.

Pilies kalne yra stovėjusi medžio pilis, minima istoriniuose XIV a. šaltiniuose. Daug kartų ji kryžiuočių pulta. Kalnas tartum saugo didelę švento, šimtus metų trukusio žemaičių mūšio su kryžiuočiais reginį. Jeigu apylinkių piliakalniuose uždegtume laužus, tai nuo Medvėgalio matytume kelis jų lankus. Pirmas eitų Skaudvilės, Upynos, Vytogalos ruožu, antras nuo Kryžkalnio pro Girdiškę, Paežerį, Dievyčio link, trečias nuo Kražių pro Kaltinėnus, Bilionius, Laukuvos link. Pro Medvėgalį eitų ugnies virtinė nuo Vaiguvos, Karklėnų, o vakaruose Paršpilio link ir toliau. „Istorinis gaisras", žiūrint „nuo prūsų šalies", šviestų kone šimtu ugnių. O kiek jų degė prie Jūros, Nemuno, Raseinių pusėje. Didžiojo piliakalnio pietų šlaitas budėjo 200 metų. Jame daugiausia aukų yra sudėjusi Žemaitija.

Šimtmečius trukusio karo su kryžiuočiais ir kalavijuočiais metu Žemaitijos kalvos buvo tvirtove. Jose brendo žemaičio galia, iš jų buvo ginamasi, jos iš dalies padėjo žemaičiams.

Pavergus prūsus, latvių žemių gentis, susijungus Kryžiuočių ir Kalavijuočių ordinams, žemaičiai liko paskutine kliūtimi vokiečiams. Jie ir laikėsi savo aukštumos, gynė nedidelę pajūrio pakrantę. Žemaičių kovos lemtingos visai Lietuvai. Tuo tarpu iš didžiųjų kunigaikščių pusės pagalbos buvo maža. Antai, 1253 m. kunigaikštis Mindaugas Žemaičius užrašo Ordinui. Žemaičiai patys sugeba apsiginti, neleidžia Ordinui įsigalėti atiduotose žemėse. Be to, abiejų ordinų kariuomenei suduoda stiprų smūgį prie Durbės. Vykstant brolžudiškoms varžyboms dėl didžiojo kunigaikščio sosto (XIV—XV a.), Žemaitija keliskart tapo papirkimo užstatu Ordinui už pagalbą. 1382 m. Žemaitijos atsisakė Ordino naudai Jogaila, tuo pačiu tikslu net kelis kartus ją vokiečiams buvo atidavęs Vytautas. Vytautas netgi yra padėjęs kryžiuočiams Žemaičius malšinti. Rodos, tik Kęstutis, būdamas soste, atkakliai gynė Lietuvą ir Žemaitiją nuo Ordino riterių.

Po Žalgirio mūšio 1422 m. Melno taika pasibaigė du šimtmečius trukęs žemaičių karas, ginant savo žemę nuo vokiečių. Kova pasibaigė garbingai. Buvo apginta daugiau negu Žemaitija — vakarinis Lietuvos pajūris, kelias į rytų Lietuvą.

O po 500 metų vėl per Žemaitiją ritosi teutoniškų palikuonių ordos. Šį kartą žemaitis ir visa Lietuva nebuvo vieni. Prisiminkime tai.

...1941 m. birželio 22 dieną I. Černiachovskio 28-oji tankų divizija žygiuoja netoli Šiaulių, įveikia takoskyrinį Žemaičių kalvyną ir sutinka priešą pietiniame jo šlaite. Birželio 23-oji. Majoro B. Popovo vadovaujamas, 55-asis tankų pulkas narsiai kovėsi prieš fašistus svarbiame bare netoli Kaltinėnų. Tiek pulko vadui B. Popovui, tiek ir jo draugui būrio vadui M. Kovalenkai tai buvo pirmas mūšis. Sunaikintos dvi fašistų pėstininkų kuopos, keli pabūklai, pamušti keli tankai, bet galingos geležies lavinos sulaikyti neįstengta. Kovos lauke krito 13 tankų, žuvo keliolika tankistų. Didvyriškai žuvo pulko vadas maj. B. Popovas, savo mašina dengęs draugų pasitraukimą ir sunaikinęs dar keturis priešo pabūklus. Po mirties jam suteiktas Tarybų Sąjungos Didvyrio vardas.

Leitenantas M. Kovalenka praėjo sunkų tūkstančių kilometrų fronto kelią. Vadovaudamas pulkui, žuvo 1944 m. Vokietijoje. Brangių aukų pareikalavo Žemaitijos išlaisvinimas.

Nuo Medvėgalio į šiaurę gerai matyti

GIRGŽDŪTĖ

— antra takoskyrinio kalvyno viršūnė. Takas į ją nepamirštamai įspūdingas. Pėstieji trauktų kalvomis, panuovaliais. Važiuojantieji — pro Pašilę ir Karklėnus — mažus rytinio didžiosios takoskyros šlaito miesteliukas.

Pašilė nameliais marguoja prie gražaus šilo, kuris nuo miestelėnų padaržių driekiasi Karklėnų link. Vietovė minima XV a. Apylinkėse aptikta I m. e. tūkstantmečio žalvario ir geležies dirbinių. Varpinėje yra įdomus su papuošimais ir žemaitišku užrašu varpas, nulietas 1620 m. Nuo XIX a. veikia mokykla, dabar — aštuonmetė.

Nedidelis Karklėnų miestelis. Jo centre — aikštė. Miestelį puošia ežeras — vienintelis plačioje apylinkėje. Karklėnų apylinkėse, prie Šilupio, iškilęs Piltinės piliakalnis. Netoli labai graži Spąsto alkvietė.

Nuo XVI a. Karklėnuose žinomas dvaras. Bažnyčia — XVIII a. Varpinėje taip pat yra labai puošnus varpas, nulietas XVIII a.

Vieškelis iš Karklėnų Girgždūtės link kyla įkalniui. Vingiuodamas apeina jaukiomis didkalvių pašlaitėmis, panirsta į miškelių pavėsį. Čia itin daug ąžuolų. Vienas prie kelio ypač didelis, paskelbtas gamtos paminklu. Beje, visas Girgždūtės kalnas ir jo apylinkės yra gamtinis ir istorinis draustinis. Pietinėje kalno papėdėje žaliuoja drėgna pievelė su grioveliu į rytus. Tai Kražantės versmės, upės pradžia, dar vadinama Alkupiu. Netoli didelė Alkos kalva. Pasakojama, joje apgultiems kryžiuočių žemaičiams padėjo audra su perkūnijomis.

Girgždūtės kalva labai išvaizdi, viliojanti įkopti, su dviem viršūnėmis (228 m nuo jūros). Vienoje jų yra nedidelė daubutė. Pasakojama, ten buvusi senovinė tikybinių apeigų vieta. Kitoje viršūnėje spėjama buvus pilį, net didesnę gyvenvietę. M. Valančius „Paaugusių žmonių knygelėje" atkuria Girgždūtės pilies puolimą. Nuo apylinkių paviršiaus Girgždūtė yra pakilusi apie 60 m — papėdėje plačiai atsiveria Žemaitija.

Mįslingą Girgždūtės kalno praeitį puošia nemaža įdomių padavimų. Juose kalbama apie kalno požemius, turtus, paskandintus ežerėlyje, apie milžiną, kuris supylęs kalną savo žmonai Girgždūtei.

Senesni žmonės prisimena Girgždūtės apylinkėse prieš I pasaulinį karą vaikščiojusį Donatą. Tai buvęs nagingas amatininkas, šiaučius, medžio drožėjas, kurio sukurti „dievukai", lėlės net judėdavę. Per užgavėnes rengdavęs vaidinimus, savotiškus liaudies lėlių teatrus.

Daug debesų praplaukė virš kalvotosios Žemaitijos, virš gražios Girgždūtės galvos. Nutekėjo nemaža vandens, upės išrausė klonius, sugulė vasarų vasaromis žėlę žolynai į durpynų klodus. Pažemėjo kalvos, priartėjo truputį prie papėdžių jų senoviškos viršūnės, suapvalėjo šlaitai. O kiek tomis tarpukalvėmis praėjo žmonių, kiek jie pakeitė tą žemę!

Iš upės klonio gilumos šiandieną mėginama spręsti apie jos amžių, apie durpyno senumą iš jo nuogulų. O žmogus taip pat rašė savo metraštį. Rašė į pergamentus, ant žygdarbių vėliavų, akmenų — įrašė pačios žemės veide savo darbais.

Nuo Girgždūtės matomų kalvotų akiračių kraštovaizdis yra bene vienas natūraliausių. Jame žmogaus gyvenimas, ūkininkavimas buvo labai savitas, beveik be svetimos įtakos. Apgynęs savo kalvotą tėviškę, žemaitis uoliai arė, sėjo, augino javą. Praėjus pavojams, sodybos kūrėsi ne vien prie piliakalnių, bet ir toliau, kur buvo derlinga dirva. Buvo kertami, deginami medžiai — ruošiamas lydymas. (Iki dabar vietomis laukas čia vadinamas lydymu.) Miškų mažėjo. XVI—XVII a. jie praretėjo ir Žemaičių kalvose.

Mažiau Žemaičių kalvynai pajuto garsiąją XVI a. valakų reformą. Mažiau čia buvo kunigaikščių dvarų. Todėl tarpukalvėse, tarpumiškėse liko nemaža laisvų žmonių.

Iki XVII a. gamtinis Žemaitijos kraštovaizdis įgijo nemaža šiandieninių bruožų. Žmogus jau turėjo žemės dirbimo padargų, gyvulių. Artos priemolingos, pastovesnio derlingumo kalvotos dirvos. Dėl to ir dėl padidėjusios medienos paklausos dar labiau sumažėjo kalvotoje keteroje miškų.

Slenkstis į XVIII a. Žemaitijai buvo itin sunkus. Švedų karai, badas, marai išretino gyventojus. Ištuštėjo kaimai, trobos. Tuos laikus mena pakaimėse atsiradę markapiai.

Vien Šilalės rajone jų suskaičiuota apie penkiasdešimt. Istorijos randai ilgai neišnyksta nuo žemės paviršiaus.

Po marmečių Žemaitijoje padaugėjo činšinių ūkių, laisviau kūrėsi kaimai, vadinamosios sodos. Sodybas sudarė jaukūs, medžių guotuose įsiviję dvareliai su erdviais, laisvai užstatytais kiemais. Be namo, tvarto ir daržinės į kiemą įeidavo dar klėtis, „roupė, bragas, ubladė, žardinyčia".

Kiemus skyrė vingiuoti, dažnai pelkėtas tarpukalves aplenkią keliai, nuokalnės, miškeliai. Daug vietinės liaudies kūrybos matyti ir šiandien nuo Girgždūtės, nuo Žąsūgalos, Šatrijos ir kitų viršūnių. Į XX a. atėjo kalvotoji Žemaitija, dabinama kaimiečio rankų ir išmonės suformuotu vietovaizdžiu — be mūro, be didelių miestų, be žymesnių kelių.

Šiandieną pro kalvotas keteras suka nauji keliai, pelkėtus duburius palieka vienkiemiai, auga šviesios gyvenvietės. Prie Girgždūtės Moteraičio, Viekšnalių, Žąsūgalos. Centrinis Žemaičių kalvynas mažiau gali duoti derliaus — jo dirvožemis įvertintas tik 21—24 balais. Tai mažiau, negu pusė, ką turi ūkiai prie Lėvens arba Šešupės. Vis dėlto čia derliai jau siekia dvidešimt, keliai tokie pat platūs, lygūs, pirkių žiburiai šviesūs. Kolektyvinio darbo gaiva prikėlė kraštą.

Leisdamiesi nuo Girgždūtės, ryžkimės keliauti pėsčiomis. Tiesiai į šiaurę aplankykime kitą didžkalvių šeimyną. Kalvomis lyg tiltu patraukime iki Zdoniškės.

LABŪNAVA, KOLAINIAI, PAVANDENĖ, ŽĄSŪGALA

Šiaurės rytuose prie didelių plokščiaviršių kalvų pabirusi senoji Labūnava. Kažkada buvo dvi Labūnavos — kalvoje Aukštoji, papėdėje Žemoji. Taip rodo senieji žemėlapiai. Dabar jos sujungtos, sudaro didelį kaimą. Čia buvo ir Labūnavos dvaras, kurį XIX a. įsigijo Pečkauskai. Iš jų kilęs Anupras Pečkauskas — Šatrijos Raganos tėvas. Būsimoji rašytoja, gimusi Medingėnuose, iki dešimt metų augo Labūnavoje. Rašytojos sodybą supo parko medžiai, laukų akiračius užsklendė kalvų siluetai. Namuose skambėdavo fortepijono muzika (motina mėgo skambinti). 1887 m. tėvai, dvarą nugyvenę, išsikėlė į Užventį. Pastatų iš tų laikų, rodos, mažai liko, liudininkai tėra seni medžiai.

Tada, kai Marijai Pečkauskaitei lyg sapnas plaukė nerūpestingos vaikystės dienos, čia pat, tik už kelių varstų į rytus, Kerbėdlaukyje, Labūnavėlėje, Pasmalkyje brido sunkiausius savo vargo metus Žymantai. Nuomojo iš pusės pelkėtus laukus, ūkininkavo, vos nuo bado gynėsi. „Prie to dar dievas toks geras — laimina ir laimina: kas dveji ar pusantri metai mažiukas ar mažiukė užkrinta. Kiek-

vienas mano ašaromis sutinkamas",— rašė Žemaitė. Nepabaigiami darbai temdė brandžiausias rašytojos amžiaus dienas. Daug čia nugyventų metų, pažintų žmonių įėjo į jos raštus. Tų apylinkių senukai daug įdomaus mena iki šiol.

Čia pat, ant gretimų kalvų prie Ventos — Kolainiai, nedidelis (apie 300 gyv.) kaimas, tarybinio ūkio centras. Yra aštuonmetė mokykla, kultūros namai, biblioteka. Prieš karą buvo nedidelis saldainių fabrikėlis.

XV a. Kolainiuose minimas dvaras, XVI a. įsikūrė kalvinai, o XVIII a.— karmelitų vienuolynas. Buvę Kolainių dvaro savininkai Adamkevičiai karmelitams užrašė savo žemes. Vienuoliai paveldėjo keliolika kaimų, apie 300 valakų žemės, malūną prie Ventos, smuklę. Vienuolyne buvo vertinga biblioteka.

Uždarius jėzuitų ordiną, Kolainių karmelitai tapo Kražių kolegijos mokytojais. O nuo 1817 m. mokykla atsidarė ir Kolainiuose, greit prilygo gimnazijai; įrengti neblogi kabinetai, mokyta tiksliųjų mokslų, vokiečių, prancūzų kalbų, muzikos. Mokykloje fiziką ir matematiką dėstė J. Stanevičius, parašęs matematikos vadovėlį, bene pirmą lietuvišką šios rūšies knygą. Kolainiuose mokėsi Laurynas Ivinskis, gimęs kaimyniniame Bumbalų kaime.

Po 1863 m. sukilimo Kolainių karmelitų vienuolyną carinė administracija uždarė. Keli kaimai kolonizuoti žmonėmis iš Rusijos, miestelis pavadintas Blagoveščensku. 1919 m. Kolainiuose buvo valdžią į savo rankas paėmę vietos revoliucionieriai. Buržuazijai valdant, veikė komunistinė kuopelė.

Iš Kolainių smagus vieškelis veda šiaurvakarių kryptimi į Pavandenę. Pusiaukelėje, kairėje, nedidelis Venių ežerėlis, iš kurio srūva Ventos versmės.

Pavandenė minima XV a. kaip pavieto centras. Apie 1620 metus pastatyta bažnyčia. Tebestovintis medinis bažnyčios ir varpinės ansamblis — vietinės reikšmės architektūros paminklas. Kadangi nežinoma statybos data, tai spėliojama, jog ir tebesantis nuo XVII a. pradžios. Gal tai vėlesnių laikų paminklai. Nuo XVII a. Pavandenėje minima parapinė mokykla.

Pavandenės apylinkėse buvo sunki baudžiavos priespauda. 1831 m. minimas sukilėlių susirėmimas su kariuomene. 1863 m. sužeistas čia slaptai buvo gydomas V. Dembskis.

Iš Pavandenės apylinkių yra kilęs Ambraziejus Pranciškus Kašarauskas. 1971 m. suėjo 150 metų nuo jo gimimo. Buvo baigęs Varnių kunigų seminariją, labai išprusęs, domėjosi botanika, geologija, mineralogija. Bendravo su J. Pabrėža. 1853 m. dalyvavo geologinėje Papilės tyrimo ekspedicijoje. Mokėjo kelias užsienio kalbas, daug

skaitė, rašė. Po 1863 m. įvykių už sukilėlių rėmimą ištremtas. Gyveno Tomske, kur 1880 m. ir mirė.

Paliko darbų, skirtų Žemaitijos botanikai, tautosakai, kosmogoninėms problemoms. Mintys originalios, tiems laikams novatoriškos.

Pavandenės dvare 1904 m. mokytojavo rašytoja Satrijos Ragana.

Įspūdingos yra Pavandenės apylinkės. Iš vakarų ir iš rytų jas skalauja Biržulio ir Gludo ežerų vandenys; gal iš to ir vietovės pavadinimas. Iš pietų ir šiaurės aukšti piliakalniai. Ypač įspūdinga Moteraičio kalva.

Į šiaurę ir šiek tiek į vakarus nuo Pavandenės kelias veda jau lankytos Janapolės link. Ties Lenkaliais galima pasigrožėti kalvomis: Lenkalių alka. Toliau keliaukime Šiauriau,— prie nuotaikingų Žąsūgalos viršukalvių.

Žąsūgalos viršūnė virš jūros iškilusi 209 m. Nuo jos galima įžiūrėti Moteraičio, Sprūdės, Girgždūtės, Medvėgalio, Šatrijos kalnus, Varnių ežerus. Į visas keturias puses akiratis kitoks. Vakaruose į kalvas įsiropščia miškas. Pietinės Žąsūgalos kalvos baigiasi sauso žvirgždo supiltinėmis kalvutėmis. Čia gėriesi ir mažomis ankštomis tarpukalvių daubomis. Leidiesi į jų paunksnę ir stebiesi žalių šlaitų jaukumu. Esi tarsi sodybos kieme. Naiviai būkštauji nerasiąs atgal kelio. Pietiniu ir rytiniu Žąsūgalos pašlaičiu, užeidama į giliausius duburiukus, vingiuoja Virvytė.

Žąsūgalos kalnas iki žemaičių krikšto turėjo Baltininkų vardą, kaip dabar vadinamas kiek į rytus pabiręs kaimas. Pirmą kartą paminėtas 1253 m. Po krikšto Baltininkų administracinis centras panaikintas. Šiais laikais juose gyvena daugiau kaip šimtas žmonių, veikia aštuonmetė mokykla. Ant Virvytės tebestovi du seni vandens malūnai.

Sebų kaimo laukuose — piliakalnis. Tos apylinkės Virvytės paupį puošė galinga liepa, vadinta Žąsūgalos liepa. Jos jau nėra. Bet Skliausčių laukuose ošia 18 m aukščio 4,30 m kamieno skersmens ąžuolas.

Gražioje kalno papėdėje senos meninės liaudies kūrybos tradicijos. Čia iš Kuršų kolūkio yra kilę broliai Servos, unikalių lietuvių liaudies instrumentų — kanklių, skudučių, birbynių — meistrai. Stasys Serva Janapolės ir Kuršų mokyklose ruošė liaudies meno darbams jaunimą. Dabar Vladas gyvena Janapolėje, Stasys Kulių-Daubų kaime. Neseniai Žąsūgalos papėdėje gyveno dar liaudies menininkas drožėjas V. Petrulis. Buvo čia ir daugiau gabių žmonių.

Nuo Žąsūgalos takas krypsta į rytus. Leidžiantis tiesiai, labai staigi nuokalnė. Ne visiems pavyksta ją smagiai įveikti. Palangos Juzė pasakojo: „Buvo pašalusi, aš bežiopsodamas su savo klumpiais šliūkšt paslydau, žlakt išvirtau, tabalai-tabalai, bir-bir nuo skardžio rietėjau, medeliai, girdi, rietant trakšt-trakšt lūžo. Mano klumpiai, nusmukę nuo kojų, brabrakš-brabrakš kaži kur rietėjo, bry-

lius skliust nulėkė į gilumą daubos. Kromelis sulūžo ir sugniužo, žirklės kiaurai išlindo, laimė, kad paties nepervėrė. Rasi, būčiau ir smerčiop užsimušęs, nes ir šonai traškėjo, kad rietėdamas būčiau capt nenusitvėręs augančio alksnio. Vos gilmėj pakalnės, ai-ai stenėdamas ir aičiodamas, capt atsikėliau. Atsikėlęs tariau: „Kad tu prapultum ir kalnu nebuvęs! Kad tu būtum seniai nugriuvęs!““

Skliausčiuose sutikta 102 metų senutė Urvakienė pasakojo, kad iš Varnių į Žasūgalą mėgęs atvažiuoti ir pasižvalgyti nuo kalno M. Valančius. Būta jo ir Medvėgalyje, Girgždūtėje, Šatrijoje.

Paskutinis mūsų kelionės kalvomis žingsnis

ŠATRIJOS LINK

Ji nuo čia akies taikymu už dešimties kilometrų. Yra ir kelias. Bet įdomiau, kur mažiau keliauta,— tiesiai.

Šatrija yra paskutinė, šiauriausiai dunksanti, šios kalvynės viršūnė. Iš pietų į ją driekiasi kuprota stambių didkalvių ketera. Joje mes jau buvome, kai lankėmės Kolainių apylinkėse. Ten virtinę kalvų pratęsia Kitkalnės, Viekšnalių apylinkių „kupetos“. Todėl pasukime tiesiai į rytus pro Viekšnalius, įkopkime į tą kalvagūbrį ir juo, gėrėdamiesi toliais, aukščiais ir kreivumomis, artėkime prie gražiausios žemaičių kalvos Šatrijos. Kada tik sulauki progos ją aplankyti, vis su vaikišku nerimu artėji prie pasiilgtų šlaitų. Gera. Žinai, pasitiks iškilmingumas, platūs žemaitiški toliai, daug vėjo nešamos šviesos, jūriško sūrumo ir egliško dūmo. Aukštaičiuose eglė tik kas dešimtas medis, o čia — kas antras.

Nuo Šatrijos pamatai daug nelygumų. Todėl toje gamtinėje graviūroje sodru, viskas atausta kreivumomis, ir saulė įvairiau čia susigeria, žaismingiau paviršiuje pražysta.

Šatrija sena, kaip ir visa Žemaičių žemė. Atsiradusi ypatingomis ledyno tirpsmo sąlygomis. Spėjama, ledui plonėjant, ties ta vieta anksčiau atsirado properša. Ilgainiui tirpsmo vandenys ją užpildė smulkožemiu. Tokia išvada daroma, remiantis vidine kalvos sąranga: ji susiklosčiusi iš žvirgždo, smėlio, priemolio. Tokių properšų buvo ir daugiau: Girgždūtės, Žąsūgalos ir kitos. Kai visa ledo storymė sutirpo, jos liko išsikišusios, lyg milžiniškos kupetos. Ilgainiui jų šonai kiek suapvalėjo, viršūnės pažemėjo, bet šlaitai liko statūs.

Šatrijos viršūnė yra 227 m aukščiau jūros lygio. Medvėgalis už ją aukštesnis. Bet Šatrijos labai didelis santykinis aukštis. Visai netolimos Gaulėnų apylinkės, Užvenčio lyguma, rytuose ir šiaurėje Byvainės giria yra tik 110—120 m nuo jūros. Šatrija aukščiau jų iškilusi 100 m. Nėra Lietuvoje daugiau vietos, kur tokie staigūs aukščių

skirtumai. Todėl Šatrija teikia diamgą ne kalvų, o jau kalnų įspūdį. Didelis aukščių skirtumas lemia mikroklimatinius vietovės ypatumus: viršūnėje vėjuota, pliki kalvos šlaitai vasaros naktimis labiau atvėsta. Šatrijos augalija eiliniam lankytojui atrodo pilka, nepatraukli. Tuo tarpu botanikai čia yra aptikę įdomių augalijos derinių. Iš 114 čia surastų rūšių vyrauja stepiniai žoliniai augalai.

Archeologai iš dirbtinio kalvos viršūnės performavimo žymių ir iškasenų sprendžia čia labai seniai esant piliakalnį. Viršūnė nuo pat mūsų eros pradžios sutvirtinta. Gal būt, ten vėliau būta medžio pilies ar dievų garbinimo vietos. Vardas Šatrija, manoma, nuo šatrinių laužų atsiradęs. Dabar niekas neįspės, degdavo ten pavojaus ugnys, ar iškilmių, švenčių. (Joninių laužus čia dega iki dabar.) Spėjama, buvusi ten žinyčia. M. Valančius: „Šatrija, Girgždūtė ir Medvėgalis senovėje vadinos kalnais šventais, nes ant jais mūsų senoliai pagonys dievaičiams savo apieras degino“. Gal todėl čia susirinkę žemaičiai vertusiems juos į naują tikėjimą Jogailai ir Vytautui krikštytis atsisakė. Mat, pasikrikštiję jie „nustosią liuosumo ir turėsią vergauti“. Vėliau Šatrijos viršūnė katalikų kunigų ir davatkų „prikurdinta“ raganų, kerėtojų, piktų dvasių. Jos ten įtariamos renkantis seimams, keliančios puotas, net kalno viršūnė įdubusi. Kalnas kunigų šventintas, mėginta suteikti jam švento Juozapoto kalno vardą. Taip paslaptingas kalnas dunkso, plaukia pro jį amžiai, lyg milžiniška debesų jūra:

„Šatrija, tu, senutė meili,
Per tiek amžių iš aukšto žiūrėjus!
Daug, oi daug pasakyti gali
Apie mūsų didžius pranokėjus.“ (Maironis)

Ji mums brangi. Saugoma valstybės, paskelbta gamtos ir istorijos draustiniu. Šatrija apipinta padavimais. Juose piešiami vaizdai, kai žemėje milžinai vaikščiojo. Vienas žemę iš klumpės iškratė, ir šit liko Girninkų kalnas, iškratė kitą — Šatrija. Dar pasakojama, esą, milžinės sėdėdamos viena Girgždūtėje, kita Šatrijos viršūnėje, iš samčių vaišinusios savo verdamomis sriubomis. O milžinas Altis žuvusią kovose savo žmoną Jauterytę palaidojęs, supylęs jai tokį gražų kapą kalną.

Tyrinėtojų pastebėta, kad grožio pajautimas Žemaitijoje labai didelis. Tai pasireiškia ne tik žodine jos kūryba, o ir meile gamtai, meniniais liaudies darbais. Kokie meniški žemaičių žalvariniai papuošalai „Aušros“, Telšių ir kituose muziejuose! Jei rytų Lietuvos pakraščio archeologiniuose dirbiniuose matyti daug išradingumo, proto, tai vakaruose — grožio.

Žemaičiuose daugiausia išliko senų, nūnai paskelbtų paminkliniais, medžių. Žemaitis nekirs medžio nuo kapų

ar senkapių. Koplytėlių kabinimas prie medžių, gal būt, išliko nuo medžio garbinimo, puošimo laikų. Senuosius savo dievus gal labiausiai žemaičiai mokėjo įkurdinti gražioje gamtinėje aplinkoje. Mišką dalijo į juodąją giriąeglyną — ir baltmiškį. Dievams parinkdavo balto miško ramoves.

Žemaitiški pakelių koplytstulpiai išpuošti tradiciniu jų liaudies dailės rūbu, išreiškiantys taurius žmogaus norus, linkėjimus, viltis. Jų pakelėse rymojo itin daug (1912 m. J. Končiaus paskaičiavimu, į 2 kilometrus — po 5). Nauja epocha, naujos tradicijos. Rūpintojėliai pamažu renkasi į Telšių, Šiaulių, Kretingos ir kitus muziejus. Bet žemaičių dailės tradicija gyva. Ji klesti Telšių technikume, liaudies meistrų dirbtuvėse, pirkiose. Gausi liaudies dailės draugijos Žemaičių zona. Joje apie 500 menininkų. Jau seniai čia vyksta kasmetinės parodos, kuriose dalyvauja medžio drožėjai, audėjai, mezgėjai, keramikai, gintaro, metalo meistrai, tapytojai. Toli žinomi S. Riaubos, J. Paulausko, A. Bagdono, P. Andrijausko, J. Leliūgos medžio drožiniai. Pasigėrėjimą kelia S. Gailienės, L. Garnelienės ir kitų audėjų margieji raštai. Žemaičių liaudies dailė puošia šiandieninę buitį. Tai matyti rajonų centruose, kaimo kultūros namuose, visuomeninėse įstaigose, butuose. Kur-ne-kur jau ir į pakelę, miestelio (Nevarėnai) aikštę, parką (Plinkšiai) išeina naujoji medžio skulptūra.

Nuo Šatrijos matai neaprėpiamai plačią ir šviesią kalvotą žemę. „Iš pietų prasijuokus į Žemaičius“ saulei, išsigauba kalvose tie „nesuskaitomi kryžkeliai“. Jie primena mūsų kelionėje regėtų vaizdų graviūrą. Tai istorinės praeities rievės žmonių darbai, džiugi dabartis, ateities akiračiai.

Visus amžių negandų debesynus nušukavusi, dunkso nūn Šatrija, žaliuoja jos papėdėje Žemaitija. Gražiame šios žemės veide atsirado daug nauja, gera: naujose kryžkelėse važinėja autobusai, kalvas apsėdo balti mūrai, pelkėti tarpukalviai virsta derlingais laukais, į tą žemę trykšta laidais galinga elektros energijos upė; auga, mokosi jaunimas. Žemaitija gyvena šviesią kūrybinio darbo šiandieną.

